

Н. Мусаев, Ҳ.И.Азимов

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

(Ўқув қўлланма)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

M. J. ROBERTS

1473

451

Н. Мусаев, Ҳ.И.Азимов

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

(Ўқув қўлланма)

SECRET, MILITARY, AND NAVAL INFORMATION

FORM 6002 (REV. 10-1-79) (Instructions to Form 6002) (3)

Тошкент-2008

ТДЮИ ўқув-услубий комиссиясининг 2008 йил 28 февраль
№ 6 сонли мажлис баённомаси билан муҳокама қилинган ва нашрга
тавсия этилган.

Тузувчилар: Н. Мусаев., Ҳ.И.Азимов. Маданиятшунослик. Ўқув
қўлланма. Масъул маҳаррир: проф. А. Маврулов. –
Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. 240 бет.

комиссия аъзolari: М.Н

Такризчилар: ф.ф.н.доц. Н. Саъдуллаев
т.ф.н. Б.Фармонова

Мазкур ўқув қўлланмада “Маданиятшунослик” фанининг предмети,
методологик асослари, маданий тараққиётнинг асосий қонуниятлари,
унинг жамият ижтимоий-тарихий ривожланишида тутган ўрни очиқ
берилган. Шунингдек, қўлланмада баркамол авлодни тарбиялаш, ёшлар
маънавияти ва ҳуқуқий маданиятини такомиллаштиришга алоҳида
эътибор қаратилган.

Ушбу ўқув қўлланмада маданият назарияси, маданиятшунослик ва
жаҳон маданияти масалалари, Ватанимизнинг маданият тарихи билан боғ-
лиқ мавзулар ўз ўрнини топган. Мазкур ўқув қўлланма олий ўқув юртла-
ри талабаларига, қолаверса кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© Н. Мусаев, Ҳ.И.Азимов.

© Тошкент давлат юридик институти, 2008 йил.

8002-тўқинчи

Кириш

Дунёдаги ҳеч бир элат, миллат, халқ йўқки унинг ўзига хос бой
тарихи маданияти бўлмаса. Шу маънода олиб қараганда ҳар бир
халқнинг маданияти тарихини илмий-назарий жиҳатдан атрофлича
ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Дарҳақиқат, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек:
“Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали
билишимиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз”¹.

Зеро, ҳар бир халқнинг бой маданий ва маънавий меросини
чуқур ўрганиш халқлар ўртасидаги ўзаро ҳар томонлама яқин алоқа-
ларнинг ривожланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу фан мустақиллик шарофати
билан республикамиздаги Олий ўқув юртларида ўқитила бошланди.

Мазкур фаннинг предмети ва унинг тадқиқот объекти инсоният-
нинг узоқ давр жараёнларидаги тарихий маданий ҳаёти, маданият
тараққиёти қонуниятларини ўрганишдан иборат. Ушбу қўлланмада
моддий ва маънавий маданият, миллий қадриятлар, умум инсоний
қадриятлар каби аҳамиятга молик маълумотлар ўз аксини топган.

Шуни айтиш керакки, ҳар бир халқнинг бой маданий маънавий
мероси юксак ижтимоий характерга эгадир. Жамиятни тараққий
этишида маданиятнинг ўрни бекиёсдир. Антик дунё маданияти, Шарқ
уйғониш даври маданияти, Европа уйғониш даври маданиятининг
улкан ютуқлари дунё халқлари тақдирида муҳим аҳамият касб этади.
Дарҳақиқат, маданиятдаги ютуқларнинг инсоният цивилизациясида
тутган ўрни аҳамиятга моликдир. Шуни қайд этиш керакки, ушбу фан
ҳозирги таълим жараёнларида кечаётган туб ислохатларни амалга
оширишда, ёшларни юксак Ватанпарварлик, миллатпарварлик руҳида
тарбиялашда муҳим аҳамиятга моликдир.

Шунингдек, талабалар онгида ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданиятни
камол топтиришда, баркамол авлодни тарбиялашда, инсонлар
ўртасида дўстлик, адолат, эркинлик, ҳақиқат, эзгулик, меҳр оқибат
каби умуминсоний қадриятларни сингдиришда муҳим рол ўйнайди.

¹ Каримов И.А “Тарихий хотирамиз келажак йўқ” - Т.: “Ўзбекистон” 1998. 18 бет.

МАДАНИЯТ НАЗАРИЯСИ

1-МАВЗУ. МАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. «МАДАНИЯТ» ТУШУНЧАСИНИНГ ТАЛҚИНИ

Маъруза режаси:

1. *Маданиятшунослик фанининг предмети. Маданиятшунослик билимлари типологияси.*
2. *«Маданият» тушунчаси талқинида тарихийлик ва илмийлик.*
3. *Маданиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамияти.*

1. Маданиятшунослик жамият маданий тараққиётининг умумий қонуниятларини ўрганивчи фан бўлиб, инсоният яратган барча маданий билимлар ва қадриятлар унинг манбаи бўлиб хизмат қилади. Маданиятшунослик фанининг асосий вазифаси инсоннинг оила, табиат ва жамият билан ҳамкорликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий ва маърифий фаолиятларига оид барча жараёнларни тадқиқ қилишдан иборатдир. Унинг тадқиқот манбаи бўлиб:

- инсоният томонидан яратилган санъат турлари;
- кишиларнинг ўзаро муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва мезони бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат қилади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унинг ўзига хос хусусияти – инсоннинг маданий ҳаёти жараёнини тартибли тизимга солишдан иборатдир. Бундан ташқари, маданиятшунослик фани гуманитар билимларни ўзида мужассамлаштирганлиги туфайли билишнинг мураккаб объекти ҳам ҳисобланади.

Маданият – бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуини ифодалашдан ташқари, ўзида жамиятнинг тараққиёт даражасини ҳам акс эттиради, яъни жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндисиди маданиятда гавдаланади. Маданиятни ўрганишда объектив қонуниятлар, ҳодисалардаги ўзаро боғлиқлик ҳақидаги аниқлашчи тасаввурлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Маданиятга системали ёндашув, унинг бир-бирига таъсир этувчи турли соҳаларининг ўзига хос хусусият-

ларини яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Маданиятга системали ёндашув тадқиқотнинг жуда кўп услубларидан фойдаланиш асосида кишиларнинг ҳаёт фаолиятларини атрофича ва ҳолисона ўрганиш имконини беради. Бу айрим услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мутлақлаштирмасдан ҳулоса чиқаришга асос бўлади.

Тадқиқотлар жараёнида маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилма ва вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар тамойили, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилган маданият тизимини шакллантирадилар.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. **Маданият фалсафаси** – ўзида маданий дунёқарашнинг умумий тамойилларини намоён қилиб, мураккаб ва кўп мақсадли жараёнларни таҳлил қилишда, таснифлашга асосланади. Маданиятнинг фалсафий англаш, асослаш билан боғлиқ материалистик, позитивистик, идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум)лар оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. **Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси)** – инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданиятнинг ривожини жамиятнинг ички қонуниятлари билан ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги қонундаги асосланган маданият морфологияси таққослаш, таҳлил қилиш ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга ҳаракат қилади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инқирозгачадир.

3. **Маданият социологияси** – жамият маданий тараққиётининг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади. У турли социологик ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган маданий жараёнини эмпирик (тажриба) асосда тадқиқ қилишда намоён бўлади.

4. **Маданият тарихи** – маданият тараққиёти жараёнларини ноёб ва янги ҳодиса сифатида ўрганади. Шунингдек, турли маданий соҳа ва жараёнларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва таъсири, замон ва макондаги ўзига хос ва умумий хусусиятларини таҳлил қилади.

5. Маданият экологияси – ҳозирги даврда инсон фаолиятининг барча соҳаларини, жамиятнинг ҳамда инсоннинг индивидуал ҳаёти-ни, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданият-шунослик тадқиқотидаги энг янги ва фаол ривожланаётган соҳалар-дан биридир. Инсон маданиятшунослик фанининг асосий объекти ҳисобланади, зеро маданият – бу инсон тафаккурининг маҳсулидир. Маданиятшунослик фани инсоннинг табиат ва жамият билан фаол муносабатларини акс эттириб, бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг жамиятдаги маданий фаолиятини, мада-ниятлар типологиясини ўрганади. У инсонларнинг табиат ва жамият-га муносабатини илмий изоҳлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини, ижтимоий, тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини белгилайди.

2. «Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларида ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Култура» атамалари мутахассислар фикрига кўра айнан бир маънони англатиб, лотинча «ишлов бериш», «парвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Қадимги Римда «Маданият» - тупунчаси «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратил-ган ғамхўрлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга кўра, машхур Рим файласуфи-нотик Цицерон ҳам «руҳият мадания-ти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охири-ригача «Маданият» атамаси ақлий-ахлоқий маданият тушунчаси би-лан ёнма-ён ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Мадани-ят» атамаси арабча «мадина» - «шаҳарлик» деган маънони билдиради. Кўриниб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган¹.

Маданият ҳодисаси тавсифига доир қўллаб изоҳлар мавжуд бўлиб, улар: «инсониятни яшаш усули; инсоннинг ижтимоий тўла-қонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «социал ях-лит организм», инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий – иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; меъёр ва андозалар ва ҳоказо-лардан иборат.

Ғарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунини касб этган бўлса-да, у фақат XX асрга

келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категориял тизимидан мустақ-кам ўрин олди. Кишилиқ жамиятининг кенг кўламли ва доимий ра-вишда ўзгариб боровчи маълумотларини муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлаштирувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи ма-даниятшунослик фанини яратилишига сабаб бўлди.

Инсоният дастлабки тараққиёт босқичида яшаган даврда: яъни термачилик, овчилик, балиқ тутиш, ибтидоий чорвачилик ва дехқон-чилик билан шуғулланган вақтларидаёқ маданий муносабатларнинг дастлабки кўринишлари содир бўла бошлаган. Минг йиллар давоми-да бир маромда, секин ривожланиб борган жамиятда инсоният ярат-ган маданият урф одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шаклларидап унчалик фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлашувига эришиш талаб этилди. Шу асосда маданият аста-секинлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб борди. Инсоннинг маданиятга тобеълиги ортди. Ҳозирги по-стиндустриал жамиятлардаги экологик, маънавий ва ахлоқий соҳа-лардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолди.

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб такомил-лашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва билимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб ўтмишга са-воллар билан мурожаат қиламиз, ўтмиш бизга жавоб қайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради. Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси ин-соният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавият, руҳиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди.

Маданият – жамиятнинг маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шун-даки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига син-гдириб олади, сақлайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижти-моий ҳаётнинг ворислиги, қадриятларини тўплаш ва уларни келгуси

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугати, - Т. 1981 й., 1-том, Энциклопедик лугат, - Т., 1990, 1-бет.

авлодларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган жиҳатларни ифода-лайди. Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданиятни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмуни ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларга боғлиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг хатти-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеал-ларни, қадриятларни, нормаларни қатор топтирилиши ёки барҳам бе-рилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажаради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳа-ларида ифодаланади. Шу жиҳатдан жамият маданиятни вужудга кел-тиради. Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккабла-шиб, бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукаммалла-шиб нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлишига қарамасдан, ўша давр маданияти ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Унинг инсоният ва жамият тараққиётига сабоқ берадиган жиҳатлари бекиёсдир. Шу туфайли ҳам биз бу давр маданиятини мукаммалроқ билишга интиламиз. Демак, маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаоли-ят услуби сифатида қаралса-да, айтиш пайтда ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида эътироф этиш мумкин. Ижтимоий тараққиёт фаолият ва маданиятнинг ўзаро муно-сабатларида ўзгаришларга олиб келади. Анъанавий ва индустриал жамиятларда инфор­мацион фаолият мустақил соҳани ташкил этган бўлса, «компьютер инкилоби» шароитида информациялар, янги тех-нологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, информация қимматбаҳо товарга айланди, инфор­мацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар қарор топган муҳим ғоялар ва қадриятларга таъсир этди. Маънавий маданият ин-формацияларнинг захиралари тўпланиши натижасида цивилизация тараққиётда ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг натижасида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазму-нига тўлиқ боғлиқ бўлган бўлса, цивилизация жараёнлари таъсирида фаолиятнинг кўпроқ маданият иштирокида шаклланиши кузатилмоқ-да. Жамият тараққиётида тарихий инерциянинг таъсирини ҳам ҳисоб-га олиш керак. Инерциянинг таъсирида инсоният бажариши лозим бўлган вазифалардан тамоман бошқа нарсалар билан машғул бўлади. Чунки жамоа тафаккури қийинчиликлар билан қайта қурилади. Мод-

дий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий қадриятлардан тезда воз кечиш унинг янги-сини қабул қилиб бўлмайди.

3. Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи жиҳатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади. Қому-сий олим Абу Наср Форобий «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисола-сида инсон камолотида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Бир кишининг ёлғиз ўзи (бировнинг ёки кўпчилик-нинг ёрдамисиз) камолатга эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсон-нинг табиатида туғма ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, ҳар қандай инсон камолотга эришувида бошқаларнинг кўмагига муҳтож ва улар билан бирлашишга мажбурдир». Форобий-нинг фикрича, инсон ўз-ўзидан камолотга эришолмайди. «Бу нарсa унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб ҳунар эгаллашига, билимига ва қандай фозил жамиятда яшашига боғлиқ». «Давлатнинг вазифаси ин-сонларни бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёр-дамида қўлга киритилади». Форобий давлатни етук шахс (монархия), етук ҳислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сай-ланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шаклларини қайд-этади. Форобий жамият етукликка интилиши учун кураш олиб бор-гандагина фозил жамият, фозил шахар даражасига кўтарилиши мум-кинлигини айтади.¹

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганилигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури ижтимоий аҳамиятли мазмун билан тўлдирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан узлуксиз бирликни ташкил топган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки туғма ис-теъдод каби табиатдан берилмайди. Ҳар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита те­варак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тўплаган тажриба-ларини ўзлаштиради.

Индивид ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаш-тириш билан бирга унга таъсир этади. Шахс ўзининг шаклланиши жараёнида маданий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек, инсон ма-

¹ Маънавий юлдузлари. -Т.: 1999, 68 бет.

даният нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиат ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уйғун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида мустақилдир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивиднинг ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психосоциал ва маданий дунёқараши ижобий ва салбий қарашларнинг йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидойилик, матонат, ўтқир зехн билан бирга калтафаҳмлиқ, ялқовлик, шафқатсизлик, жамият манфатларини тўғри тушуна олмаслик, ҳақиқатни ёлғондан ажрата олмаслик иллатлари ҳам ҳосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат кадрлаш ва асраш, балки танқидий ўрганиш талаб этилади.

Ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг иштироки салмоқлидир. Маданият шахсга таъсир этади, унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг характерида ва дунёни билишида муҳим ўрин тутати.

Шахс маданият билан қуйидаги соҳаларда муносабатда бўлади:

1. Маданиятни таъсир этиш объекти сифатида ўзлаштиради;
2. Маданий қадриятларни ташувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;
3. Маданий ижод субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахсий ҳаётида тутган ўрни тўғрисидаги мулоҳазаларимизга яқин ясаб, шунини айтиш мумкинки, табиат стихияли қонунлар асосида ривожланиб боради, инсоннинг ички дунёсини шакллантириш мақсадли, йўналтирилган асосда ташкил этилиши мумкин. Бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муҳим восита бўлади.

Фаробий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида, ақл бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир, таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Фаробийнинг фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват, руҳий қуч билан боғлиқдир. Унинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муҳим ўрин тутати. У «Мантиқ санъати кишига шундай

қонунлар ҳақидаги маълумот берадики, бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади, - деб ёзган эди. Фаробий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги муштаракликни қайт этар экан, мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати қабилдир, деган фикрни билдиради. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани қабил, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан бориши учун ақлни тўғрилаб туради.

Фаробий логикаси мусулмон Шарқда мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари инсон тафаккури ривожини учун хизмат қилади. Ақллилик билимлиқ ва мантиқий фикрлаш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принциплар ва ахлоқий маданиятни ўзлаштиришни ҳам ҳам тақозо этади. Ҳар бир даврда жамият ахлоқ, маданият мезонлари билан баҳоланар экан, маданиятли инсон ахлоқсиз, эътиқотсиз, имонсиз ва ақлсиз инсонлардан фарқланиб турган. «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, - деган эди Фаробий, - улар фазилатли, ўтқир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этувчи истеъдод эгаси бўлиб, улар ёмон ишлардан ўзларини четга олиб юрадилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идроққа эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим»¹.

Фаробий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли жамиятнинг кўп масалалари – давлатни бошқариш, таълим тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Табиат қонунлари қабил, инсоннинг табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда ўзгариб туради. Бу ўзгариш фақат илгарилаб бориш ёки янги қадриятларнинг вужудга келишидангина иборат бўлмасдан, балки бирор-бир соҳадаги бузилишлар, инкирозий аломатларнинг қучайиши туфайли ҳам содир бўлиши мумкин. Ҳозирги замон илмий техника тараққиётининг табиий муҳитга, маънавий ҳаётга ва бошқа соҳаларга салбий таъсири фикримизнинг далилидир. «Инсон, деган эди Н.Бердяев, - энг олий даражадаги тарихий мавжудотдир. Инсон тарихий даврда, тарихий давр инсонда мужассам».

¹ Миссията юлдузлари. - Т., 1999, 67 бет.

Маданиятшунослик фани маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда билишнинг уч босқичини табиий бирликда олиб қарашга ҳаракат қилади.

1) Конкрет даврнинг яхлит қиёфасини, яъни унинг бадий образини яратишга интилади;

2) Инсоният борлигининг умумий динамикасида даврнинг маънавий ўрнини аниқлайди (ижтимоий онг тарихида, фанда, санъат ва фалсафада ўрганилувчи даврга берилган баҳонинг эволюциясини ҳам ўз ичига олади);

3) Конкрет даврнинг «мазмуни»ни таҳлил қилади, унинг муаммоларини бизга қандай таъсир этишини, ҳозирги вазиятнинг социал ва индивидуал камчиликларини кўрсатади.

Маданият типлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда сифат ўзгаришлари ҳам юз беради. Конкрет тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятга мурожаат қилишимиз лозим. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиши тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганиш билан бирга, конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётида тутган маънавий ривожланиши босқичлари, умумий қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маданиятшунослик ижтимоий турмуш воқеликларини ягона мазмун асосида англашга ёрдам беради. Кўплаб бетакрор ва мустақил маданиятлардан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг бирлиги ва хилма-хиллигини кўрсатади. Кишиларнинг фуқаролик ва маънавий етукликка эришишларида, фикрлар ва қадриятлар плюрализминини кўра билишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳар қандай даврнинг хусусияти ва даражаси маданият ривожини билан ўлчанади.

Маданиятшунослик фани инсонда зиёилик ҳиссини тарбиялаш каби муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. «Киши қанчалик зиёли бўлса, - деган эди Д.С.Лихачев, - у шунча кўп тушунади ва ўзлаштиради, унинг дунёқараши ва қабул қилиш доираси шунчалик кенгайди. Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «жуда эски»ликка нисбатан шунчалик бефарқ бўлади, ўзининг эски одатлари билан яшайди. Дунёқараши тор бўлиб, ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди. Ўтмишнинг маданий қадриятларини ва ўзга миллатлар маданиятларини билиш, уни сақлаш, кўпайтириш, эс-

тетик қимматларини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши маданий-тараққиётининг энг муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Инсоният маданияти ривожланиши тарихи бу нафақат янги, балки эски маданий қимматларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга маданиятларни билиш маълум маънода гуманизм тарихи билан қўшилиб кетади. Бу бошқа халқларга нисбатан ҳурмат, тўғри маънодаги бардошлилик, тинчлик тилаш демакдир¹.

Маданиятнинг илмий тушуниш оддий онгдан қуйидагиларга кўра фарқ қилади.

1-дан, у жуда кенг бўлиб кишилар фаолиятининг барча услубларини, ижтимоий ҳаётнинг барча шакллариини ўз ичига олади.

2-дан, кундалик ҳаётда ҳиссий беэбаб кўрсатилган ва қиммат жиҳатларга уруғ берилган тасаввурлардан фарқ қилиб, фанда тавсифий таъриф бериш билан чеклангандир.

Маданиятшунослик фанининг яна муҳим вазифаларидан бири, бу кишида ижодий қобилиятни ривожлантиришдир. Маданият фақатгина моддий ва маънавий қимматлар йиғиндисидан иборат бўлмасдан, балки ижодий фаолиятдир. Маданиятшунослик фани янги маълумотлар бериш билан бирга ёшларда маданий воқеликлар билан муносабатда бўлиш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга тингловчиларда илмий тафаккур қилишнинг узлуксизлиги, мантиқийликни шакллантиради.

Тарихий даврлар маданиятини ўрганиш уларга баҳо бериш, уларни бир-бирларидан фарқлашдан ташқари, балки янгиликни ўрганиш, бошқа маданиятлар қимматларидан баҳраманд бўлишга хизмат қилади. Бу вазифаларни бажаришда маданиятшунослик курси тарихий антропология- маданиятга яхлит феномен, дунё ва ҳаётни идрок этиш усули сифатида муносабатда бўлади.

Тарихий антропологиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу менталитетдир. «Менталитет» - бу маданиятга тааллуқли бўлган кишиларда у ёки бошқа муҳитнинг муайян «ақлий воситалар йиғиндиси», «психологик мослама»ларнинг мавжудлигини билдиради. Улар инсонга ўзгаришнинг табиий ва социал борлигини мустақил қабул қилиш ва идрок этишига шарт-шароитлар яратади. Бетартиб учук-юлук тушунчалар ва таъсирлар тафаккур орқали қайта ишланади, нисбатан тартибли дунё манзарасига айланади. Бу манзара инсон ҳатти-ҳаракатида ўчмас из қолдиради. Бир социал ва маданий умумийликнинг тегишли бўлган, тарихий жараёнининг субъектив томони

¹ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. -М., Наука, 1979. -С.159.

хисобланувчи идрок ва ҳис қилиш услублари тарихнинг объектив жараёнига қўшилади.

Маданиятшунослик фани «маданият» тушунчасини қўлланишига қараб қуйидагича ўрғанади:

- а) Индивидуал-шахс маданияти;
- б) гуруҳий маданият- миллий, синфий, табақавий, касбий, оилавий маданият;
- в) макон ва замонда чекланган муайян типдаги жамият маданияти;
- г) инсоният маданияти.

Ижтимоий тараққиёт тафовутларни бартараф этмайди, аксинча унинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун уларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданият тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтириб боришига хизмат қилади.

Маданият тушунчаси қўлланилиши жиҳатидан хилма-хил бўлгани каби, кундалик ҳаётда (оддий онг) ва фаёда ҳам турли мазмун касб этади. Биз «муомала маданияти», «меҳнат маданияти», «хатти-харакат маданияти» каби иборалардан фойдаланамиз. Кундалик ҳаётда маданиятдан воқеликни баҳолаш тушунчаси сифатида ва шахснинг маълумотлиги, ҳушмуомалалиги, тартиблилиги, вазминлиги каби хусусиятлари билан боғлаб тушунириш одатга айланган. Маданиятли киши тушунчасига қўшиб ишлатилувчи сифатлар жуда кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражаси ва шахснинг социал статусига боғлиқдир. Ҳозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат кўрсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилади. Бу иборалар орқали маданият деганда ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатишлари тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шаҳарлар турмуш тарзи, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш, «маданий» кишилар билан дўстлашиш ва гўзалликни ҳис қилиш билан боғлиқ деб тушунилади. Матбуотда «иқтисодий ва маданий», «фан ва маданият», «сиёсат ва маданият» иборалари ишлатилади. Бунда маданият маънавий устқурма ёки ахлоқ ва санъат соҳалари билан чекланиб қолади.

Илмий нуқтаи назардан иқтисод, сиёсат ва фанни маданиятдан ажратиб қўйиш, шунингдек, қадриятлар ва санъатнинг буюк намуналарига маданиятга тааллуқли соҳалар бўлиб, оддий, кундалик нарсалар унга ётқидир деб ҳисоблаш нотўғридир. Кундалик ҳаётда маданиятга фақат қадриятлар йиғиндиси сифатида қаралиши ҳам тўғри эмас, чунки маданиятда инсоният учун зарарли бўлган эскилик қолдиқ-

лари, тўлиқ текшириб қўрилмаган «янгиликлар» каби салбий нарсалар ҳам ўзлаштирилиши мумкин.

Маданият кенг маънода инсонни ўраб турган табиатдан, ижтимоий муносабатлардан ва бевосита ўзида стихияли равишда вужудга келган тайёр маълумотлардан фойдаланишга онгли равишда ёндошишни тақозо этади. Маданият қадриятлар, анъаналар, рамзлар, тил, бевосита тақлид қилиш ва амалий ўрганиш орқали авлоддан-авлодга сингдирилади.

Қадриятлар (аксиология)да маданият инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий қимматларнинг йиғиндисидан иборат деб талқин этилади. Баҳолаш қадрият нуқтаи назаридан воқеликни таҳлил қилиш фаолиятининг табиий ва зарур бўлган шартидир. Маданият нимада намоён бўлишидан қатъий назар муайян қадрият ўлчовига эга бўлади.

Информацион таъриф. Маданият «барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси», уни ташкил этиш ва сақлаш услублари сифатида таърифланади. У информацияни доимий равишда энг фойдали ва қулай услубларни ишлаб чиққан ҳолда қабул қилади ва сақлайди, янги информацияларни бир тизимдан бошқасига ўтказди.

Мисол учун «Барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси» деганда биз хотирани тушунишимиз мумкин. Чунки хотира механик мазмунга эга эмас, балки ижодий жараён ҳисобланади. Хотиранинг энг муҳим маънавий аҳамияти шундаки, у вақт тўсиғини енгиб, билим ва тафаккур доирасини кенгайтиради. Умумий хусусиятларига кўра, маданиятни хотира билан қиёслаш мумкин. Бунда алоҳида олинган шахснинг хотираси эмас, балки жамият хотираси назарда тутилади. Ю.М.Лотманнинг фикрича, бир қатор қоидалар, чеклашлар сифатида намоён бўлувчи ташкилий вазият маданиятни белгиловчи хусусият ҳисобланади. К.Леви-Строснинг фикрига кўра, «қаерда қоида бўлса, шу ерда маданият бошланади. Инсон табиатидаги барча умумийлик табиатга тегишли бўлади ва стихияли автоматизм билан характерланади, мажбурлаш нормалари билан белгиланувчи сифатлар маданият соҳасига тегишли бўлиб ўзида нисбийлик ва хусусийликни мужассамлаштиради»¹.

Шундай қилиб, маданиятшунослик курсини гуманитар фанлар қаторида олий ўқув юрларида ўрганилиши ҳозирги давр талабларидан келиб чиққан бўлиб, жамиятдаги мавжуд муаммоларни фақат иқтисодий, сиёсий тадбирлар, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш би-

¹ Лотман Ю.М. Статьи по типологии культуры. Тарту. 1970. 7-с.

лангина тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун жамиятнинг маънавий ва маданий ҳаётини ҳам қайта қуриш талаб этилади.

Маданиятшунослик талабаларга жаҳон маданияти ва унинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон маданий ҳаётининг ривожланиш тарихи, хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги муаммолари ва истиқболлари тўғрисида билим, кўникма ва малакалари бериш билан уларни миллий маданиятга ва ўзга миллатлар маданиятларига, қадриятларига ҳурмат руҳида тарбиялашда, маданий ва маънавий ёдгорликларга ижодий муносабатда бўлишларида кўмаклашади.

Таянч тушунчалар

Маданият, маънавият, маънавий жамият, индустриал жамият, ижтимоий ҳаёт, маданият фалсафаси, маданиятнинг марфологияси, маданият социологияси, маданият тарихи, индивидуум, социум, қонуният, зиёилик, интеллект, функция, менталитет, информация таълимот, иқтисодий маданият, сиёсий маданият, фан ва маданият, муомала маданияти, меҳнат маданияти.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданиятшунослик фанининг предмети ва мақсади.
2. Маданиятшуносликнинг тадқиқот манбаини тушунтириб беринг?
3. Маданиятшунослик фанининг асосий йўналишлари нимадан иборат?
4. «Маданият» тушунчасининг қандай таъриф, таснифларини биласиз?
5. Табиат билан маданиятни фарқли томонлари нимада?
6. Маданиятшунослик фанининг қандай бўлимлари мавжуд?
7. Инсон ва жамият ҳаётида маданият қандай ўрин тутади?
8. Маданиятнинг аҳамияти хусусида буюк мутафаккирларнинг фикрларини эсланг.
9. Ҳозирги замон маданиятшунослик фани билан боғлиқ билимларнинг аҳамияти нимада?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон». 1994.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон». 1998.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15

йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида» Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч газетаси, 2007 йил 23 январь.

4. Президент Ислоҳ Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

5. Каримов И. А. «Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир». Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.

6. Президент Ислоҳ Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.

7. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.

8. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

9. Э.В. Соколов. Понятие, сущность и основные функции культуры. Л., 1989г.

10. Н.Ю. Самойленко. Методические рекомендации по изучению курса. История и теория культуры. Т., 1990г.

11. Гулметов Э., Маврулов А. ва бошқалар. Маданиятшунослик. -Т., 2000.

12. Маънавият юлдузлари. -Т., «Абдулла Қодирий», 2001.

13. Бобоев Х., Ҳамроев Т ва.б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.

14. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998й.

15. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. -Т.: 2001.

16. Мавлонов Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., Академия. 2004.

17. Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: Академия 2000.

18. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. Т., «Шарқ» 2000.

19. Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. Т. ЎЗМУ. 2007.

2-МАВЗУ. МАДАНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Маъруза режаси:

1. *Моддий ва маънавий маданият, уларнинг ўзаро алоқадорлиги.*
2. *Маданиятнинг шахс ва жамият ҳаётида тутган ўрни.*
3. *Маданият бойликлари (маданий қадриятлар).*

1. Маданий ривожланиш жараёнининг ўзига хослиги шундаки, маданият ҳодисаси ҳар доим шакл ва мазмун, борлиқ ва муносабат, нарсанинг мавжудлиги ва унинг рамзий мазмуни уйғунлигига эга бўлади. Маданият моддий ва маънавий қисмларга бўлиниб, улар бир-бирлариши тақозо қилган ҳолда ўзаро алоқада, ўзаро таъсирда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тимсоли ҳисобланади, ўз навбатида маънавий маданият ҳам қайсидир нарса, белги, тасвир, рамзларда моддий уйғунликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавийдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошланғич даврларигагина хосдир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айлангач ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шугуллана бошлайди.

Узоқ вақтлар мобайнида фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилган. Чунки, борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди деб ҳисобланган. Ўша даврда илмий тадқиқотларнинг асосини фан, ахлоқ, нафосат ташкил этган. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаёти, унинг иқтисодий ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун зарур деб ҳисобланмаган.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва янги технологияларнинг жорий этилиши маданиятшуносларни инсоният томонидан яратилган моддий маданиятнинг барча намуналарини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг табиат ва жамиятни қайта ўзгартириш борасидаги амалий фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва такрорий ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги, моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян тадқиқотларга зарурият тугдирди.

Моддий маданиятнинг **биринчи катта соҳаси** бу меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар,

алоқа воситалари, техника қурилмаларидир. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, шунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техникаси маданияти ёки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида иштирок этувчиларнинг ижодий қўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний ва руҳий имкониятлари ташкил қилади.

Моддий маданиятнинг **иккинчи соҳаси** ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи кўплаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқдир. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга мос бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгли очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг **учинчи соҳаси** (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни шунчаки биомавжудлиги муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳам таҳлил қилади.

Инсон улғайиши ва ўзи яшаб турган жамоага мансублиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Инсоннинг икки хил, баъзан ундан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп томонлама, турли маданий оламга мослаштиради. Аммо, бунда маълум хавф ҳам яширин бўлади. Яъни, улғайувчи авлод жамиятга бегона маданиятларнинг аралашуви жараёнида ёшларнинг ўз маданият манбаидан айрилишига, ўз этник анъаналарини тушунмаслигига олиб келади. Ўз миллий маданиятидан маҳрум бўлган киши манқуртга айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун ёшлар онгига моддий ва маънавий меросни сингдириш, маданиятнинг узлуксиз анъанавий янгиланиш жараёнини таъминлаш ўта муҳимдир.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс этдирувчи маданий анъаналар ва соғлом турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансубдир.

Умуман, моддий маданиятга меҳнат маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятининг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёт даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг оддий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукаммал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашиб, паҳс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касб этади. Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг кўламдаги ривожини цивилизация тушунчасида ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини белгиловчи, моддий маданиятнинг турдош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга беғона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни аниқлатади, у маданият ва инсоннинг фазилати, ҳолати, ташқи дунёга боғлиқлиги ёки эркинлигининг мезонидир. Немис олими О.Шпенглер, цивилизация тафаккурни бир қолишга солиб қўяди, умум қабул қилган ҳақиқатларни мутлоқлаштиради, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизация урбанизацияга, ҳатто оламни ноинсонлаштиришга олиб келади, цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай олмайди, бу ерда ақлий, ахлокий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар ҳам мавжуд.

Маънавий маданият анча илгаридан ўрганила бошланган. Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятни белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқлашга, маънавий бойлик ижодкори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлишлари кераклиги ва маънавий ижодкорлик жараёнини тушуниришга уринганлар. Илгари мавжуд бўлмаган маданият ҳодисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлат, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аجدодлардан қолган ёввойилик хусусиятлари табиат билан доимий ўзаро ҳамкорликда шаклланиб қолади. Табиатни ўзлаштирилиши жараёнида инсонлардаги ёввойилик хусуси-

ятлари йўқолиб уларнинг билими ривожланиди. Улардаги жисмоний ва руҳий жиҳатлар такомиллашиб, интеллектуал ва ҳиссий имкониятлари кучайиб борди. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудот сифатидаги дастлабки даврданок ўзига хос дунёни яратиб бошлади. Моддий ва идеал дунё тараққиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мураккаб маданиятлар манбаи ҳам мавжуд бўлади. Инсоннинг идеал дунёси-бу узлуксиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб меъёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривожини ва вазифасини, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

2. Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд бўлиб, фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлиқни аниқлаш маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) «чегараланганликда» фарқланади, яъни маънавий маданиятнинг аниқ соҳасига айланади, бошқа шаклларида (ахлокий, эстетик) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир ортиқча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ҳодисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечади. Тадқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатиладилар. Жумладан: **Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзлаштириш;** бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётини талабларни қондириш зарурияти билан боғлиқ бўлади.

Ҳимоя-мослашув вазифаси; жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги мувофиқликни сақлашдан иборат бўлиб, ушбу функция узок вақт қийин табиий шароитларда, барча янги ҳимоя воситаларини ишлаб чиқаришда ва қўништиришда (олов, турар жой, кийим, деҳқончилик ва ҳ.) инсонни сақлаб қолишни таъминлайди. Кейинги вақтларда ўта жиддий бўлиб турган муаммо табиатни ҳимоя қилувчи воситаларни яратиш, бунда экологик мезон, экологик тафаккурнинг кенг кўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатив функция (белгилаш, рўйхатга олиш мазмунида):-мазмун, маъно, ном, белгилар кўламини ишлаб чиқариш воситасида воқеликни белги тизимининг яратилишини белгилайди. Инсонга сезгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, шуурнинг бевосита кечинмалар ҳолидаги йиғиндисини ҳам йўналишнинг аниқ тизимини таъминлаб беради. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий

моделлар ва ахборотлар билимини тўлашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат килувчи мазмун бажаради.

Ахборотларни ўзлаштириш ва йиғиш функцияси хабарларни йиғиш ва сақлаш воситаси хабарларни нарсаларга ёзиш (қўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, оҳонрабо ёки ракамли ёзувлар) ёки хотирада сақлаш бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни йиғиш, унинг қадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белгилар тизими зарур. Ҳозирги даврда тил белгилар тизимининг кенг қўлами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа алмашуви) моҳияти билимлар, фикрлар, маънавий кучларни алмашланида белгиланади. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилади. Чунки, фақат турли типларнинг муносабатиёна (ағъанавий, функционал-аҳамиятли, шахслараро ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) жамиятнинг тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодирдир.

Нормативийлик функцияси (мезон-меърий)-кишилар ҳуқуқини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бутунликда сақлаш мақсадида мувофиқлаштиришдан иборат. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида аниқ кўрсатмалардир. Онгли равишда ўрнатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, таққловчи меъёрлар мавжуд (ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар). Уларнинг мазмуни мавжуд жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолиятини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгиланган иборат.

Рухий ёки «лойиҳавий» мўътадиллик – байрамлар, диний маросимлар, ўйин, томоша жараёнларида руҳий зўриқишларни барта-раф қилиш, қоникарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ниётлар, амалда таққиланувчи зиддиятларнинг мавжудлиги руҳий зўриқишлар пайдо бўлишига олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказадилар, балки, оммавийлик касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши ҳам мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз ҳиссиётдан ҳалос бўлиш механизмлари ишлаб чиқилади.

Ҳуқуқ кишилар яратган моддий ва маънавий бойликлар ва қадриятларда уларнинг билимлари, қобилиятлари, жамиятга муносабатлари намоён бўлади. Демак, маданият инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилиятлари билимлари шаклида яшаб туради.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина қифояланмай, айна чоғда ўз онгини ҳам такомиллаштириб борадилар, ижтимоий онг шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик онг) вужудга келти-радилар ва шу асосда маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширадилар. Буларнинг мажмуи маънавий маданиятни ташкил этади. Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижалари- тасаввурлари, ғоялар, илмий билимлар, диний қарапшлар, санъат турлари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий қадриятлар ўзича пайдо бўлмасдан, балки муайян тараққиёт босқичида тафаккур доираси кенг кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият-ижоднинг шунчаки маҳсулоти бўлмай балки ижодий фаолиятни амалга оширадиган ки-шилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Маънавий маданият инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлаш-ган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий қадриятлар шак-ли (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидалари)да намоён бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

1. **«Гоминизация»** - уруғдошлик хусусиятларини ўрганиш би-лан боғлиқ бўлиб, у ҳар бир «ақлли одам» учун хос бўлган-нутқ, нарсаларни рамзий ифодадан (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ўрганишга имкон яратади.

2. **Социализация** – (умумлаштириш)- жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги шартларни ўзлаштиришдан борат бўлиб, бу функция идрок, тафак-кур, нутқ, сўзларни қўлланилиши, оҳанги, имо-ишора ва шама, типик ҳодисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва қадрият йўналиш-лари тизимини шакллантириш каби андозавий усулларнинг мустақ-қамланиши билан боғлиқдир.

3. **Инкультурация** – аввало ўз халқи, кейин умуминсоний ма-даний меросларига (араланиш) муносабатда бўлишдир (бу жараёни ўрганишга алоҳида мавзу бағишланади).

4. **Индивидуализация** – маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўта ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида (жамият, инсоният) асосий бўгин бўлиб, бу ҳар бир шахс маданиятнинг барқамоллик даражаси жамият ёки бутун инсоният маданиятига боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, у инсоннинг қандай яшаши ва ҳаракат қилишини, жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий қадриятлар инсон учун алоҳида моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. Шахсни жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ажратиб бўлмаганидек, жамият тараққиёти ҳам инсоннинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Жамият билан шахс ўртасидаги муносабат бир-бирига боғлиқ, бир-бирини такозо қиладиган муносабатлардир.

Шахснинг шаклланишида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ҳар бир шахсда у мансуб бўлган жамоага, миллатга, элатга, жамиятга ҳос жаъми хусусиятлар ва белгилар бўлади. Шахс ўз ҳаётининг бутун мазмунини жамиятдан, кишилар жамоасидан олади. Ҳар қандай шахс объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг узвий бирлиги, таъсири остида шаклланади. Шахс камолотида объектив шарт-шароитлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Оила, ўқув даргоҳлари, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, матбуот, маҳалла, кўча сингари омиллар ҳам шахсни тарбиялашда муҳимдир. Объектив шарт-шароитларнинг шахсга таъсири субъектив омиллар орқали ўтади.

Жамият кишилиқ тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тизим шаклини ифода этади. Шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлиб, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди ва шахс маданияти ҳам ўз навбатида муайян бир жамият маданиятида шаклланади. Ҳар бир жамият шахс маданиятини камол топишида ўзининг меъёрий қадриятларини белгилайди ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди.

Инсон табиатнинг олий маҳсули бўлиб, унинг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Инсон айни пайтда ҳам тарихий тараққиётнинг маҳсули, ҳам унинг субъектидир. Ижтимоий муносабатлар инсонни ижтимоий вужудга айлантиради, дунёқарашини шакллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида факат нарсалар яратибгина қолмай, балки ўзини, ўз шахсиятини ҳам қайта яратади. Бу жараёнда инсон ўзини такрор ижод қиладиган ва шу жиҳатдан у ижтимоий мавжудотдир.

Инсон ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида муайян ҳуқуқ ва бурчларга эгадир. Бу унинг шахс эканлигини ифодалайди. Индивид шахсга айланиши учун бир қанча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Шахс дейилганда демократик ҳақ-ҳуқуқларга эга

бўлган инсонлар тушунилади. Шахс ижтимоий мавжудот сифатида муайян эркинликка ҳам эгадир. Унинг эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузилишига, мулкӣ муносабатларга ҳам боғлиқ. Эркинлик ҳар бир шахснинг табиӣ ҳуқуқидир. Шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларни чегаралаб қўйиш, паймол қилиш; миллий, диний камситишлар; мерослари, миллий қадриятларга беписанд қараш, уларнинг ҳуқуқ ва манфатларини камситишдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидиган бурчи ва маъсулияти ҳам бор. Инсон ўзи яшаб турган жамиятнинг қонун-қоидалари, тартиблари, ахлоқӣ, ҳуқуқӣ нормаларига амал қилмаслиги, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараши мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, бошқа фуқароларнинг миллий қадр-қимматларини ҳурматлаш, жамият манфаатларига, турмуш тарзига, одоб-ахлоқ ва маданиятга зид ва ноҳўя ҳаракатларга муросасиз бўлиш, Ватанини ҳимоя қилиш ва шу каби бошқа хусусиятлар шахснинг бурчи ва маъсулиятидан иборатдир.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурч ва маъсулиятлари ҳам бўлади. Булар табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш, бошқа халқлар ва мамлакатлар билан дўстлик, тинчликни сақлаш сингарилардир.

Барча цивилизацияли жамиятларда шахснинг эркини бўғиб қўйиш, унинг ҳуқуқларини чеклаш қонун йўли билан тақиқланади.

3. Барча маданиятли жамиятнинг хусусиятини, унинг мезон ва мазмунини зиёлилар белгилайди. Зиёлилик бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, жавобгарликни, ахлоқӣ-эстетик журъат ва тугма истеъдодни билдиради. Зиёлилик ахлий камолат эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёр бўлган кенг билимли, юксак маданиятли интеллигентни англатади. Зиёлилар-ақлий меҳнатнинг турли соҳалари билан шуғулланувчи (фан ва маданият ходимлари, ўқитувчилар, муҳандислар, шифокорлар ва б.) қатламидир.

Маданиятлилиқ деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саватпешалиқ, инсонпарварлик, саҳийлик каби фазилатларга эга бўлиш, ахлоқӣ қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳам ҳурмат қилиш ҳислатлари англашилади. Маданиятли киши ўз фикрини образли, ифодали ва чиройли путқ орқали баён қилиш қобилиятига эга бўлади.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. Дилетантлик маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёиликка алоқаси йўқдир. Зиёилиннг эстетик диди балад бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, кўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиш, уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёиликнинг юксак хусусиятидир. Зиёилик билим, илм ва тарбия билан камол топади. Зиёилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб позиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам қиради. Демак, «зиёилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёли деб чуқур интелегентликка, интуитив олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёиликни тарбиялашдир. Зиёли – интеллектуал шахс бўлиб, унинг маданиятли кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгарлигидадир. Интеллектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикридан қаноатланмайдиган, ўзига ўзи қарши боровчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёлидир. Зиёилиннг шу хусусиятларида қомиллик белгилари намоён бўлади.

Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданиятининг қуйидаги тизимлари аҳамиятлидир:

Сиёсий маданият – кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий-ҳуқуқий ғоялар мажмуи бўлиб, маънавий қадриятларнинг махсус тизимини ташкил қилади. Бу маданият тарихий тараққиёт босқичларида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Сиёсий маданият сиёсий фаолият сифатида, яъни инсонлар фаолиятидаги жамиятни қайта қуриш жараёнларини қамраб олиб, «сиёсий ишлаб чиқаришни» акс эттиради. Бунда сиёсий фаолият амалий жиҳатдан ижтимоий гуруҳлар (социум)нинг сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳаракатлари ифодалайди, маънавий-назарий жиҳатдан эса ижтимоий муносабатларни табақавий дунёқараш руҳида англаш, муайян сиёсий ғоялар, дастурлар ишлаб чиқариш ва тарғиб қилишни назарда тутаяди. Умуман, сиёсий маданият кишилар фаолиятининг манфаатли ўзига хос шакли бўлиб, сиёсий муносабатларни табақалар, шахслар томонидан фаол ўзлаштириш жараёнини билдиради. Сиёсий

маданият таркибига мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият усуллари қиради.

Сиёсий-маданиятчи ижтимоий намоён бўлиш шакли жиҳатидан социал гуруҳлар ва шахс сиёсий маданиятига ажратиш мумкин. Шахс сиёсий маданияти индивид томонидан жамиятнинг сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий-руҳий қадриятлари ва усулларини ўзлаштирилиши ҳамда амалга оширилиши тизимидир. Шахс сиёсий фаолиятида сиёсий маданиятни билиш ва амалий фаолиятда қўллаш даражасининг ўзаро боғлиқлиги, яхлит бирлигидан сиёсий маданият таркиб топади. Сиёсий маданият тараққиёти ҳуқуқий маданият билан боғлиқ бўлиб, бу фақат қонунларни билиш, ҳуқуқий савиядангина иборат бўлмай, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. Умуман, ҳуқуқий маданият – ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий фаолликнинг бирлиқда намоён бўлувчи қадриятлар тизимидир.

Иқтисодий маданият – тушунчасида иқтисодий билимлар билан ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик омиллари намоён бўлади. Иқтисодий маданият мазмунида маданият ва иқтисоднинг ўзаро таъсири хусусиятлари мавжуд бўлиб, таркибига иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар қиради. Иқтисодий онг аввало, кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз ўрнини англашнинг билдириб, рационал билимларни, эмоционал туйғуларни ўзида ифодалайди. Иқтисодий фаолият таркибига моддий ва номоддий ишлаб чиқариш ҳамда меҳнат маҳсулини ўзлаштириш қиради. Иқтисодий фаолият субъекти инсондир. Мукамал фикр ва юксак онг фаолиятида моддийлашсагина иқтисодий маданият ҳодисасига айланади. Иқтисодий тафаккур ва онг иқтисодий одобнинг мезони бўлиб иқтисодий онг фаолиятнинг фикрий образидир. Ижтимоий муносабатлар иқтисодий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, ижтимоий-иқтисодий онгни белгилайди ва уларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш даражасини эмас, балки мулк, тақсимот, истеъмол билан боғлиқ муносабатларни акс эттиради. Иқтисодий муносабатлар номоддий соҳаларнинг бир қисми сифатида фаолият жараёнида вужудга келади ва жамият иқтисодий маданиятини ифодалайди. Иқтисодий маданиятнинг мазмунини кишиларнинг турли соҳаларда меҳнат фаолияти, янги сифат натижаларини ташкил этади.

Иқтисодий маданият қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Билиш функцияси - иқтисод фанларининг ҳолати, фан асосларининг тажрибага тадбиқ этиш усули ва йўллари билиб олишга даъват этади.

2. Дунёқараш функцияси – асосан, маънавий-рухий моҳиятдаги дунёқараш бўлиб, иқтисодий ғоялар, қарашлар, тасаввурлар тизимидан иборат.

3. Тарбиявий функция – иқтисодий маданиятни эгаллаш, билимлар йиғиндисини эътиқодга айлантиришдаги бош манба эҳтиёжлар ва манфаатлардир. Билимлар ақл-идрок билан ўзлаштирилганда эътиқодга айланади.

4. Амалий функция ёки ишлаб чиқариш функцияси – бунда иқтисодий маданият маънавий ва амалий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлади.

Ахлоқий маданият – жамият, социум, индивидлар томонидан ахлоқий камолот меъёрларига эришиш даражасидир. Кундалик турмушда, кишилар фаолиятида амал қиладиган ва ўзлаштириладиган ахлоқий қадриятлар ахлоқий камолат меъёрлари билан боғлиқдир. Ахлоқий маданият таркибига ахлоқий онг, ахлоқий муносабат ва ахлоқий фаолият қиради.

Ахлоқий онг тарихан ўзгарувчи ахлоқий муносабатларни ашгла-тиб, ахлоқийликнинг субъектив жихатидир. Вокеликка ва инсон фаолиятига қадрият тарафидан муносабатда бўлиш ахлоқий онгнинг муҳим хусусиятидир.

Ахлоқий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида кўриниши бўлиб, ахлоқий фаолиятга боғлиқ ҳолда кишилар ўртасида таркиб топадиган ўзаро боғлиқлик ва алоқалар йиғиндисидир.

Ахлоқий фаолиятда инсон ёки жамиятнинг ахлоқий онги, ахлоқий муносабатлари яхлит намоён бўлиб, ахлоқий талаблар, фазилатлар инсонпарварлик моҳиятини касб этади. Ахлоқий фаолият ахлоқий билимларни эгаллаш; ахлоқий туйғуларни шакллантириш; ўзини тарбиялаш; меҳнат меҳр, ахлоқий тарбияланганлик ва ҳақозолардан ташкил топган.

Қадриятлар деганда инсонлар учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилади. Қадриятлар муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятиниш ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларнинг моҳиятидир.

Қадриятларнинг ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, максадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий

гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ёки киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, максадларидан келиб чиқади. Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар: ер ва ер ости бойликлари бошқа табиат неъматлари катта аҳамият касб этади.

Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий қадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий қадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, жамият тараккиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар: эркинлик, тепглик, биродарлик қабила ҳам ўрин тутади. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиклол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамиятга эга.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади. Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-рухий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини жамики моддий ва маънавий бойликлари, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Умуминсоний қадриятлар мазмуни жихатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбаъшарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг максад ва интилишига мувофиқ келади. Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйғунланган бўлса, уларнинг тараккий этилишига шу қадар кенг имконият очилади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараккиёти билан боғлиқ бўлган умумбаъшарий муаммолар қиради. Булар: Ер юзидан илм-фанни тараккий эттириш, тинчликни сақлаш, қиргин қуролларини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳақозолардир¹.

¹ Ж.Туленов. Қадриятлар фалсафаси.—Т.: 1998, 10-20 бетлар.

Таянч тушунчалар

Моддий ва маънавий маданият, ижтимоий институтлар, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, генетик, соматик, иқтисодий маданият, ахлоқий-эстетик маданият, ижодий салоҳият, қадрият, цивилизация, коммуникатив функция, ижтимоий моҳият, интеллектуаллик, дилетантлик, зиёилик, умуминсоний қадриятлар, миллий қадриятлар

Мавзу бўйича такрорланг учун саволлар

1. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
2. Моддий ва маънавий маданиятнинг асосий белгилари нималардан иборат?
3. Маданиятнинг жамият ҳаётидаги функцияси.
4. Шахс фаолиятида маданиятни тутган ўрни.
5. Маданиятнинг шахс билан боғлиқ функциялари.
6. Иқтисодий маданиятнинг функциялари.
7. Маданий қадриятлар деганда нимани тушунасан?
8. Моддий ва маънавий маданиятларнинг ўзаро нисбати.
9. Маданият ривожига зиёиликнинг роли.
10. Маданият қадриятларининг шахс баркамоллиги ва жамият раънақидаги аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. -Т., 1994
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., 1998
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида" Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч газетаси, 2007 йил 23 январь.
4. Президент Ислам Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати, 2006 йил 3 ноябрь.
5. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.
6. Президент Ислам Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати. 2007 йил. 26 август.

7. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.

8. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

9. Ерасов В.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. Москва, 1990

10. Иконникова С.Н. Диалоги о культуре. -Ленинград, 1989

11. Культурология. -Москва, 1996

12. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. -Т. 1998

13. Бобоев Х., Ҳамроев Т. ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.

14. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

15. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. -Т.: 2001.

16. Мавлонов Ў. Махкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., Академия. 2004 .

17. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. Т., "Шарқ" 2000 .

18. Сагдуллаев А. Аминов Б. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., Академия 2000 .

19. Худойкулов .Х Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т: ЎЗМУ. 2007 .

МАДАНИЯТШУНОСЛИК ВА ЖАҲОН МАДАНИЯТИ МАСАЛАЛАРИ

3-МАВЗУ. АРХАИК (ИБТИДОЙ) МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

1. Архаик маданиятининг дастлабки намуналари.
2. Сўнгги палеолит даври маданияти.
3. Янги тош асри (неолит) маданияти.
4. Жез даврида янги турдаги маданиятнинг шаклланиши.

1. Архаик ёки ибтидоий маданият инсоният маданиятининг ибтидоси ва энг узок давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кўламининг 99 фоизини ташкил қилган. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври жамиятнинг кейинги барча ўзгаришларига замин туғдиргани сабабли бу даврни ўрганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизини тушуниш ва шарҳлашга ёрдам беради. Маданиятнинг тарихий ривожланиш босқичлари:

1. Энг қадимги давр маданияти – э.а. VII асргача одамзот ўзини табиатнинг бир қисми деб қаради ва илк қуруллар ясади.
2. Қадимги (антик) давр маданияти – э.а. VII аср ва мил. V асргача.
3. Ўрта аср маданияти – VI - XVI аср, одам яратувчанлигини илоҳий куч таъсирида деб қараш кенг тарқалди.
4. Янги давр маданияти – XVII – XIX аср. Инсоннинг ижодий яратувчанлик хислатлари маданиятнинг бош кўрсаткичига айланди.
5. Энг янги давр маданияти – XX – XXI аср, гуманизм, демократия, хурфикрлик, ижтимоий – маданий тараққиёт кўрсаткичига айланди.

«Дунёда турмоқ учун, - деб ёзган эди Бехбудий, - дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур». «Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлидир» - деган эди А.Қодирий.

Ибтидоий босқичдаги маданий тараққиёт киёфасини қайта тиклаш ўта мураккаб вазифа. «Шахсий гувоҳнома, таржимаи хол, киёфадан маҳрум, сукунатдаги ўтмиш, ҳодисасиз «узок» (Ф.Бродель), «мудрок» (Э.Леруа-Ладюри) тарих учун идеал намуна касб этиб, табиий-илмий мантиқни яратини, услублар миқдори ёки ижтимоий-

иктисодий тушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изоҳлаш учун мўлжаллангандир»¹.

Олимлар тўплаган маълумотлар 2 хил бўлиб:

1. Антропологик ва археологик топилмалар-ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий риволанишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёруғ оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилари билан эмпирик (тажриба) таҳлилни юзага чиқарди ва ибтидоий босқични умум қабул қилинган таснифига асос солди:

1. Палеолит-қадимги тош асри,

2. Неолит-янги тош асри.

Палеолит босқичининг ўзи ҳам илк (қуйи) ва сўнгги (юкори) давларга бўлинади. Шунингдек, палеолит ва неолит босқичининг ўртаси мезолит – ўрта тош асри даврига бўлинади.

II. Этнографик маълумотлар – дунё халқлари ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан кун кўрувчиларнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар беради. Бу маълумотлар сакланиб қолган архаик маданият кўринишини этник, ижтимоий ва руҳий ўхшашликлар бўйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Тош асри бундан 2,6 млн. йил олдинги даврдан (Кениянинг Рудольф кўли соҳилидан топилган қадимги тош қуруллари) то эраиздан аввалги 2 минг йилликгача (меҳнат қуруллари жездан тайёрлана бошлаган давргача) бўлган вақтни ўз ичига олади. Ўз навбатида палеолит босқичидаги энг узок давр илк палеолит бўлиб, тахминан 100 минг йилликкача давом этган. Илк палеолитда антропогенез жараёнининг содир бўлиши, казиб топилган гоминид қолдиқларининг алоҳида турлари яшаган давларда (зинжантроп, австралопитек, питекантроп, синантроп, неандертал ва бошқалар) маданиятнинг дастлабки намуналари вужудга келди: кўпол тош қуруллари тайёрлаш (кесгич, тош найза, қирғич), оловдан фойдаланиш, оддий турар жойларнинг қурилиши, муомала воситаларининг вужудга келиши ва ривожланиши, агроф-муҳит ҳақида дастлабки мураккаб тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Децентризм фарази инсоният пайдо бўлишини икки ўчоқ Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг қадимги одам қолдиғи ҳам Африка минтақасидан топилган. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида казиб топилган гоминидлар ҳам илк палеолит даврига оиддир. Археолог У.Исломов бошчилигида Селунгур

¹ Культурология. - М. 1998, с.141

ғоридан топилган «фергантроп» одами қолдиғининг ёши 700 минг йилга тенг.

Илк палеолитнинг ўрта даври (100-40 минг йил аввал) кўпинча алохида даврга ажратилиб «ўрта» ёки «мустье» деб номланади. Бу конуний ҳодиса бўлиб, мустье даврида маданий ижод жараёнининг ўсиб, неандерталлар пайдо бўлди. Неандерталлар кенг ҳудудларга тарқалиб мураккаб ва турли хил қуроллар тайёрлаган, маълум маросим ва маданият кўринишлари шаклланган. Неандерталлар яшаган ғорларида оловдан қорайган тош супаларда маълум маросим ўтказилган. Неандерталлар қабри кўпинча Шарк - Ғарб йўналиши бўйича жойлашиб, мурда «ёнбош ҳолатда, тиззалари энгагига қайирилган, ёнига тош қуроллар қўйилган» ҳолда қўмилган. Бу маросим ўлимдан кейинги ҳаёт мавжудлиги ҳақидаги дастлабки тасаввурларнинг пайдо бўлганлигидан далолат беради. Неандерталлар қабри Ўзбекистонда Тепиктоп ғоридан, шунингдек, Омонқўтон, Зирабулок, Обираҳмат, Қўлбулок, Учтут ва бошқа жойлардан ҳам топилган.

2. Илк палеолит даврида маданий муҳитнинг мавжудлиги алохида жойлар билангина чегараланса, сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошларида гоминид эволюцияси якунланиб замонавий «ақлли одам» тури пайдо бўлди. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар ноте-кис тарзда кўпайиши натижасида меҳнат қуроллари кўпайди, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Ниҳоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташқилот-уруғчилик ибтидоий жамоа ташқил топади. Бу инқилобнинг маҳсули инсонларнинг асосий антропологик, физиологик, ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар ўртасидаги иктисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишдаги тафовутларга қарамасдан тарихда ўз ўрнини сақлаб қолди.

Маънавий маданият дастлабки жуда содда бўлиб, ўша давр кишиларининг меҳнат фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди. Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасаввурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. Билим ва тажрибанинг тўпланиши натижасида ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтиш содир бўлди.

Дастлаб, ибтидоий одамлар озиқ-овқат қидириб ўзлари яшаётган муҳитни яхшироқ ўрганиши, уларнинг географик тасаввурларини

оширган. Инсоннинг истеъмолга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши ва табиатни кузатиши натижасида ботаникага оид билимлари тўпланган. Ёввойи ҳайвонлар овлаш жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бундай билимларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий бўлган ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос табobati бўлиб, унда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланилган. Баъзи касалликларни даволашда силаш, укалаш усулидан, шунингдек, фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усуллари-дан ҳам фойдаланганлар. Қадимги одамларда табиатни, иқлимни кузатиш асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлди. Тарбия меҳнат ва турмуш шароити билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар унинг асосини ташқил этган.

Маънавий маданият турларидан бири бўлган ибтидоий санъат одамларнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган. Уруғчилик жамоаси давридаёқ ҳали ибтидоий одамлар санъатнинг нималигини тўла англамаган ҳолда санъат турларини шакллантира бошладилар. Ибтидоий санъат хилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, кулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Ҳар хил ранглар билан ғор деворларига ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Сахрои Кабир, Марказий Осиё, Ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг кундалиқ меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

4) Архаик санъат турларида бири ҳайкалторошлик ҳам уруғчилик жамоасининг ривожланган даврида пайдо бўлиб, асосан аёллар, қисман эркеклар, шунингдек, ҳайвонлар ҳайкаллари ишланган. Бундай ҳайкалчалар, суяк, тош, лой ва бошқа нарсалардан тайёрланган. Ҳайкал тасвирларда ибтидоий меҳнат ва эътиқод рамзлари намоён бўлади.

5) Ишлаб чиқарувчи хўжалик (неолит) фаолияти билан боғлиқ сопол буюмларга чизилган расмларда оддий чизиклар, хайвон ва ўсимлик тасвирлари учрайди.

6) Ибтидоий санъат турларидан бири – ниқоблар қадимги одамларнинг овчилик фаолияти билан боғлиқ бўлиб, одамлар ниқоблар билан хайвонларни ов қилишган, турли хайвонлар киёфасига киришиб, уларни кўркитиш орқали ўзларини химоя қилишган. Ниқоблардан маросим ва удумларда ҳам фойдаланилган.

7) Мусиқа, кўшиқ, ўйин ибтидоий санъат турлари ҳисобланиб, ибтидоий одамлар уриб, чертиб, пуфлаб чаладиган асбобларни кашф қилишган.

8) Халқ оғзаки ижоди – эртақ, ривоят ва афсоналар ҳам ибтидоий давр маҳсулот бўлиб, одамларнинг турмуши, ўй-фикри ва кайфиятини ифодалаган, диний тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг дастлабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолияти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйғун бўлган. Айтиш мумкинки, диний тасаввур ва эътиқод шакллари маданиятнинг моддий ва маънавий турларининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

Диний тасаввур ва эътиқод ибтидоий жамоа тузумининг кейинги даврларида шаклланиб, айрим унсурлари ўрта палеолит даврларида вужудга келган. Ибтидоий одамлар табиатдаги турли ҳодисаларнинг сабабларини тушуна олмаган. Улар ҳодисалар негизига сирли, ғайритабиий кучлар яширинган деб тушунишиб, шу ғайритабиий кучларга эътиқод қилишган.

Ибтидоий одамларнинг тирикчилик илнжида турли минтакаларга тарқалиши, табиат, шароит ва турмуш тарзининг хилма-хиллиги турли эътиқодларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Табиат ва жамият ҳодисалари билан боғлиқ ғайритабиий кучларга ишониш ибтидоий эътиқодлар - тотемизм, анимизм, сеҳргарлик, фетешизм ва бошқаларни келтириб чиқарди.

Тотемизм-жамоанинг хайвон ёки ўсимлик тури билан ғайритабиий қариндошлик алоқасига ишониши бўлиб, овчилик ва термачилик ривожланган даврда пайдо бўлган. Бу эътиқодда тотем-хайвон ёки ўсимлик низоҳатда ҳурмат қилинган. Тотемизмнинг илк босқичида хайвон муққадас саналиб, унинг ўлдириш ёки гўштини истеъмол қилиш тақиқланган. Фақат уруғнинг урф-одат маросимлардагина бу хайвон гўшти истеъмол қилинган ҳолос.

Анимизм – «руҳ», «жон» маъносини билдириб, бу дунёда руҳлар, жонлар шаклидаги ғайритабиий кучларнинг борлигига ишониш кучайган. Табиатдаги ғайри-оддий нарсалар, одамлар ва бошқаларнинг руҳларига, шунингдек, уруғчилик жамоасининг ривожланиши билан уруғ бошлиқлар, харбий йўлбошчилар руҳига-аждодларга сиғиниши пайдо бўлган. Матриархат даврида руҳлар аёллар номи билан аталган. Хўжалик шакллари пайдо бўлгач табиатдаги нарсалар (қуёш, сув, ер) нинг руҳига топиниш кучайган. Сеҳргарлик – одамнинг ғайритабиийлик кучларга таъсир кўрсатиш қobiliятига асосланган амаллардир. Бу ибтидоий санъатда ҳам ўз ифодасини топган. Қоя тош тасвирларидаги жараланган хайвон ифодасида овчилар бўлғуси овнинг бароридан келишини кўзлаб, хайвонларни сеҳрлашганлигини кузатиш мумкин.

Гоминиднинг уч миллион йиллик эволюцияси низоҳатидаги кучли эврилиш натижасида англаш, нутқ, дин, санъат вужудга келди. Арханк маданиятнинг хусусияти ҳақида уни ҳақли равишда «гомо сапиенс» яратганлигига этнографик ва археологик маълумотларга асосланиб тасаввур қилиш имкониятларига эгамиз. Биринчи навбатда биз, ибтидоий одамнинг ўзига хос фикрлаш хусусияти шаклланганлиги ҳақида ҳукм чиқаришимиз мумкин.

Ибтидоий одамнинг фикрлаши аниклик, таъсирчанлик, бутунликда фаркланади. Ибтидоий одам аста-секин турли ташқи ҳодисаларни, иссиқ ва совуқни, тўқ ва очликни, яхши ва ёмонликни ҳис қилади, ёруғлик қоронғуликдан ажратади. Ҳодисаларнинг рўй беришини кузата бошлайди. О.Фрейденбергнинг фикрича, унда кузатиш таъсуроти устун бўлган. Ибтидоий одамнинг таъсирчан, аниқ тасавури ҳали ҳодисаларни умумлаштириш қobiliyetидан йироқ эди. У теварак-атрофдаги воқеа ҳодисаларнинг моҳиятини таҳлил қилмасдан фақат юзаки қайд қилган, нарса ва жараёнларга, уларнинг хусусиятига бир хил ёндошган. Ибтидоий тафаккур учун боғланишлар ўта шартли бўлиб, қандайдир ҳодисанинг сабаби тез-тез қайтарилиб турилиши натижасида вақт ўтиши билан идрок қилинган.

А.Н.Романовнинг таъкидлашича, «ёзувсиз маданиятнинг ўзига-хос хусусияти-нутқнинг нокаатегориал шаклидир». Бу мустақил фаолиятнинг ижодий манбаларини чекловчи жараён ҳисобланади. Инсонга керакли барча янгилик ва билим фақат фаолият жараёнида намоёйиш қилиш усулида берилган. Шунинг учун ибтидоий маданиятда маросимга ўхшаш шакллар устунлик қилади. А.Раҳимов айтганидек, маросим аниқ ва мақсадли фаолият бўлиб, уни амалга ошириш ижти-

мой гуруҳлар нуқтаи назарида ишлаб чиқариш фаолияти каби ҳаётини сақлаш учун ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Маросим прагматикона ва фақат маълумот берувчи эмас, балки уларга берилаётган маълумот тўлиқ ҳолда бўлиб сўз орқали изоҳланмайдиган. Унда ишлаб чиқариш фаолияти ҳам, билим ҳам, сеҳр-жоду ҳам, санъат ҳам аралаш ҳолда бир бутунликда намоён бўлади.

Сўнгги палеолит даврида анимистик эътиқодлар ва сеҳр-жоду маънавий маданиятнинг негизи сифатида қатъий расмийлашган. Қадимги эътиқодларнинг шаклланиши манбаида табиатнинг ташқи кўриниши ва одамлар жамоаси ҳақида тасаввурларнинг уйғунлашиб кетиши, ибтидоий одам учун хос бўлган инсон табиатининг субъекти ва объекти бирлиги таъсирида, эҳтимол жамоа нима билан шуғулланса ўшанга боғлиқ бўлган ҳайвонлар, ўсимликлар, тошлар, яъни унинг фаолияти доирасида учрайди. Дунёда яшайётган аҳолининг кўпчилик рух ва жонлар билан муносабатда бўлиши сеҳргарликни келтириб чиқарди. Сеҳргарликнинг қадимги турларидан бири овчилик сеҳри бўлиб, унда ҳайвонни тутиш машқи ўрганилади.

Дастлабки сеҳргарлик ҳаракатларининг мазмунида тотемизм – ҳайвонларга топиниш ётади. Ибтидоий жамоа турмуши, ови, уруши, ҳайвонларни тутиши, туғилиши ва ўлими, умуман инсон ҳаёти тотемлар кураши орқали тасаввур қилинади. Бу тасаввурлар оқибатида космогоник манзарага асос солиниб, қаерда ҳар бир тотем-қоинот борки вужудга келади ва йўқолади, қари қоинот ўрнига ёпи келади, уларнинг ўрин алмашиши абадийдир деган ҳулосага келинади.

Сеҳргарликда нафақат пайдо бўлаётган тушунчалар жамланади, балки маданиятнинг энг қадимги шакли ҳам вужудга келади. Суякка чизиш ва нақш солиш, кичик ҳайкалтарошлик, белги – муҳр босиш, бўёқли ҳошиялар чизиш, гор деворларига бетартиб чизиқ шакллар солиндан бошланиб, машҳур Альтамир, Ласко, Монтоспан ва бошқа горлардаги тасвирлар галереяси вужудга келди. Натижада, ҳозирги вақтгача оламни ўзида акс этдириб келатган дин, санъат, фан соҳалари пайдо бўлди. Гор тасвирлари табиий, аниқроғи ҳаётини акс эттирилган. Гор тасвирларининг дастлабки босқичида жониворлар (отлар, ёввойи қорамол, мамонтлар) тасвири алоҳида ўрин тутди.

Ибтидоий одамларнинг тасвир фаолиятида нафосат уйғунлиги ёки расм ёзувлар (пиктография) эмас, балки тасвирни «фотографик» тарзда ифодалаши устун бўлган. Машҳур санъатшунос А.Арихеймнинг таъкидлашича палеолит даврида санъат ҳаётини зарур вазифани бажарган. У кишига мислсиз куч бахш этиб, тирик мавжу-

додларга ўз муносабатини билдириш имкони яратган. Ибтидоий одамлар чизилган тасвирга жониворларнинг жони ўтади, шу тўғрисида уларга таъсир қилиш мумкин деб ўйлаган. Архаик санъат инсонни ҳайвонлар руҳияти билан қизиқишда алоҳида восита бўлиб, унда ҳақиқий ҳаёт, маросим ва тасаввурлар уйғунлашиб кетган.

Ўзбекистон ҳудудида қояларга солинган сўнгги палеолит даврига оид тасвирлар учрамасада, ушбу даврга тегишли 30 дан ортиқ манзилгоҳлар ўрганилган. Улар Самарқанд манзилгоҳи, Охангарондаги тош қурошлар «устахона»си, Кўкбулоқ ва Оқтош манзилгоҳларидир. Мамлакатимиз ҳудудида ибтидоий тасвирий санъат намуналарининг энг қадимгиси мезолит-неолит давларига оид бўлиб, улар жаҳон тасвирий санъат тарихининг ажралмас қисмидир. Шунингдек, бу тасвирий санъат тарихи бир қатор алоҳида кўриниш, ўзига хослик ва фарқлик жиҳатларга эга бўлиб қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Горлар, қадимги тошлар ва турли қояларда сақланиб қолган ибтидоий тасвирлар.

2. Лой, ганч, тош ва ёғочдан ишланган қадимги ҳайкаллар намуналари ва турли ҳунармандчилик буюмларидаги тасвирлар.

Мамлакатимиз тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош тасвирлари ишланиш усулига кўра икки хил: 1) бўёқ (оҳра) билан ва 2) ўйиб-ишқалаш-чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар) дан иборат.

Ўзбекистондаги қоятош тасвирларининг намуналари Зараўтсой, Сарминсой, Беронсой, Кўксарой, Такалисой, Тераклисой каби юздан зиёд жойлардан топилган. Бу тасвирларда Ўзбекистоннинг қадимги ҳайвонот олами – шер ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлар ифодаланган. Қоя тош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатидан хилма хил бўлиб, уларда ов манзаралари, турли рақслар, ов ва меҳнат қурошлари тасвирланган. Шунингдек, бу суратлар қадимги аجدодларимизнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ибтидоий одамлар бир-бирларига фикр-муносабатлари ва истакларини чизиқлар, турли шакллар, содда тасвирлар орқали етказишга интиланган. Масалан, ов қурошларининг тасвирлаш орқали улар овга боришларини ифодаласалар, турли ҳайвонлар тасвирлари орқали, ўша ҳайвонларни овламоқчи эътиқодларини билдирганлар.

Тасвирий санъатнинг ибтидоий даврга мансуб намуналаридан бири Кўхитанг тоғининг юқорисида жойлашган горни «Олтин олов қояси» ёки «Зараўтсой» деб аталган. Зараўтсой ов манзарасидаги тур-

ли расмларни кузатиш орқали овчилик илмининг айрим қирраларини ўрганамиз. Жиззах вилоятидаги Такатошдаги тасвирларда фикр, сезги, амалий эҳтиёж каби туйғулар акс эттирилган. Қадимий тасвирлардан яна бири Зарафшон этакларидаги Сармишсой дарасининг икки юзида қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. «Сармишсой» тасвирларида ёввойи буқалар, шохдор буғи ва қулошлар, елиб бораётган тоғ такаси, оҳу, тўнгиз, бўри, қонлон, итлар ҳамда бир-бири билан олишаётган ҳайвонлар, шунингдек, овчилар ва ов манзаралари тасвирланган.

Қадимги рассомлар фаолиятида ҳам кузатувчанлик, шакл ва чизиклар орқали бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёритиб бера олиш қобилиятлари кўзга ташланади. Тасвирлар орқали одамларнинг муштарак туйғулари юзага чиқиб, ҳар бир белги, қоралама ёки шакл ўзига хос фикрни, хатто сеҳру жодуларни ифода-лаб бериши билан қизиқарлидир.

Инсон ўз меҳнати туфайли ҳайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, шунча муваффақиятларга эришган. Эришилган муваффақиятлар урф-одат, удум, маросим, анъана ва байрам – хурсандчиликни вужудга келтирган. Маданиятшунослар фикрича байрам ва маросимлар энг қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган ва ибтидий одамлар ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Д.М.Генкиннинг фикрича, «маросим ва байрамларнинг чуқур илдизи инсониятнинг «гўдаклик» даврига бориб тақалади». М.М.Бахтиннинг таъкидлашича, «Байрам инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир».

Илк бор махсус уюштирилган маросим- байрамлар тотемларга бағишланган. Бу маросимларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли ҳайвонлар-айиқ, ёввойи эчки, сигир, буғу, от, бўри кабиларга топилганлар. Ўрта Осиёда илон, буқа, кўй, от, туя, шер тотемлари кенг тарқалган. Буни биз қазилма ёдгорликлардан топилган амалий санъат буюмлари мисолида кузатишимиз мумкин.

Меҳнат тақсмотининг вужудга келиши муносабати билан қадимги одамларнинг ишлаб чиқарувчи хўжаликка (неолитда) ўтиши натижасида янги соҳаларга оид маросим ва байрамлар вужудга кела бошлади. Бу «Меҳнат маросимлари» бўлиб, бу маданият ва санъат (театр, ракс, пантамоиме санъатининг примитив кўринишлари) нинг ривожланишига замин яратди.

Миллоддан олдинги YI-YV минг йилликларда дехқончилик маданияти вужудга келди. У энг аввало, Олд Осиё ва Яқин Шарқда,

кейинроқ Ўрта Осиёда содир бўлиб, бу ўтроқ турмуш тарзини пайдо бўлишига шароит яратди. Шу асосда тўқимачилик, қулолчилик, уй-жой қурилиши пайдо бўлди. Табиий танланиш ўсимлик навлари ва ҳайвонларнинг зотлари ўзгара бошлади. Дехқончилик маданияти астрономик кузатишларни тартибга солишни талаб қилди. Бу даврда инсоният тафаккурининг ривожланиши мифологияни шакллантирди.

Миф ва мифология энг аввало антропоморфизм-табиатдаги нарсаларга ҳам инсонга хос деб қарашни ва худоларни одам қиёфасида тасаввур қилишни ифодалайди. Миф ва мифологияни қадимги эътиқодлардан фарқи, оламдаги барча мавжуд муносабатлар ва қадриятларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Миф ва маросим архаик маданиятнинг гўёки– сўздаги ва ҳаракатдаги, назарий ва амалий икки томонидир.

Мифологик билимнинг иккита асосий ижтимоий вазифаси бор:

1. Умумийликнинг одатий мавжудлигини кишилар онига сингдириш ва мустаҳкамлаш, шаклланган қоидаларни қонунийлаштириш, жамоада барқарорликни таъминлаш учун уларни анъанага айлантириш;

2. Жамоани қўрқувдан халос қилиш мақсадида ва руҳий ҳаловатни кафолатлашда атроф-муҳит билан, бутун ташки олам билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш.

Миф дастлабки даврда инсонни чулғаб турган кундалик ишлардан фикрини чалғитиб, ҳаёлий поэтик оламга олиб киради. Миф оламини жамоа бўлиб анъанавий ҳис қилишдир. Миф дастлабки дунё-қарашнинг зарурий, муқаррар шаклидир. Умум тасаввурлар мифнинг шаклланишига сабаб ҳамда хиссий тажриба-кузатишлар учун асос бўлолмайди. Гуруҳлар тушунчаси энг аввало бутун борлиқни ўзича ҳис қилишга таянади.

Мифларнинг пайдо бўлиши мавҳум тушунчалар шаклланиб, инсоннинг нутқи ривожланаётганлиги ҳақида гувоҳ беради. Бунга бир мисол-тасвирий санъатнинг ривожланишидир. Топилган петроглифлар (тошбитиклар) инсонлар ҳаёти ҳақида етарли, муфассал хикояларни ўзида сақлаб келган. Бундай тасвирларга мисол қилиб Сурхандарёнинг Зараўтсой дарасидаги қоятош расмларини кўрсатиш мумкин. Билимларни сақлаш ва узатишнинг яна бир воситаси жамоанинг алоҳида аъзолари, бошқа кундалик ишлардан озод қилиниб, фақат маълумотларни йиғиш, сақлаш ва узатиш билан шуғулланган. Бундай кишилар шомонларга (сеҳрларга) айланган. Шомонларни кўпи ёши улуг, ҳаётий билим ва тажрибага эга, табиатни кузатувчи, маросим ва

удумларни билувчи кишилар бўлган. Улар овчилар билан мунтазам мулоқотда бўлиб ўз билимини оширади. Бу шаманга тўғри қарор чиқариш имконини беради. У шу тарика қабила ва уруғ аъзолари ичида обрўга эга бўлади.

3. Марказий Осиё минтақасида неолит даври(мил.ав. 6-4 минг йилликлар) анча олдин бошланган. Бунга мил.ав. VI минг йилликда Қопетдоғ этагида вужудга келган Жойтун маданияти гувоҳлик беради. Ўтроқ деҳқонлар ва чорвадорларнинг манзилгоҳлари асосан сомонли лойдан қурилган уйлардан иборат бўлиб, бу Эрон ва Месопотамия халқлари маданияти билан яқин алоқада шаклланган Жойтунликларнинг маънавий маданиятини ривожига ҳақида катта умумий ибодатхона деворларига ишланган рангтаъсир далили бўлади. Мил.ав. IV-II минг йилликда Хоразм ҳудудида неолит даврида оид Қалтаминор маданияти шаклланди.

Неолит моҳиятига кўра архаик маданиятининг охири ҳисобланиб, бунда ишлаб чиқариш фаолиятининг янги тури деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш билан инсонни табиатда мустақил фаолият кўрсатиш қобилияти намоён бўлди. Агар архаик маданиятда жамоа фикри уруғ аъзоси, уруғ манфаатлари доирасида етакчи фаолият кўрсатган бўлса, энди индивидуал онг ва қизиқиш кучая бошлади. Неолит даврининг охири ва жез асрида архаик маданият барҳам топди. Бу даврда жамоа мулки ўрнига хусусий мулк вужудга келиб, ҳунармандчилик ажралиб чиқади ва маҳсулот айр бошлаш шаклланди. Энди оксоколлар ва қабила йўлбошчилари йиғиндисининг аҳамияти сезиларли ошди, бу қабила йўлбошчиларига сиғинишни шакллантира бошлади. Йўлбошчиларга сиғинишда уларнинг жамоа ҳаётида тутган ўрни, яъни ўз ҳудудини қўриқлашдан ташқари ҳарбий юришга, шунингдек, муҳим жамоа ишларини бажариш учун хонадонларни бирлаштириб, уруғдошларини канал қазиниш, муҳофаза тўсиқлар ўрнатишга жалб қилади.

Билимнинг ошириши натижасида мураккаб буюмлар яратила бошланди. қайик ва елканли кемалар, таквим, ҳисоб ва ўлчов тизими вужудга келди. Хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ҳуқуқнинг шаклланишига олиб келди. Айримлари ҳозиргача сақланиб келаётган аъёналар ва қадимги фольклор намуналари, вужудга келади (мифлар, достонлар, ҳикоялар, маросим, кўшиқлари), ёзувнинг илк тизими шаклланади: пиктография (расм-ёзув), белги ёки ҳиндуларнинг тугунли ёзувлари. Монументал меъморчилик ҳам вужудга келди. Илк монументал иншоотлар катта тош бўлаклари- плиталардан қурилган

мегалитлар ҳисобланади. Долменлар (тош мақбаралар) тош плиталардан сағана ёки мақбара (кулба) шаклда қурилган. Кромлехлар эса атрофига тошлар ётқизилган иншоотлардир. Энг машҳур кромлех буюк Британиядаги Стоунхенж ҳисобланади (мил.авв. II минг йиллик бошларига оид). Мегалитлар саждагоҳ ва ибодатлар жойи саналсада, аслида улар бошқа мақсадлар учун мўлжалланган. Улар халқларни бирлаштириб, жамоанинг барча кучларини жиғлаштиришга, янги ижтимоий тузум вужудга келаётган ҳолларда инсонларни умумлаштириш (социализация) мақсадларига хизмат қилди. Негаки, давлат тузилиши жараёнида турли ижтимоий қатламлар (бошқарувчилар, қўбонлар ва оддий бажарувчилар)нинг бўлиниши содир бўлади;

4. Ўзбекистон ҳудудида жез даври (мил.авв. II минг йиллик) бошларини ўз ичига олади. Ҳудди шу даврда икки турдаги мустақил маданият шаклланди: 1) ўтроқ деҳқончилик воҳаларидаги маданияти (Сурхондарё воҳасидаги Сополлитепа, Жарқўтон маконларида, Фарғона водийсидаги Чуст маданияти); 2) кўчманчи даштликлар маданияти (Замонбобо, Тозабобо, Сувёрган ва Амиробод каби жойларда) вужудга келди.

Мил.авв. XVIII-X минг йилликка оид Сополлитепа ва Жарқўтон манзилгоҳларида шарқ типидagi илк цивилизациянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёни кузатилади. Сополлитепа лабиринтнома (қаср) тўғри бурчакли кўча тармоғи ва истеҳком тизими бўлган манзилгоҳлар мажмуидан ташкил топган. Жарқўтонда ҳам монументал меъморчилик ҳам ғиштдан қурилган. Марказда қалъа жойлашган, улар ҳам ғиштдан баланд кўтариб қурилган. Ҳар бир гузарда бинонинг ўртасида юмалоқ ўчоқ шаклида девор тоқчасида олов меҳробдан иборат сиғинадиган маркази бўлган. Иккала манзилгоҳда жез эритиш, тўқимачилик, кулолчилик, заргарлик; суяк, тош, ёғоч ишлов бериш гуллаб-яшнаган. Турли кулолчилик буюмларини кулолчилик дастгоҳидан тайёрланганлиги, шаклининг чиройлилиги бу соҳасининг технологияси юқорилигидан далолат беради. Топилган намуналардан маълум бўлишича Ўзбекистоннинг жанубида яшаган аҳоли қадимги шарқ ва ҳинд водийсидаги Хараппа цивилизацияси билан ҳамкорлик қилган.

Бронза даврида шаклланган «кўчманчи чорвадорлар» маданияти Замонбобо манзилгоҳида ўрганилган. Замонбобо аҳолиси катта ярим ертўлаларда яшаб, бронза ва тош қуроқлар ишлатишган. Кулолчилик дастгоҳсиз қўлда ишланган таги юмалоқ, ясси сопол идишлардан фойдаланилган. Жез даврида маданият ёдгорликлари Амударё ва За-

рафшоннинг қўйи оқимидан, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Самарқанд вилоятидан топилган. Улар чорвадор қабилалар мадания-тининг вужудга келиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Чор-вадор қабилалар жез даврида ўтроқ турмуш тарзига ўта бошлади, қисман деҳқончилик билан шуғулланади, кейинчалик кўчманчи чор-вадорларга айланишган.

Архаик маданият ўрнига қадимги цивилизация вужудга келди. Мураккаб-ижтимоий тизимига эга бўлган дастлабки давлатлар, диний ва қонунчилик шакллари, шаҳар ва ёзувлар пайдо бўлди. Бироқ арха-ик маданият изсиз йўқолмади. Унинг айрим қирралари жаҳон халқлари мифларида, фолькларида, инсон руҳиятининг чуқур «архе-типлари»да сақланган. К.Юнгнинг назариясига кўра архетиплар – «онгсиз жамоанинг» руҳий тузумидир. Улар замондан ташқарида на-моён бўлиб, кишиларнинг туйғуси ва онгида, рамзий тасвирларда, мифларда акс этган жамоага хос бўлган тарихий тажрибада оламни англашнинг ибтидоий шаклларида сақланган. Кишилар кўпинча ўзлари найкамаган ҳолда у ёки бу анъаналари билан, улардаги архе-типлик рамзлардан ажралган ҳолда яшайдилар. Барча замонавий ма-даниятлар асосидаги бу даврни атрофлича идрок этиш ва ёритиш ҳозирда содир бўлаётган жараёнларни яхши ўрганишимизга ёрдам беради.

Таъинч тушунчалар

Архаик маданият, антипология ва археологик, ибтидоий мада-ният, мозий, плеолит, мезолит, неолит, неолит-мис, бронза, пите-кантроп, синантроп, неандертал, децентризм, ибтидоий санъат, фер-гантроп, тотем, анимизм, фетишизм, сеҳргарлик, миф, мифология, маросим, монументал, мегалит, ментир, долмен, тасвирий санат, пик-тография.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Архаик маданият деганда нимани тушунасиз?
2. Ибтидоий боскичдаги маданият тараққиёт деганда нимани ту-шунасиз?
3. Архаик маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни.
4. Ўзбекистон ҳудудида топилган архаик маданиятнинг асосий намуналари.
5. Ибтидоий санъат турларини гапириб беринг.
6. Тасвирий санъат тарихи ҳақида гапириб беринг.

7. Архаик маданият даврида одамларнинг олам ва инсон ҳақидаги тасаввурлари.

8. Архаик давридаги анъаналар, удумлар, байрамларнинг хилма-хиллик сабаблари.

9. Архаик давр маданиятида тасвирий санъат ва бадиий хунармандчиликнинг кўринишлари.

10. Ўзбекистон ҳудудида Архаик даврга оид қандай ёдгорлик-лар топилган?

11. Ўзбекистон ҳудудидаги қандай қадимий динларни ва улар-нинг маросимларини биласиз?

12. Қадимги цивилизация ҳақида таъриф беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., 1998 .
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т., 1999 .
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг “Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданият марказларининг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч газетаси, 2007 йил 23 январь.
4. Президент Ислоҳ Каримовнинг Хоразм Маъмун академия-сининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
5. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.
6. Президент Ислоҳ Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.
7. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.
8. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8- сентябрь.
9. Алексеев В.П., История первобытного общества. -М. 1990 г.
10. Бойназаров Ф. Антиқ дунё, -Т.1983 .
11. Древние цивилизации.М.1989 г.
12. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-қисм. Тошкент.1992 .
13. Романов В.Н. Историческое развитие культуры. (Проблемы типологии) -М.1991

14. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1992 г.
15. Бобоев Х., Хамроев Т. ва.б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.
- Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фаргона. 1998.
16. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. - Т.: 2001.
17. Мавлонов Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., Академия. 2004 .
18. Мустакил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., "Шарқ" 2000 .
19. Сағдуллаев А. Аминов.Б ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000 .
20. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Т., 1996.
21. Мусаев Н. Ўрта Осиёда деҳқончилик маданияти ва аграр муносабатлар тарихидан. (Тош даври охиридан – XX аср бошларига қадар) -Т., "Фан" 2005.
22. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т. ЎзМУ. 2007 .

4-МАВЗУ. АНЪАНАВИЙ МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

1. Қадимги Шарқ маданиятининг вужудга келишидаги шарт-шароитлар.
2. Шарқ халқлари дунёқараш ва тафаккурининг ўзига хослиги.
3. Қадимги Шарқнинг йирик маданият марказлари (Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой).
4. Антик маданият (қадимги Юнон ва Рим маданияти).

1. Қадимги Шарқда мил. авв. X-VII минг йилликларда инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожланишининг ибтидоси билан боғлиқ бўлган муҳим жараёнлар рўй берди. Бу даврда Шарқда маданий фаолиятнинг турли соҳалари: ёзув, адабиёт, санъат, фан, зардуштийлик, буддизм каби йирик динлар пайдо бўлди. Буларсиз инсоният маданиятининг кейинги тараққиётини тасаввур қилиш қийин.

Анъана бир-бирига яқин, бироқ моҳияти бошқа бўлган ҳодисалар, урф одат, маросим, ибодат, удум, одоб сингари фаолиятда намоён бўлади. Ўша даврда диний таълимотдан ташқари ҳечқандай дунёқараш бўлмаган.

Ер шарининг Мисрдан то Хитойгача бўлган кенг минтақасини ўз ичига олган Қадимги Шарқда мил. авв. VII минг йилликдан бошлаб инсоният тарихида дастлабки цивилизация вужудга кела бошлади. Маданиятнинг шаклланиши энг йирик дарёлар – Нил, Дажла ва Фрот, Ҳинд ва Ганг, Хуанхе ва Янцзи водийсида, яъни деҳқончилик ривожланиши учун қулай имкониятлар мавжуд бўлган жойларда рўй берди. Худди шу жойларда дастлабки давлатчилик тузилмаси, сиёсий, диний ва савдо маркази сифатида шаҳарлар, ёзув вужудга келди. Бу ерда жамият ҳаётида дастлаб маънавий маданият ишлаб чиқарувчи меҳнат фаолиятидан ажралиб чиқди. Натижада, алоҳида кишилар бошқарув, таълим, маълумотларни тўшловчи ва узатувчи соҳалар билан бевосита шуғуллана бошлади.

Инсоният цивилизациясининг кўҳна ва йирик марказлари - Миср, Месопотамия, Ҳиндистон ва Хитой маданиятлари таъсирида Урарту, Финикия, Хетт, Элам цивилизациялари шаклланиб, маданий тараққиётга сезиларли таъсир кўрсатди. И.П.Вейнбергнинг таъкидлашича, қадимги Шарқ маданияти «илк кашфиётчи ва асосчи сифатида улкан миссияни» бажарди; илк ёзувни яратди ва давлатчилик пойдеворини қуриб, этник, касбий, мулкӣ ва ижтимоӣ аҳволи би-

лан фаркланувчи кишиларнинг бирга яшашлари учун шароит яратди. Агар бошқа маданиятлар ибтидоий ва қадимги Шарқ маданиятининг тажриба ва ютуқларидан фойдаланган бўлса, қадимги Шарқ маданияти эса ибтидоий маданият негизда шаклланди.

Қадимги Шарқ маданияти ўз дунёсининг «бошловчи», «янгиликларини» ўзига хос жиддий хис қилди. Миср, Месопотамия, Ҳинд ва Хитой мифларида нафакат «дунёнинг яратилиши» (осмон, ер, жониворлар, инсон) мавзуи, балки, ибтидоий дунёдан кескин фарқ қилувчи «маданиятларнинг яратилиши» мавзуи ҳам катта ўрин эгаллайди. «Энклар ва коинот» (Месопотамия), тапгри Птах ҳақида (Миср), Хитойнинг афсонавий ҳукмдорлари ҳақидаги мифларда худолар ва илк аждодлар деҳқончилик ва ҳунармандчилик кашфиётчилари, илк шаҳарлар бунёдкорлари, давлатчилик ва дишши ўрнатувчилар, қонун ва ёзув ижодкорлари сифатида тасвирланади. Шунингдек, мифларда бир-бирига мос келмайдиган, қарама-қарши икки дунёнинг душманлиги мавзуига ҳам эътибор қаратилади.

Мифологик тафаккур - бу предметли - хиссий, жонли тафаккур етарли ривожланмаган мавҳум тушунчаларга хосдир. Бундай тушунчаларда вазиятни ифодалаш анча қийин кечган (масалан, шумерликлар «ўлдириш» сўзини «бошига тайёк билан уриш» маъносида ифодалашган).

Қадимги Шарқда кишилар «аниқ мақсадда ҳаракат қилишган». Масалан, сабабларни излашда «қандай» деб эмас, балки «ким» деган савол беришган («ҳодисада ким айбдор»). Сабабларни бундай идрок қилиш оқибатида мифологик тафаккур бир-бирига ўхшаш ҳар қандай ташқи мосликни қабул қилади. Хусусан, «асл намуна» тамойили кенг тарқалган бўлиб, унга кўра ҳаётдаги барча муҳим нарсалар (эхром, подшо ҳокимияти, инсон) илоҳий қудратнинг «асл намунасига» мувофиқ яратилган деган тасаввур пайдо бўлган.

Мифологик тафаккурнинг мувофиқ ва ўхшаш жиҳатлари унинг анъанавийлиги билан бевосита боғлиқдир. Анъана бир-бирига яқин, бироқ моҳиятан бошқа бўлган ҳодисалар урф-одат, маросим, ибодат, удум, одоб тимсоли намоён бўлади. Буларнинг бари у ёки бу ситуациядаги аниқ ахлоқ дастурига эга бўлиб, ҳаракатнинг тўғрилигини қафолатлаб, потўғри ҳаракатлардан огоҳлантиради.

2. Қадимги Шарқ маданиятида анъаналарга эътикод кучли бўлиб, аждодлар анъанаси, тажрибаси мутлақ ҳақиқат деб баҳоланган. Мутлоқ ҳақиқатда, Д.С.Лихачев таъкидлашича «одоб» устун бўлган. Қадимги Шарқ кишисининг ахлоқи ҳаракат ва фаолиятда муқаддас

анъаналарни қайта тиклашга қаратилган меъёр ва қоидаларга бориб тақалади. А.Я.Гуревич шундай дейди: «Кишилар ҳаракатининг кўклаги илоҳий тимсолга талпиниши уларни илоҳи билан боғлаб, алоҳида воқеликка айланди». Кишиларнинг фаолияти (ишлаб чиқариш, жамонатчилик, оилавий) муқаддас маросимларда иштироки билан мазмун касб этган. Анъанавий жамиятда «қадимги» ва «яхши» сўзлари синоним бўлиб, қадимги-эзгуликнинг қафолатидир. Шунинг учун уй ва анжом, кийим ва озиқа минг йиллар давомида кам ўзгарди, адабий ва санъат жанрлари ҳам барқарор бўлиб келмоқда, янги эҳромлар нафакат эскисининг ўрнида қад ростлади, балки уларнинг «асл намунасини» қайтадан тиклади. И.В.Колчковнинг ёзишича, янги замон кишилари дунёни ҳаракатда, ривожланишда кўради, «эволюция», «тараққиёт» тушунчалари дунё қиёфасини яратиш учун йўл очувчи таснифлар ҳисобланади. Дунёнинг бошқача қиёфаси анъанавий жамият кишиларидан ташқил топади: қадимги дунё яшайди, бироқ ўзгармай қолади. Дунё жуда қадимдан худолар белгилаган ўзгармас тартиб бўйича яшайди.

Мифологик тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қадимги шарқ кишиси ўзини ҳар доим социумнинг бир қисми деб ҳис қилган, социум эса коинот кучига боғлиқликда, табиатга аралашган ҳолда кўришади. Қадимги Шарқда маконнинг пайдо бўлиши чегаралиниши алоҳида ўрин тутати. Қадимги Шарқ мифологиясида космогенез жараёни Хаоснинг ажралиши сифатида намоён бўлади (Мисол учун, Ҳиндларда Индра ҳақидаги, Месопотамияда Мардук ҳақидаги мифлар). Тартибли уюшган макон, бетартиб маконга қарама-қарши қўйилади. Табиийки, тартибли, ташкилий жиҳатдан уюшган макон «яхши», яъни «ўз» макони, ундан ташқаридаги «бегона» маконда бетартиб, ташкилий уюлмаган «кўчманчилик», ибтидоийлик дунёси жойлашган. Шунинг учун санъат асарларида бошқа халқларнинг кийимлари, қиёфаси, турмуши диққат билан аниқ тасвирланади - қарама-қарши оламнинг фарқи таъкидланади.

«Ўзининг» маконида ижобий хусусиятга эга бўлишда давлат асосий рол ўйнайди. Шунинг таъкидлаш жоизки, қадимги шарқда давлат оддий сиёсий ҳокимият сифатида ўзини намоёниш қилмасдан, балки дин билан уйғунликда, сиёсий-диний бирлик мажмуида муқаддаслик хусусиятига эга ҳолда намоён бўлади. Моҳиятан маънавий фаолият давлат монополияси ҳисобланиб, у билан гўёки илоҳий ёки фидоийлик мартабасига эга бўлган зодагонлар, қоҳинлар ва ҳукмдорнинг ўзи мамлакатни бошқаришда худоларнинг ўзидан «мандат» ол-

ган. Бобил шоҳи янги йил байрамида бош худо Мардук ибодатхонасига борган. Ибодатхонага киришда қохин шоҳнинг барча нарсаларини олиб қўйиб (тожи, ҳассаси, шоҳлик либосини), уни камситган ва урган, шундан сўнг оёқ кийимсиз, оддий жулдур кийимда ибодатхонадан чиқишига рухсат берган. Бундан мақсад шоҳ дастлаб оддий одамга айланиши, ибодатхонада эса уни худо Мардук яна кейинги йил учун ҳукмдор қилиб тайинлаши кўзда тутилган. Факат, Миср фиръавнининг отаси – Худо Амон-Рага, Хитой императори «Небнинг ўғли» – Небга сажда қилиши билан боғлиқ асосий удумларни ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шоҳларнинг асосий мажбуриятлари мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатиш, моддий фаровонлик ва ижтимоий адолатни таъминлашдан иборат бўлган. Қадимги Мисрдаги «Гераклиопол шоҳининг ўз ўғли Мерикарга насиҳатлари»да «Ҳақиқат ўрнат ва ерда узоқ яшайсан. Шундай қилки, йиғлаётганни овут, бевага жабр қилма, инсонни отасининг мол-мулкидан бенаиб қилма» дейилган. Ҳукмдорлар худолар учун катта ҳажмдаги қурилиш ишларини ҳам амалга оширган. Улуг ва баҳайбат Миср пирамидалари, Буюк Хитой девори ва Персеполис саройи каби қурилишлари шулардан далолат беради.

Диний ақидаларда белгиланишича, инсонлар осмонни худолар дунёси, ерни – одамлар макони деб билди. Улар доимо ўзаро муносабатда, бир бутунликда яшаган. Худолар инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига фаол аралашган, унинг туғилиши, ўлимини ва ўлимидан кейинги тақдирини белгиланган. Ўша даврларда диний таълимотдан бошқа дунёқараш бўлмаган. Инсон худолардан ҳатто арзимас нарсалар ҳақида маслаҳат сўраган ва унга хатлар ёзиб ибодатхонага олиб боришган. Мисол учун, қадимги Бобил аҳолисининг мактубларидан бирида шундай сўзлар битилган: «Менинг отам, Худо айт! Сенинг қулинг Апил-Адат шундай дейди: Нимага сен менга эътибор қилмайсан? Сендан бошқа ким ҳам бор? Сени севувчи худо Мардукка ёз, менинг гувоҳимдан ўтсин».

3. Барча Қадимги Шарқ цивилизациялари табиий-илмий билимларни тўплаб улкан натижаларга эришди ва жаҳон фани ривожланишига улкан таъсир кўрсатди. Шу ўринда цивилизацияга таъриф бериб ўтсак, цивилизация сўзи – латинча – гражданлик, давлатчилик маъноларини англатади. Цивилизация инсоннинг моддий эҳтиёжларини қондирса, маданият унинг маънавий эҳтиёжини қондиради. Бизгача етиб келган Папирус ёзувлари мисрликларнинг математика ва геометрия (турли шаклнинг ҳажми ва юзасини ўлчаш), астрономия

(аниқ қуёш тақвимиининг тузилиши, кейинчалик Европада тақвимга асос бўлган), тиббиёт (анатомия тузилиши, мия ва кон томирлари ҳақидаги таълимот, жарроҳлик), кимё (турли моддаларнинг хусусиятини ўрганиш ва бу билимлардан майитни мумийлашда фойдаланиш) соҳаларидаги кенг тушунчалари шундан далолат беради. Атрофдаги мамлакатларга Месопотамия математикаси ва астрономияси катта таъсир кўрсатди. Ҳозирга қадар биз Месопотамияда тузилган вақт ва бурчак ўлчови учун 60-бўлакли тизимдан фойдаланамиз. Месопотамияликлар математика ва астрономияга оид кашфиётлар қилиб, ой фазаларини бўлиш тизимини яратди, қуёш тизимига оид жараёнлар, юлдуз ва сайёралар рўйхати, уларнинг ҳаракат ҳолатларини аниқлаш бўйича янгиликлар киритди. Икки дарё оралиғи – астрологиянинг ҳам ватанидир.

Қадимги Ҳинд ва Хитой фани ҳам кўплаб ютуқларни қўлга киритди. Ҳиндистонда нолдан фойдаланиб ўнлик санок тизими яратилиши билан алгебра ривожлана бошлади («сон», «туб сон», «синус» каби атамалар Ҳиндистонда пайдо бўлди). Ўлим сабабини аниқлаш мақсадида мурда танасини анатомик тадқиқ қилиш тажрибалари анатомия ва физиологияни ривожлантириб, медицинада катта ютуқларга эришилди. Ҳиндистонда тиббиёт тараққиёти ҳақида тиббиётга оид асарлардан бирида жарроҳликнинг 300 тури бўлганлиги ва 120 та жарроҳлик асбоби мавжудлиги эслатилади.

Маълумки, ипак, чинни ва қоғоз мил. авв. II асрда Хитойда кашф қилинган, шунингдек Хитойда порох, компас (мил.авв. II аср) ер кимиралишини аниқловчи асбоб (сейсмограф) ҳам ихтиро қилинган. Мил.авв. 613 йилга тегишли Хитой қўлғемаларида Галлей кометаси ҳақидаги энг қадимги маълумотлар учрайди. Мил. авв. II асрда Хитойда осмон ёриткичларининг ҳаракати тасвирланган биринчи осмон глобуси, 2500 ёриткичнинг ўрни кўрсатилган юлдузлар каталоги яратилган. Янги тақвим жорий қилинди (мил.авв.104 й.). Мил. авв. 28 йилда Хан империясининг астрономлари қуёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар. Хитой математиклари тарихда биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Тиббиётда игна уқоли, нуктали даволаш каби ажойиб усулни ишлаб чиққанлар.

Қадимги Шарқда аҳамиятли фанлар мавжуд бўлиб, биринчидан-фан ўта амалий хусусият касб этган, иккинчидан фанлар назарияси, фалсафа тараққийси ғарбдан кескин фарқ қилган. Бу фарқни К.Ясперс томонидан яратилган назария билан изоҳлаш мумкин. Бунга кўра мил. авв. 800 ва 200 йиллар оралиғида муҳим тарихий бурилиш содир

бўлиб, мифологик давр ниҳоясига етди, рационал идрок шаклланди, ҳозиргача мавжуд бўлган асосий тушунча ва таснифлар ишлаб чиқилди. Бу даврда Ҳиндистонда Будда яшади. Хитойда машҳур фалсафа мактаблари ривожланди. Эрон ва Ўрта Осиё Зардуштийликни қабул қилди, Фаластиндан пайғамбарлар чиқди, Юнонистонда бу вақтда Гомер, Гераклит, Платон ва бошқалар фаолият кўрсатди.

Ҳиндистон ва Хитойда табиий ва техника фанлари эртарок шаклланди ва ўз навбатида сермахсул тараққий этди. Бироқ, бу фанлар ғарбдаги каби маданиятга сезиларли таъсир кўрсатмади. Бу Олий ҳақиқатни англаш йўлидаги мустақил таълимот бўлиб қолиш билан боғлиқ. Масалан, Ҳиндистонда билим уч даражага ажралади:

1. Билмаслик (авидья).
2. Тушунча. «илмий» билим (вижняна).
3. Ҳамма нарсани билиш (пражня), яъни биринчи даража мантиқсиз фикрлаш, иккинчи – мантикий, учинчиси мантиқдан устун идрок қилишга мувофиқ келади.

Ер юзидаги энг кўхна маданиятлардан бири, қадимги Миср маданиятидир. Қадимги Миср ёзуви ҳозирги ёзувлар тизими учун асос бўлди. Қадимги Мисрликлар қўллаган сўзлар «папирус», «оазис», «химия», «базальт» ва бошқалар ҳозирда ҳам муомалада сақланиб келмоқда. Мисрда турли, ўта чалкаш топинишлар: худоларга сиғиниш, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни мукаддаслаштириш тизими мавжуд бўлган. Куёшга, тирик худо Фиръавнга сиғиниш қонун тусига кирган. Мисрликлар маданиятида дафн маросими алоҳида ўрин тутган. Улар ўлимни инсоннинг иккинчи ҳаётини бошланиши деб билган. Мангу ҳаёт тушунчаси Осирис ва Изида ҳақидаги мифдан пайдо бўлган. Қадимги юнон муаллифи «Мисрликлар ҳаёти ўлимга тайёргарлик кўришдан иборат» - деб бекорга ёзмаган.

Мисрликлардан фарқли қадимги Месопотамия аҳолиси ердаги ҳаётга кўпроқ эътибор қилишган. Ўлим билан ҳамма нарса тугайди деб ўйлашсада, нариги дунёга ишонишган. Улар нариги дунёни инсон руҳи мангу сув ва овқатга зориқиб яшайдиган қўрқинчли дунё деб тасаввур қилишган. Шаруппакнинг месопотамияликларга насиҳатида «Ширин ҳаётдан ташқари биров нарса азиз эмас» дейилган. Месопотамияликларнинг қувончли ҳаёт ҳақидаги қарашлари «Гилгамиш»

дostonида ҳам тасвирланади. Улар шахсий ҳаёт муаммолари билан кўпроқ қизиққанлар.

Ҳиндистон – биринчи жаҳон дини буддизмнинг ватани бўлсада, Ҳиндистоннинг ўзида индуизм ҳам етакчи ўринда туради. Бу икки дин ҳам «Веда» да акс эттирилган қадимги тасаввурлардан келиб чиққан. Ҳиндларнинг дунёқараши ва барча тушунчаларини белгиловчи марказий ғоя, ҳинд маданиятининг ўзига хос хусусияти-дунёда содир бўлувчи бениҳоя узлуксиз ҳаракат ғояси ҳисобланади, яъни дунёнинг айланиши на ибтидо, на ниҳоя, на аниқ мақсадга эга. Дунёнинг доимий айланишида қайта янгиланиш ва дунёвий илоҳий рух иншоонаси-индивидуал руҳ бўлади. Улар доимо янги моддий кўринишда вужудга келади, бунинг учун инсон танаси бўлиши шарт эмас, яъни руҳ жониворлар, ўсимликлар танасига жойлашиши мумкин. Ҳиндлар шу тариқа ўз дунёқарашларида нариги дунё ҳақидаги ғояни истисно қилганлар. Мутлоқ «дунёвий қонун» борлиқ ҳукмдори Брахма-оламнинг объектив ибтидосидир. Уларни таққослаганда аниқ худоларнинг роли унча катта эмас, фақат «дунёвий қонун» тамойилларини индивидуаллашган тимсолидан иборатдир. Ҳеч ким, шунингдек худо ҳам инсон қармасини ўзгартиришга қодир эмас. Қарманинг санскрит тилидан таржимаси «фаолият» (тақдир) ни билдиради. Бу тушунчанинг мазмунини аниқлаш мураккаб. Карма инсоннинг олдинги ҳаётидан мерос бўлиб ўтади ва ҳозирги ҳаётининг мазмуни ва фаолиятида намоён бўлади, у бўлғуси моддий тимсолнинг сифатини белгилайди. Гуноҳларни кечириш ҳақида тазарру ёки ибодат билан Қармани ўзгартириш мумкин эмас. У фақат инсоннинг ахлоқий феъл-атворини белгилайди. Шу билан бирга, ҳар бир индус ва буддист учун ўз-ўзини билиш ва ўзининг камолотига етиш, ўз руҳий ҳолатини аниқлаш, ўз қармасини тоза сақланиши ҳақида ўйлаш асосий ҳисобланади.

Бу Ҳиндистондаги динлар ҳаётдан, фаолиятдан воз кечишга ундайди дегани эмас, балки улар дунёвий ташвишларга бефарқ бўлишга ундайди деса бўлади. Ҳинд маданиятининг бутун мазмунида зохир ва ботин, муваққат ва мангулик ўртасидаги мувозанатни сақлаш зарурати ҳақидаги фикр ётади. Хитой маданиятининг ўзига хос фарқли жиҳати шундаки, қадимдан динлардаги мистик ибтидога ахлоққа нисбатан иккинчи даражада қаралган, маданиятдаги белгиловчи ғоя-Осмон тасдиқланган буюк «ахлоқий-ижтимоий-сиёсий тартиб» бўлган. Хитой маданияти ва цивилизациясининг минг йиллар давомида асосий руҳий, ахлоқий ва ғоявий манбаи мил.авв. 551-479 й.

яшаган буюк мутафаккир Конфуций таълимоти ҳисобланади. Барча ҳаёт тамойиллари, давлат ва ижтимоий ташкилот шакллари, умум қабул қилган ахлоқий меъёрлар ва кадриятлар Хитойда конфуцийлик таъсирида шаклланган. Бежизга Л.С.Васильев конфуцийликни «хитой цивилизациясининг квинт эссенцияси (моҳияти)» деб атамайди.

«Осмон ваколати» йўналиши Конфуций томонидан янгича фикрда ривожлантирилиб, унда ижтимоий ахлоқ асосий ўрин тутди ва сиёсий маданиятни белгилайди. Анъаналарни ҳурмат қилиш, бурчни жиддий ҳис қилиш, ахлоқий сифатнинг юқорилиги, ўзини жамият учун бахш қилиш, ҳақиқатни англаш учун доимо уриниш, ишонч ва олийжаноблик каби идеаллар бошқаларни бошқаришни истаганлар учун мўлжалланган. Бу идеаллар давлатнинг бош таянчи бўлиб, Хитой империяси тўралари учун намуна бўлди.

Конфуцийликни Хитой пайдо бўлган иккинчи буюк фалсафий таълимот – даосизм тўлдирди. Даосизмда турмуш, табиат, умумлик муаммолари акс этади. Агар конфуцийлик инсоннинг ижтимоий фаолиятини назарда тутса, даосизмда унинг руҳий ҳаёти, дунёқараши акс этади. Даосизм гоялари: ин-ян тамойилларга асосланган дунёнинг дуалистик хусусияти; усин-бешта асосий унсурдан иборат бўлган материал (ер, сув, олов, ҳаво, маъдан); дунёнинг ўзгарувчан ҳаракатдалиги, асосий унсурлар доимо сифат ўзгаришида бўлишини билдиради. Даосизмга кўра дунёнинг пайдо бўлиши куйидаги кучларнинг фаолиятидан келиб чиққан, яъни Дао-Олий Мутлоқ, Илк ибтидо, Дэ-дао нуридан дунёнинг пайдо бўлиши, Ци-Олий материал, у молдий дунёни яратади.

4. Қадимги Шарқ цивилизацияси Ғарбга нисбатан эртароқ бошланди. Юнонлар маданияти Қадимги Шарқ маданияти таъсирида тез юксалди, буни эллишларнинг ўзлари ҳам эътироф этишган. Бу таъсирлар натижасида шундай давр бошландики Шарқ ва Ғарб маданиятлари синтези эллинистик маданиятни вужудга келтирди: Юнон-Бақтрия ва гандхар санъати, искандария фани, фаюм портретлари бунга мисол бўла олади. Қадимги Шарқ инсониятга «Гилгамеш» ва «Моҳабҳорат» дostonлари, Калидаси драмалари ва Чжуанцзининг рамзий масалалари, Миср эҳромлари ва Буюк Хитой девори ва бошқаларни қолдирди.

Қадимги Юнонистон ва рим маданиятлари Европа цивилизациясининг пойдеворига асос солди. Қадимги шарқ маданияти таъсирида шаклланган бу маданиятлар анъанавий маданият таракқиёти даврининг давомчиси ва якунловчиси бўлди. Қадимги Юнонистонда шакл-

ланиб, кейинчалик юксак босқичга кўтарилган бу маданият мил. авв. III асрда Рим маданияти вужудга келишига катта таъсир кўрсатди ва «Антик маданият» номи билан дунё маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

Латин тилида «антик» (antiguus) сўзининг маъноси «қадимги» демакдир. Бу давр асосан Юнонистон ва Рим учун характерли бўлиб, Юнонистонда мил. авв. XI-IX асрларда антик жамиятнинг ташкил топишидан бошланиб, мил. авв. V-IV асрларда антик (классик) маданият такомилли билан тўла моҳият-мазмунга эга бўлди. Милодий V асрда варварлар томонидан Рим империясининг кулатилиши Антик маданиятни инқирозга олиб келди. Шунингдек, Юнон-Рим жамияти ва маданиятига нисбатан қўлланилиб келаётган «антик» сўзини кўпроқ шу маданият билан алоқадор бўлган Европага татбиқан англамоқ даркор. Ўз ўрнида Антик маданият Юнон-македонлар ва Рим таъсирида Эгей денгизидан Ҳиндистонгача ва Мисрда эллинистик маданиятнинг вужудга келишига ва космополитизм (дунё фуқоралиги) тушунчасига асос солди.

Ибтидоий жамoadан синфий жамиятга ўтиш даврида маъбудалар ҳақидаги тасаввурлар ўзгаради. Эр.авв. VIII-VII асрларда кўплаб маҳаллий ва айрим умумюнон маъбудаларини тартибга солиш эҳтиёжи туғилади. Архаик даврда (мил.авв.VIII-VII асрларда) диннинг ривожини – антропоморфизмдан, яъни инсоннинг илоҳийлаштиришдан, худоларни ўлмайдиған ва абадий ёш турадиган кучли, гўзал кишилар деб тасаввур қилишдан иборат эди. Юнонлар учинчи авлодга оид бош маъбудаларнинг макони Олими тоғи деб билишган.

Юнонларнинг тасаввурича, олам аввалида Хаосдан иборат бўлган, Ер-Гея ва ер ости олами Тартар ҳам бўлган. Геядан ўғли Уран-осмон худоси келиб чиққан. Уран билан Геядан титан Кронос туғилган ва ўз отаси Уранны ағдариб ташлаган. Титанлар-катта худолар деб аталган. Кроноздан Аид, Посейдон, Гестия, Демитра, Гера ва Зевс каби кичик худолар келиб чиққан. Зевс бошчилигида кичик худолар Титанларни ағдариб ташлаб оламни идора қила бошлаганлар. Зевс бош худо, худолар аждоди, чақмоқсочар ҳисобланган. Унинг хотини Гера-осмон маъбудаси ва никоҳ ҳомийси бўлган. Посейдон – денгиз худоси, Демитра – ҳосилдорлик маъбудаси, Гестия – уй-рўзгор маъбудаси, Аид – ер ости олами худоси ҳисобланган.

Зевсининг бошидан донишмандлик ва уруш маъбудаси Афина пайдо бўлган; Апполон – рўшнолик ва санъат худоси, Артемида – ой ва ов маъбудаси, Гефест – темирчилик худоси, Афродита – гўзаллик

ва севги маъбудаси, Дионис – узум ва мусаллас худоси сифатида эъзозланган. Зевснинг кўп фарзандлари худолар бўлган.

Юнонлар динида тотемизм қолдиқлари бўлган, яъни маъбудалар бирон ҳайвон ёки қушлар номи билан аталган. Шунингдек, юнонлар иккинчи даражали маъбудаларга – Нимфа ва Кентаврларга ҳам топинганлар. Гўёки чакалакзорларда дриадалар, нимфалар, эчкиоёқ сатирлар, денгизда наядалар ва сирена – аёл бошли қушлар яшаган.

Худоларнинг оддий аёллар билан алоқасидан туғилган ярим худо-қахрамонлар ҳам эъзозланган. Айниқса 12 марта жасорат кўрсатган Геракл – ёвузликни енгувчи образ бўлган. Юнонистонда худолар шарафига ўтказилган махсус байрамлар фақат диний мазмунга эга бўлмасдан, балки жисмоний тарбия мусобақалари ҳамда мусиқа, кўшиқ кабилар мазкур байрамларнинг энг муҳим ишлари ҳисобланган. Юнон шаҳарлари ўз байрамлари, спорт мусобақалари, оракуллари (коҳин валийлари) билан элни бирлаштирувчи марказлар бўлган. Аргосда Гера, Афинада Афина шарафига байрамлар ўтказилган. Олимпиада шаҳрида Зевс шарафига Олимп мусобақалари бўлган.

Юнон олимлари Қадимги Миср, Месопотамия ва Кичик Осиё халқларининг билимларидан баҳраманд бўлганлар. Қадимги Шарқ фани илм-фаннинг ривожланишига таъсир этган. Мил. авв. VIII-VII асрларда Юнонистонда маданият ва фан ривожланиб Геродот, Демокрит, Пифагор, Гиппократ, Сукрот, Афлотун, Арасту каби олимлар ижод қилганлар.

«Тарихнинг отаси» деб ном олган Геродот (мил.авв.V-аср) Миср, Сурия, Кичик Осиё ва Қора денгиз соҳилидаги мамлакатларга саёҳат қилиб, ўзининг «Тарих» китобида турли халқлар ҳақида маълумотларни ёзиб қолдирган. Юнон олимларидан бири Демокрит (мил.авв. 466/660-370 йй.) «Ҳамма нарсалар энг майда заррача, атомлардан ташкил топган», - деган фикрни илгари сурган. У фаннинг кўп соҳалари билан шугулланган.

Кос оролида туғилган юнон табиби Гиппократ (мил.авв.460-375 йй.) тиббиёт билимларини отаси Гераклитдан ўрганган. У тиббиётнинг барча масалалари билан шугулланган ва улуг файласуф ҳам бўлган. У шогирдлари билан бирга 72 китобдан иборат «Гиппократ тўплами» номли тиббий асар ёзиб қолдирган. Афиналик файласуф Сукрот (мил. авв. 441-399 йй.) бирорта китоб ёзмаган. У гавжум жойларда шогирдларини ҳақиқатни билишга ундаб, - ҳақиқат баҳс орқали билинади, - деган. Сукрот ўз қарашларида одамларни тенглаштириш-

га қарши чиққани учун Афина кулдорлик демократияси намояндаларига ёкмаган ва уни ўлимга ҳукм қилишган.

Македония сарой табибининг ўғли Арасту (мил.авв. 384-322 йй.) Шарқда «биринчи муаллим» деб аталган. У жуда кўп асарлар ёзиб, илмий билимларни алоҳида соҳаларга бўлиб чиққан ва мустақил фанларга бирлаштирган. Арасту Ер коинотининг маркази деб ҳисоблаган. Унинг машҳур асари «Сиёсат»дир.

Юнонистон афсона ва ривоятлар юрти бўлиб, адабий қарашлар ривожланган. «Прометей», «Геракл», «Дидал ва Икар», «Аргонавтлар», «Одиссея» ва «Илиада» каби афсона ва дostonларда юнонларнинг турмуш тарзи ва тарихи баён қилинган. «Илиада» ва «Одиссея» dostonларини мил. авв.VII асрда яшаган кўр баҳши Гомер яратган эди. Dostonларда Троя урушлари ҳикоя қилинади. Археологлар Гомер dostonларига асосланиб қадимги Троя маданиятини топганлар.

Doston ва афсоналар театр учун бой маълумот берган. Қадимги Юнон театри мил. авв.VI асрларда қишлоқ хўжалиги ҳомийси, худо Дионис шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида ижро этиладиган кўшиқлар ва ўйинлар асосида вужудга келган. Юнонлар театрни «катта ёшдагилар мактаби» дейишган. Театр юнончада «томошалар жойи» деган маънони англатади. Кейинчалик қурилган Юнон театрларига 17-25 минг томошабин жойлашган. Театр санъатининг ривожини машҳур юнон адиблари ижоди билан уйғун бўлган. Адиблар афсона ва ривоятлар асосида трагедиялар яратганлар. Трагедия юнончада «эчкилар кўшиғи» деган маънони англатади.

Мил.авв. VI-IV асрларда Эсхил, Софокл, Еврипид трагедиялари Аристофан комедияларини театрда томошабинлар марок билан кўришган. Эсхил «трагедия отаси» деб аталган. Унинг «Занжирбанд Прометей», «Форслар» трагедиялари, Софоклнинг «Шоҳ Эдип», «Антигона» трагедиялари машҳур бўлган. Софокл 120 дан кўпроқ трагедия ёзган. Аристофан «Тинчлик», «Суворийлар» деган комедияларида уруш воқеаларини ва ўша даврдаги иллатларни тасвирлаган. Афиналиклар улуг ижодкорларни халқ ҳурмат қилиб, театрларга ҳайкалларини ўрнатганлар ва «донийшмандлик йўлбошчилари» деб атаганлар.

Қадимги юнонларда мейморчилик, ҳайкалтарошлик ва рассомчилик Крит-Микен даврларида вужудга келиб, кейинги даврларда ривожланган ва мил.авв. V асрда юқори поғонага кўтарилган.

Қадимги юнонлар мейморчиликда устунли бинолар қуришни мисрликлардан ўрганган бўлсада, бу усулни қайта ишлаб, дорий, ионий, коринф услубидати бинолар қуришган. Улар ибодатхона, те-

атр сарой ва мажлис биноларига алоҳида эътибор берганлар. Кейинчалик мрамор тошлардан кучли эркак кишининг гавдасига ўхшаш устундан, баъзи устунлар нозик, юқори қисми гажак қайрилма, нақшли услубдаги бинолар қурилиб, аёл гавдасига қиёсланган. Ибодатхоналарнинг баланд пойдеворлари бўлиб, ичи ва ташқариси ҳайкаллар билан безатилган.

Афина акрополидаги Парфенон, Эрехтейон ибодатхоналари юнон меъморчилигининг нодир асарларидан бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Парфенон устунлари дорий услубда бўлсада, тарз-таровати ионийча услубдир. Унинг қаршисидаги Эрехтейон ибодатхонаси соф ионийча услубда, қиз ҳайкаллар устуни вазифасини бажариб, нафис ишланган. Мил.авв.IV асрда расм бўлган коринфча услубдаги устунлар узунроқ, тагкурсиси ва қоши анча мураккаб бўлиб, аканф ўсимлиги япроқлари билан безатилган. Афина марказида Лисикрат ёдгорлик ҳайкали шу услубда қурилган.

Юнон ҳайкалтарошлиги ҳам мил.авв.V-IV асрларда юксак даражада ривожланди. Ҳайкалтарошлар бу даврдаёқ одам гавдасининг ҳаракат қилиб турган ҳолатини тасвирлашган. Мирон, Поликлет, Фидий, Тракситель, Скопас, Лисини каби ҳайкалтарошлар яратган ҳайкаллар жонли ҳаракатли ҳолатда ишланган.

Қадимги юнон маданияти эр.авв.XXVIII асрдан эр.авв.II асргача давом этган. Эллинизм даврида (мил.авв.III-II асрлар) маданият хилма-хил бўлиб, асосан илм-фан тараққий этди. Александ Македонский истило қилган ҳудудларга юнон маданияти кириб бориши билан бирга Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари маданиятига уйғунлашиб, маданият синтези юз берди. Мамлакатларни ўзаро алоқалари кенгайди.

Юнон-Македония ва эллинлашган маҳаллий зодагонлар орасида умумиюнон тили «Койен» (умумий) кенг ёйилди. Янги дунёқараш фалсафий тус олиб космополитизм (дунё фуқароси) номи билан машҳур бўлди. Искандария ва Шаркий Ўрта деңгиз бўйидаги бошқа шаҳар кутубхоналарида Юнонистон ва Шарқ мамлакатларидан олиб келинган илмий асарлар тўпланган. Искандарияда театр, сарой, гимназиялар ва машҳур Музей бўлган. Музейда расадхона ва улкан кутубхонада 700 мингга яқин қўл ёзма сақланган. Шаҳар олдидаги оролга 140 метр баландликдаги маёқ қурилган. Бу маёқ кемаларнинг гаванга кириш йўлини кўрсатиб турарди.

Эллинизм даврида фанлар тизимига асос солинган. Физика фани пайдо бўлди. Евклид ва Архимед математикани ривожлантирди. Аристарх астрономия соҳасига улкан ҳисса қўшди.

Таянч тушунчалар

Қадимги Шарқ, анъанавий маданият, анъанавий жамият, эволюция, қадимги Шарқ мифологияси, космогенез, фиръавн, эҳром, подшо ҳокимияти, диний ақидалар, папирус, базальт, астрология, тақвим, Веда, эллинлар маданияти, Мохабхорат, Гилгамеш, конфуцийлик, прометей, Геракл, Одиссея, космополитизм.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Шарқ маданияти вужудга келишининг шарт шароитлари.
2. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослиги нимада?
3. Қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.
4. Миср маданиятини ва Месопотамиянинг асосий маданий ёдгорликларини айтиб беринг.
5. Қадимги Хитой маданиятининг қандай намуналариши биласиз?
6. Қадимги Шарқ маданиятининг таъсирида ривожланган давлатлар ҳақида маълумот беринг.
7. Қадимги Шарқда табиий билимларнинг ривожидида ёзувлар ва уларнинг тутган ўрни.
8. Анъанавий маданиятда удумлар, мифология ва илмнинг ўрни.
9. Антиқ дунё маданиятининг жаҳон маданияти тарихида тутган ўрни.
10. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро муносабатлари ва бир бирига таъсири.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.Т., 1998.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида" Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч газетаси, 2007 йил 23 январь.
3. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

4.Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.

5.Президент Ислом Каримовнинг Самарқанд пахрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.

6.Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Ҳалқ сўзи. 2007 йил. 31август.

7.Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8сентябрь.

8.Бобоев Ҳ., Ҳамроев Т., ва. б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. - Т.: Янги аср авлоди. 2001.

9.Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли.-М., 1989 г.

10.Вейнберг И.П. Человек в культуре Древнего Ближнего Востока.-М., 1986 г.

11.Древние цивилизации.-М., 1987 г.

12.Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке.-М., 1979 г.

13.Конрад Н.И. Запад-Восток.-М., 1972 г.

14.Литература Древнего Востока -М., 1984 г.

15.Ольденбург С. Культура Индии.-М., 1991 г.

16.Оппенхейм А.Л. Древняя Месопотамия.-М., 1980 г.

17.Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

18.Ахмедова Э., Габидуллин Р.Культурология. Мировая культура. -Т., 2001.

19.Мавлонов Ў. Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари.Т., Академия. 2004 .

20.Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., “Шарқ” 2000.

21.Сағдуллаев А. Аминов.Б ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000 .

22. Абу Наср Форобий Фозил одамлар шахри -Т.,1993.

23. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т., 1994

24. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. -Т., 1981.

25.Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007 .

5-МАВЗУ: МАДАНИЯТШУНОСЛИК ВА ДИНИЙ МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

1. *Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг ўрта асрлар маданиятида диннинг устуворлиги.*

2. *Шарқ ва Ғарб диний маданиятининг ўзига хос хусусиятлари.*

3. *Диний маданиятлардаги ютуқлар ва уларнинг жаҳон маданиятидаги ўрни.*

1. Тарихдан бизга маълумки, VI – XVI асрлар ўрта асрлар даври деб юритилади. Ўрта асрлар маданиятининг ривожланишида ислом ва христианлик асосий роль ўйнади. Биз диний маданиятни кўп қиррали, кўп мазмунли тарзда тушунамиз. Бу давр маъданий мероси араблар, туркий халқлар, герман ва славян халқларининг архаик (ибтидоий) маданияти, антик давр мероси ҳамда қадимги шарқ цивилизацияси мерослари негизида вужудга келган.

Дин ўша даврда маданиятнинг – (субмаданиятнинг) барча соҳаларини ўз ичига қамраб олган эди. Дин ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга шарқ ва европада кучли бир цивилизация яратишга замин бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадиий ҳаётининг барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатади.

Хўш Европада бу жараёнлар қандай кечди? Бизга маълумки, ўрта асрлар тупунчаси Европада V асрдан бошлаб, то XVII асрнинг биринчи ярмига қадар бўлган даврни ўз ичига олади.

Европада ўрта асрларни қуйидаги даврларга бўлиш мумкин:

1. Илк ўрта аср – V-XI асрлар. Бу даврда феодал муносабатларга ўтиш, феодаллар табақасининг шаклланиши, католик черкови таъсирининг кучайиши, таълим муассасаларининг вужудга келиши ва бошқа муҳим жихатлар билан характерланади.

2. Мумтоз (классик) ўрта аср даври дейилиб, XI – XV аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қишлоқда ишлаб чиқариш ривожланиб қолмасдан, шаҳарларда ҳунармандчилик вужудга келди, йирик давлатлар ташкил топди, қирол ҳокимияти кучайди, китоблар нашр этилиши йўлга қўйилди.

3. XVI аср – XVII асрнинг биринчи ярмини қамраб олади. Бу даврда илм фан техника ривожланади. Шуни айтиш керакки, юқорида таъкидланган, ўрта асрлар маъданияти бевосита антик давр маданияти, илм фан ва санъати таъсирида юксалган ҳамда ўша даврда намоён

бўла бошлаган ижтимоий – сиёсий ва маданий ҳодисаларни янада бойитишга хизмат қилган¹.

Маданият ва диннинг ўзаро боғлиқлигини ҳар бир тарихий босқичларда кузатиш мумкин ва ҳозиргача маданият олдин пайдо бўлганми ёки дин, инсоният тарихида маданият етакчи ўрин эгаллайдими ёки дин деган саволлар учраб туради. Бизнинг фикримизча дин кенг маънодаги маданиятнинг кўриниши. Дин киши ўзини табиат оламида ажрата бошлагач, ўз ҳаракатларининг маъносини топишга интилагач пайдо бўлган. Бирок бу давргача илк одамлар ўзининг табиий эҳтиёжларини кондиритиш учун зарур бўлган меҳнат қуролларини оловни бир-бири билан муомала қилиш усуллари кашф қилгач бўлиши шарт эди. Бундай оддий мантикий фикрлаш бизни маданият олдин пайдо бўлган деган ҳулосага олиб келади.

Энг аввало шунини айтишимиз керакки фалсафа, маданият-шунослик ва диншуносликда ушбу мавзуга оид турли ёндашувлар мавжуд. Бир хил олимлар уни илмий рационализм нуқтаи назаридан тадқиқ қилса, бошқа бир тадқиқотчилар унга илоҳийшунослик нуқтаи назаридан ёндашишга интиладилар. Кейинги пайтда айниқса давлатларнинг диний идоралар билан ҳамкорлигини кенгайтириш туфайли фан, илм, маданият билан диний қарашларни уйғунлаштириш пайдо бўлмоқда. Уйғунлаштириш асосида ижтимоий ҳаётни такомиллаштириш ва шахс камолоти масалалари энг муҳим масалалардир. Маданият ва диннинг умумий тарихий илдизлари бизни табиий равишда уларнинг илк пайдо бўлиш босқичларига бу босқичлардаги уйғунлашувга назар тапашга ундайди. Агар инсон фаолиятида қандайдир умумийлик қандайдир тартибларга, қонун-қоидаларга итоат этиш мавжуд экан инсон фаолиятининг махсули бўлган маданият ва дин ўртасида қандайдир умумийлик, уларни бир-бирига боғловчи тартиблар, қонунлар мавжуддир. Чунки “агар тартиб қонун бирор жойда мавжуд экан ҳамма жойда мавжуддир”.

Маълумки, VI-XVI асрлар тарих фанида ўрта асрлар дейилиб, қадимги ва анъанавий маданиятлар ўртасидаги даврни ифодалайди. Бу давр маданиятида мифологик тасаввур ва диний анъаналарнинг кучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги аклий-мантикий тафаккур, илмнинг амалий хусусиятлари таъсири сезилади. Араб ҳалифалари ва Европа мамлакатлари ўрта асрлар маданиятида ислом ва христианлик динлари хусусиятлари етакчи ўрин тутди. Шу

билан бирга, ўрта асрлар маданияти мустақил мифологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг кўплаб жиҳатларини ўзлаштирди. Натижада ўрта асрлар маданияти негизида кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият куртаклари ва янги тафаккур тарзи вужудга келди. Бу ўз навбатида, ўрта асрлар тафаккур тарзи ва дунёқараши жиҳатидан ўзидан олдинги даврлардан кескин фарқ қилувчи маданият турларини яратди.

Диний маданият кўп мазмунли бўлиб, у турли халқлар (араб, туркий, форсий, герман, славян)ларнинг архаик (ибтидоий) маданиятини, антик мерос ва қадимги шарқ цивилизацияси меросларини ижодий қайта ишлаб ўзлаштирди. Шу билан бирга, Ғарб Шарқнинг ўрта асрлар маданиятига ўз таъсирини ўтказишга уриниб кўрди. Бунда салб юришлари даври жуда шиддатли кечди (XI-XII асрлар).

Диний маданиятнинг таркибида кўплаб субмаданиятларнинг мавжудлиги (қишлоқ маданияти, шаҳар, дунёвий, монастыр ва сўфийлик маданиятлари) унинг кўп қирралилигини билдиради. Дин ўша даврдаги маданият ва субмаданиятларнинг барча соҳаларини қамраб олади. Ўрта асрларда яқка худоликка асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африкада кўплаб кишилар учун дунёқарашнинг устувор шакли бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафаккури ва турмуш тарзини белгилади. Инсоният тафаккури даврларнинг ўзгариб туриши, ўрин алмашиши жараёнида шаклланди, жамиятни тарбиялаш ва бошқариш учун пайғамбарларнинг келиши содир этилди. Пайғамбар жамиятда бузғунчилик ва гуноҳларни тузатишда «илоҳий аралашувчи» нинг тимсоли ҳисобланиб, «худонинг элчилари» бўлган пайғамбарларга ишонч билдирилди. Христианликка кўра, «элчиларнинг» сўнггиси «худонинг ўғли» Иисус Христоснинг ерга тушиши, унинг чормих қилиниши билан Ерда Худонинг ҳукмронлиги бошланади. Ислом дини бўйича Иисус фақат пайғамбарлардан бири ҳолос, охириги пайғамбар “пайғамбарлик тамғаси» бўлган Муҳаммаддир. Кишиларга пайғамбарлар орқали олий ҳақиқат маълум қилинган. Бунда ердаги олий ҳилқат инсон руҳи бўлиб, у Худо билан бирлашишга ҳаракат қилиши лозим. Дин инсон учун намуна-мўминлик, жафокашлик, рухоният, гуноҳларни ювиш иштиёқи, қутилишдир. Ҳар ким ҳар доим назорат остидалигига, ўзининг Оламда заррадек эканини ҳис қилиши, бу улкан оламнинг ўзига ҳос марказида сезиларли куч ҳаракатда бўлиши, идрок қилиб худонинг (Оллоҳнинг) эътиборида эканлигига иқдор бўлиши лозим дейилади.

¹ Усмонов Қ. Каримов Б. ва бошқалар. Маданиятшунослик фанидан муаммоли маъруза матнлари ўқишлари. -Т.: ТМИ. 2004. 54-бет

Дин ҳар хил эътиқод ва анъаналарга эга бўлган Шарк ва Ғарбда жойлашган турли халқларга кучли бир цивилизация яратишлари учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадиий ва бошқа барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатди. Христианлик Рим империясига IV асрларда, унинг Ғарбий қисми гуллаган пайтга келиб, 476 йилларда тўла шаклланган черков тизими ва қаттиқ интизомга асосланган давлат дини тарзида қарор топди. Бу пайтда бутун Европада кенг тарқалган ва христианликни ўз дини сифатида қабул қилган халқлар (жумладан: готлар, галлар, ирландлар ва б.) черковнинг таянчига айланди. Европа бўйлаб тарқалган герман, славян, турк қабилалари антик цивилизацияни барбод этиб, янги ҳаёт тарзини қабул қилдилар.

Ўрта аср Европаси - бу аграр цивилизация гуллаб яшнаган, натурал хўжалик ҳукмронлик қилган тарихий давр бўлиб, бу даврда деҳқонлар бир-биридан ажралган, унча катта бўлмаган жамоалар шаклида яшар, уларнинг истак ва манфаатлари ҳар йили такрорланган қишлоқ хўжалиги ҳаёти билан боғлиқ эди. Бундай ҳаёт тарзида одамларнинг тафаккур доираси тор-манфаати доирасида ўралашиб қолган. Бундай ҳолда Европада давлатчиликнинг таркиб топишига ҳеч қандай замин йўқ эди. Кейинроқ христиан черкови жамиятни сиёсий ташкилот шаклида бошқаришнинг намунавий асосини ташкил этди. Натижада, феодал табақачилик ва тобелик муносабатлари асосида қурилган черков иерархияси (руҳонийлар-епископлар-кардиналлар-рим папаси) вужудга келди. Бунда қирол худонинг вассали, сарой аёллари-қиролнинг вассали, деҳқон сарой аёлининг, аёл эркакнинг, уй ҳайвони аёлининг, тош ва ўсимликлар уй ҳайвонининг вассали каби эътиқодлар шаклланди. Топдан Худогача кенг тарқалган умумий вассаллик ҳақидаги гоя ҳам черков манфаатларига мослаштирилган.

V-VI асрларда Арабистонда янги дунёқараш шакллана бошлади. Этник ва маданий уюштиш, интеграция жараёни кучайиб, ягона дин, умумий онг элементлари вужудга келди. Бу аввалги худоларидан кўнгиллари совиган арабларнинг маънавий-руҳий изланишларига туртки бўлди. Муҳаммад(с.а.в.)нинг пайғамбарлик фаолияти ягона маънавий-мафкуравий ва социал бирликка интилиш йўлида қонуний жараён бўлди. Мусулмон Шарқида ислом таълимоти пайдо бўлиши билан баробар теократик бошқарув шакли қарор топди, бунда диний ва дунёвий ҳокимият пайғамбар, кейин унинг «ўринбосарлари-халифалар» қўлида бирлди.

Исломий эътиқод 5 асосий талаб, яъни ягона Оллоҳни тан олиш ва Муҳаммадни пайғамбар деб билиш, номоз ўқиш, рўза тутиш, бевабечоралар учун закот бериш, ҳаж зиёратига асосланади. Исломнинг ушбу 5 аҳкомидан 4 таси ахлокий-удум табиатида эга. Хусусан пайғамбар шахси у ҳақидаги маълумотлар нуфузи ислом динига бетакрор ўзига хослик, маънавий-руҳий қудрат бахш этди. Уни жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илоҳий ва дунёвий ҳокимиятини муҷассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топишига замин яратди.

2. Дин тарихий тажрибалар асосида ҳаётни муқаддас шаклда тасвирловчи гоյаларни яратди. Натижада, фалсафада – теология, адабиётда-илоҳий, дидактик жанрлар, европа мусикасида черков гимнлари-литургия, тасвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илоҳиёт ва схоластика (ўрта аср фалсафасида юнонча бу атама фикр сўкиш, догма, мазмунсиз, формал билимни аниқлаган). Илоҳиёт олам ва инсон ҳақидаги ўз «илмий» манзарасини яратди. Қоилог хусусидаги илмда Ер Оламнинг, Иерусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳукмронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос-тана ер, қон-сув, нафас-хаво, ҳарорат-олов, яъни у бошланғич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу- Худони қуйлаш. Инжил асотирлари, авлиёлар ҳаёти, руҳий-ахлокий покланиш, гуноҳдан фориғ бўлиш ақидалари эди. Мусикавий маданият негизини черков кўшиқ-қуйи (литургия), мусика, шеърият ва драматургияни ўзида уйғунлаштирган черков тантаналари ташкил этди. Меъморчилик ва тасвирий санъат илоҳиятнинг унсиз тарғиб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсизлар Инжили» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли-бино ичининг хоч шаклидалиги, атрофнинг безак-ҳаншам, оддий бандаларига муносиб қўрилмаган меҳроб қисм, турли ҳайкалчалар, мўл бўёқли тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христианлик ақидалари ифодаланган. Бош жанр икона бўлиб, у саводсиз омма учун худо билан руҳий-ҳиссий боғланиш-алоқа шакли саналган. Тасвирда худони бандаларининг гуноҳ кечмишлари, уларни бу гуноҳлардан фориғ этишга қаратилган мотамсаро кўриниши ифодаланган.

Исломда санъатга нисбатан катъий бирёклама, диний ақидалар тимсоли ифодасини кўрамиз. Бунда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир инсоннинг Оллоҳ билан танҳо мулоқот қилиши учун масжидлар бино этилиши бўлиб, унинг дастлабки намунаси Муҳаммад пайғам-

бар томонидан Мадина шаҳрида солинган масжиддир. Мусулмонлар орасида Европа мамлакатларидаги университетлардан илгарирок олий таълим мактаб-мадрасалари кенг тарқалиши кузатилади.

Мусулмон адабиётида устуворлик қилган шеърятни ривожланишида суфийлик катта роль ўйнади. Суфийлар ўзларининг чуқур ҳиссий-руҳий ҳолатлари, яратувчига бўлган эътиқодини тингловчиларига етказиш, индивидуал таъсир этиш маҳоратини намойиш этганлар. Ислоҳ тадқиқотчилардан бўлган. Г.Грюнбаумнинг таъкидлашича, таҳлилий, маъжозий бой ифода воситаларига эга бўлган мукаммал ифода шакли, чуқур мазмун уйғунлигини ўзида мужассам этган такбир имкониятларини мусулмон маданияти доирасидан ташқарида топиш мумкин эмас. Шарқнинг барча йирик алломалари-Саноий, Жомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Навоий сингари ижодкорлари суфийликка у ёки бу тарзда алоқадор бўлганлар.»

Илоҳий ҳақиқат оламнинг алдамчи кўриниши тарзда таҳлил этилганлиги туфайли ҳам ислом санъатда асл тасвир-ифодани инкор этган (китобий миниатюра бундан мустасно). Айни пайтда Ислоҳда оламнинг моҳияти, асл ҳаёт ҳақиқатни нақшларда муҳрланган белгиларида ифодалашга эътибор қаратилган. Маҳобатли меъморчилик ёдгорликларини бетакрор гўзаллик тимсолларига айлантирган, ихлосмандларнинг нафақат кўзини, қалбини ҳам қувонтирадиган мураккаб геометрик шакллар (гирх), ўсимликлар шакли ифодаси (ислими), қўлёзма, амалий безак, санъати нақшлари асосида исломий рамз тасвирлари ётади. Жумладан, учбурчак Оллоҳнинг назари, тўртбурчак мусулмонларни Муқаддас манзилгоҳи-Каъба, бешбурчак – диннинг 5 асосий аркони, жимжимадор ўсимликсимон шакл ва гуллар-жаннат боғи-Бўстон тимсолларидир. Мусулмон Шарқи санъатида диний ақидалар ўта изчиллик билан қўлланган. Санъатда каллиграфик миниатюрани истисно қилган ҳолда деярли воқеликни тасвирлаш тақиқланган, тасвир рамзий шаклларда, нақш сифатида ифодаланган.

Умуман, Ғарб ва Шарқда борлиқ Илоҳий «Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок қилинган. Худо (Оллоҳ) борлиқни яратувчи сифатида ва нарсаларда унинг қудратли намоён бўлиши тарзида тушунилади. Нрсаларнинг моҳиятини билиш Худони (Оллоҳни) танишдир деб талқин қилинган. Жамиятнинг илғор аъзолари барча нарсалардаги яширин мазмунни топишга ва фаҳмлашга уринишган. Шундан боплаб ўрта асрларда нафақат алхимия ва астрология, балки анъанавий, мажозий математика, жуғрофия, филология ва бошқа фанлар ҳам ривожланиб, муқаддас жойлар билан боғлиқ (жаннат, дўзах, аро-

сат) саналар, сўзларнинг рамзий маъносини тушунишга ҳаракат қилинган.

Ўрта асрларнинг илоҳиятга оид муаммоларидан бири идрок ва эътиқод масаласи ҳисобланади. Ғарбда бу бир томондан, эътиқодни идрокдан мустақил, мутлоқ устун деб билувчилар (Бернар Клервосский, Ансельм Кентерберийский) ва иккинчи томондан диний ақидаларни асослашда идрокнинг ролини эътироф этувчилар (Боеций, Абеляр, Сигер Брабантский) ўртасидаги мунозараларда ифодаланади. Агар – биринчилар Августиннинг «Англаш учун ишонаман» деган иборасини шиор қилиб, эътиқодни заковатдан устун эканлигини асослашга уринган бўлсалар, уларнинг муҳолифлари Пьер Абелярнинг «Ишониш учун англайман» сўзини шиор деб билганлар. XIII асрда Фома Аквинский «Олтин оралик»ни топиш – заковат орқали эътиқодни қисман асослашга ўришиб, аслида араб Шарқининг «Икки ҳақиқат» тўғрисидаги (дуализм) назариясини эътироф этди. Халқ орасида христиан динининг нуфузи юқори бўлган.

Христианлик динининг ҳалоскорлик кучига ишонган халқ кўпинча ўз хоҳиши билан, баъзида мажбуран ҳосилнинг катта қисмини черков ва монастырлар ҳисобига ҳадя қилардилар.

Ўрта асрлар даврининг диний таълимотлар тараққиётида алоҳида ўрин тутган сиймо машҳур илоҳиётчи, файласуф олим мулойимлиги туфайли “фаришта доктор” лақабини олган вафотидан сўнг, (1321й) авлиё деб эълон қилинган **Фома Аквинский** (1225-1274 йиллар) эди.

У Худонинг борлиги ҳақида шундай деган эди:

• **Биринчиси** – табиатда ҳаракат мавжудлиги. Биринчи ҳаракатга солувчи куч – Худодир.

• **Иккинчиси** – ўзаро таъсир қилувчи сабаблар мавжудлиги, яъни биронварса таъсир қилувчи сабабсиз юз бермайди. Бу сабаб – Худодир.

• **Учинчиси** – тасодиф ва заруриятнинг ўзаро муносабати. Тасодифий нарсалар зарурий нарсаларга боғлиқ. Бу зарурат – Худодир.

• **Тўртинчиси** – камолот даражаларининг мавжудлиги. Энг олий камолот даражаси – Худодир.

Бешинчиси – ҳамма нарсанинг мақсадга мувофиқ яратилганлигидир. Шундай бир онгли меҳнат борки табиий нарсаларни

мақсадга йўналтиради – бу Худодир¹. Икки ҳақиқат ғоясини фалсафа олами ҳақида ўз ҳақиқатини, дин Худо ҳақида ўз ҳақиқатини беради, деб С.Брабантский асослаган эди. Бинобарин ҳақиқатнинг диний ва фалсафий талқини қиёсланиб англаб олиш мумкин.

Шунингдек, мусулмон Шарқида ҳам ислом эътиқодидагилар ва суфизм вакиллари ўртасида муросасиз тўқнашувлар содир бўлди. Ҳақиқатни билишни инкор қилувчилар ва ҳақиқатга яқинлашиб мумкин дейувчилар (Ал-Аширий, Ғаззолий, Жунайдий, Бистомий) ҳамда ақлий билишни устун қўйувчи машхур файласуфлар Форобий, Ибн Сино, Беруний) таълимоти вужудга келди. Европа маданиятида бу мунозаралар натижасида идрок ва эътиқоднинг ажралиши содир бўлди. Уильям Оккам (XVI аср) – эътиқод ва идрок, фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, демакки, улар мутлақо бир-бирдан мустақил тушунчалар экан, бир-бирини назорат қилмаслиги керак дейди. Бу Ғарбда олий қудрат сифатида айниқса, «XVII аср илмий инқилоби» даврида табиий инсон идрокини ўстиришнинг катта ғалабаси учун туртки бўлди. Мусулмон Шарқида бошқачароқ йўналиш устунлиги килди. Бунда илм ва идрок ҳар доим фақат маънавий юксалиш йўлидаги босқич сифатида қаралган, идрок ва илм бошқа мақсадга қаратилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам IX-XVI асрлардаги араб тилига асосланган тажриба фанлари ва фалсафа тараққиётидаги катта ютуқларнинг барчаси диндан ажралмаган ҳолда содир бўлди, илмнинг бош вазифаси ҳаёт учун зарур ҳисобланган маънавий асосни қидиришда давом этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатларининг диний маданиятларида сезиларли фарқлар ҳам мавжуд. Ўрта аср Европасида черковнинг аҳамияти алоҳида кўрсатилиб, унда черков худо ва инсон ўртасидаги воситачи, қолаверса инсоннинг руҳини илоҳий «мўъжиза» ёрдамида халос қилиши мумкин (чўқинтириш, тавба, нигоҳ удумларида) дейилади. Черков, ўзининг ёзма анъаналарига эга бўлмаган Европадаги қабилалар учун билимларни тўпловчи ва сақловчи жой бўлиб, таълим тизими, ҳуқуқий ва ахлоқий мезонларнинг шаклланиши, жамиятнинг ижтимоий тузилишида муҳим рол ўйнади.

Исломи анъаналарнинг асосий ўзига ҳослиги шундаки, унинг негизи диний ва дунёвий, илоҳий ва оддий тафовут асосига қурилмасдан, мутлоқ «соф диний» мазмунга эгадир. Исломда ҳеч қачон

¹ Йулдошев С ва бошқалар. Қадимги ва ўрта аср Европа фалсафаси. Т.; Шарқ 2003 159 бет.// Усмонов Қ. Каримов Б. ва бошқалар. Маданиятшунослик фанидан муаммолар матбуза матилари тўплами. -Т., ГМИ. 2004, 58-бет

христианликдаги сингари диний ақидаларни қонулаштирувчи Вселенск собори каби институтлар бўлмаган. Исломдаги теократик идеал давлат билан бир қаторда турувчи алоҳида диний институт (черков) ғоялари билан мувофиқ келмаган. Исломда эътиқод ақидаларини ишлаб чиқиш ва шарҳлаш давлат ёки диний муассасанинг, халифаларнинг суд қилиш ишларига кирмаган. Жамоатчилик фикрининг шаклланиши хусусий шахслар, диний арбоблар (уламолар) зиммасида бўлиб, уларнинг обрўи диний билимларга асосланган. Ҳар бир мусулмон Қуръон ва ҳадисга зид бўлмаган диний масалалари бўйича ўз фикрини билдириш ҳуқуқига эга бўлган.

Христианлик шахснинг бир қадар маиший мустақиллигини таъминлади. Диний ва дунёвий ибтидонинг бир қадар мустақиллиги хусусида Инжилда: «Қайсарга ҳоқимиятни, такводорга эса Худони беринг» дейилган. Исломда киши фақат ва сўзсиз Худога тегишлидир. Мусулмон киши ислом бузурганича фикр юритади, шунга мувофиқ «дин» ва «менталитет» тушунчалариш ажратиш мумкин эмас. Христиан учун инжилга маданият ёдгорлиги сифатида муносабат билдириши мумкин, мусулмон учун Қуръон бироқ-бир маданиятга қиёс қилиб бўлмайдиган, илоҳнинг бекиёс тимсолидир. Христианликда «қисм» ва «бутун» (диндор ва черковнинг, индивид ва умум)нинг мақсади ўзаро муносабатда бир-бирини тақозо қилади, черковдан тапқарида шахсий нажод мумкин эмас. Исломда алоҳида индивиднинг такводорлигини унинг қанчалик шахсий зоҳидлиги эмас, умма (мусулмонлар қавми) ишларида шунчалик қатъий йўл-йўриқ асосида иштироки белгилайди, бусиз нажот топиши мумкин эмас, яъни исломда айрим бутунга қўшилган каби сезилади.

Диний ва дунёвий асосдаги бир қадар автономия оқибатда дунёвий ҳоқимият ва черков ўртасида қурашми келтириб чиқарди. Европада бутун ўрта асрда давом этган бу қураш Реформацияни вужудга келтирди. Реформация жараёнида (XVI аср) Европада руҳонийлар гуруҳи (илоҳият хизматчилари)сиз янги черковлар вужудга келди. Бу даврда диндорлар ўз ораларидан ваъзчиларни белгиладилар, ҳашаматли анъаналардан воз кечдилар, ўз ибодатларида тўғридан-тўғри худога мурожаат қилдилар. Дунёвий аломатларга эга ислоҳий черковлар сиёсий ҳоқимият измида бўлдилар. Реформация Европа халқларининг миллий маданиятлари ривожига, миллий тилларни қарор топишига шароит яратди. Мартин Лютер Инжилни латинчадан немисчага таржима қилди.

Европада Черков қадимги ёзув сирларини сақлаб келгани учун узоқ вақт таълим соҳасида монополияга айланиб қолди. Ўрта асрларда Европанинг кўп аҳолиси, шу жумладан юқори табақалари ҳам саводсиз эди. Кўп рицарлар ўзларининг саводсизлигидан фахрланиб, ўқиш ва ёзишга мирзо ва монахлар бажаради деб ҳисобланганлар. Европада шаҳарларнинг қайта тикланиб, ривожланиши Черковнинг таълим ва илм соҳаларидаги монополиясига чек қўйди. X асрларда бошлаб савдогар ва хунармандлар болалари учун дастлаб дунёвий мактаблар, кейин университетлар пайдо бўлди.

Умуман Ғарбда ҳам Шарқда ҳам борлиқ илохий «Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок этилган. Худо (Аллоҳ) табиатдаги нарсаларни яратувчиси сифатида ва нарсаларда унинг қудрати намоён бўлиш тарзида тушунилади, нарсаларни моҳиятини билиш Худони (Аллоҳни) танишдир.

Европада (Ўрта асрларда) таълим тизими яратилди. Қадимда Юнонистонда Пифагор, Аристотель мактаблари узоқ вақт, Платон академияси эса улардан ҳам кўпроқ фаолият кўрсатган.

Черков қошида ички ва ташқи мактаблар фаолият кўрсатган. Ички мактабларда туғилганиданок монахликка маҳкум қилинган болалар яшаб таълим олганлар. Иккала мактаб ҳам деярли битта мақсадга – латин тилини ўргатишга йуналтирилган.

Ғарбий Европада дастлабки университетлар XI асрда пайдо бўлган. Университет латинча «Мажмуа» маъносида ҳам англатади. Дастлабки университетлар таълим муассаси номи билан боғлиқ бўлмаган. Университет деб маълум касб эгалари бўлган кишилар бирикмасига яъни ҳамкасабалар, масалан хунармандлар уюшмалари иттифоқига таълим берувчи ўқитувчи ва талабаларни бириктирган бирлашмага айтилган. Жамиятда маълум соҳалар учун мутахассислар масалан ҳуқуқшунослар, шифокорлар, ўқитувчилар тайёрлаш учун махсус таълим тизими ташкил этиш зарурати туғилди.

Илмий даражалар берилп (бакалавр, магистр, доктор) тизими, умумий ва махсус фанларни узвийликда ўқитиш тартиблари ҳам ўша даврларда яратилиб бугунги кунга қадар такомиллашиб келган.

Кўпчилик университетларда илоҳий, ҳуқуқшунослик ва тиббиёт факультетлари очилиб уларда таълим 10 йил ва ундан ортиқ вақтни талаб этган. Шунингдек, Ғарбий Европа университетлари ўзига хос маданият макони бўлиб ҳам хизмат қилган.

XIII асрда Олий мактаблар Болонья, Монпелье, Палермо, Париж, Оксфорд ва бошқа шаҳарларда ташкил топди. Умуман айрим

маълумотларга кўра Европа давлатларида 60 га яқин университет очилган. Университетлар эркин бошқарув ва молиявий мустақиллик ҳуқуқларига эга бўлиб, бу ҳақдаги ёрлиқ Қирол ёки Рим папаси томонидан бериларди. Ўрта асрлардаги энг йирик университет Парижда бўлган. Унга 1257 йилда француз Қироли хонадонинг руҳонийси Роббер Де Сарбон асос солган. Ҳозирги кунда дунёга машҳур Сарбон Университети шу тариқа ташкил топди.

XII асрда Европа университетларида таълим-тарбия дастлаб диний йўналишда черков раҳбарлигида амалга оширилган бўлса, кейинчалик оз бўлсада тиббиёт, математика фани ўрганила бошланди.

Ўрта аср санъати эволюцияси ҳам чуқур ўзгаришлар билан тавсифланади. Илк ўрта асрларда (V-IX) франклар санъати етакчи ўринни эгаллаган, чунки бу даврда франклар давлати деярли бутун Европа худудини эгаллаган эди. Илк ўрта асрларда христиан Европасида хайкалтарошлик ва тасвирий санъат таъкиқланмаган бўлишига қарамай, уларда ҳам анча вақт давомида асосан диний мавзулар устулик қилган. Дастлабки христианларда Худо тасвири яратиш муаммоси бўлмаган. Христиан динининг ғарбга тарқалиб боришига янги христианлар Худо тимсолини қуришни истайдилар. Диний марказ бўлмаганлиги боис бундай муаммоларни ҳал этиш имкони йўқ эди.

Исони Орфей кўринишида чиройли ёки хунук қилиб тасвирлашга уринишлар бўлди. Иконаларнинг яратилишини йўлга қўйилиши маълум маънода мазкур муаммоларнинг ечимини топишга имкон берди. Иконография – бу Исо пайгамбар тимсолини яратишда расом асосланиши катъий амал қилиши лозим бўлган қонун қоидалар мажмуасидир. Меъморчилик соҳаси ҳам илоҳиятнинг унсиз тарғиботи тарзида намоён бўлди. Шу даврда Византия черков ва ибодатхоналари юксак санъат даражасига кўтарилди. 532-527 йилларда император Юстинианнинг буйруғи билан муқаддас София ибодатхонаси яратилиши бунга далилдир. Юксакликка интилган тасвирлар христианлик диний инпоатларнинг баланд гумбазлари юксакликка маънавиятга интилиш рамзи бўлган.

Масалан XII-XIII асрда Парижда Момо-Худо черкови, унинг узунлиги 130 метр, кенлиги 50 метр, баландлиги 35 метр. Бино бир вақтнинг ўзид 9000 кишини сиғдира олган. Бундан ташқари Киевдаги София (XI аср) соборлари яратилди. XI-XII асрларда асосий маданият марказларига айланган монастрлар аҳамияти янада ошади. Айнан монастрлар қошида мактаблар кутубхона ва китоб устахоналари очилади. Ўрта асрларда Византия Европада энг илғор ўзига хос мада-

ниятга эга бўлган давлат эди. Қитъани герман кабилалари босиб олган бир пайтда Юнон-Рим маданияти давомчиси бўлган Византияда маориф, илм-фан ва санъат юксак даражада ривожланди. Мамлакатда давлат тили юнон тили бўлиб қадимги Рим маорифи тартиби сақлаб қолинган эди. Болалар 6-7 ёшдан мактабга берилиб уларга 2-3 йил давомида ўқиш-ёзиш ва ҳисоб ўргатиларди.

Диний мактаблар билан бирга давлат мактаблари ва хусусий мактаблар ҳам фаолият кўрсатган. Константинополда IX асрдан бошлаб олий мактаблар очилди. Пойтахтда 1045 йил ташкил этилган университетда ҳуқуқшунослик, фалсафа ва тиббиёт факултетлари фаолият кўрсатди. Тарих ва география математика фанларини ўқитиш ривожлантирилган¹. Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, ўрта асрлар Европада маданияти мазмун жихатидан хилма-хиллигига қарамасдан, жаҳон маданияти тарихида ўзига хос ўринни эгаллайди.

Мусулмон Шарқда бу жараён бир оз бошқача кечди. Ҳар бир этнокодди мўмин-мусулмон араб тилини билиши ва Қуръонни ўқий олиши фарз бўлган. Қуръоннинг ёзилиши жараёнида араб тилининг ҳам тараққиёти бошланади. VIII асрда Ас-Сибавайхий араб грамматикасига оид асар ёзади, XIII асрда араб тилининг иккинчи лугати яратилди, бу Ас-Сағанийнинг лугати ва Ибн-Манзурийнинг «Араблар тили» лугатларидир. VIII-XI асрларда қадимги Юнон олимларининг деярли барча асарлари, шунингдек ҳинд, шом ва форс муаллифлари асарлари ҳам араб тилига таржима қилинган. Фалсафа, астрономия, математика, тиббиётга оид илмий атамалар деярли ишлаб чиқилди. Араб тили ўрта асрлардаги энг тараққий этган тиллардан бири бўлиши билан бирга, Ҳиндистондан то Испаниягача бўлган халқларни бирлаштирувчи халқаро тил бўлиб ҳисобланган.

Мусулмон маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири илм ва китобга муҳаббатдир. Янги арабий жанр-адабнинг шаклланиши билан илмга бўлган илтиёскни қондириб, турли фанларнинг мазмунини оммабоп шаклда ифодалаш имкони яратилди. Таълим олиш худди қадимги Хитойдаги каби нуфузга эга бўлди. Мусулмон Шарқда маълумотли киши ҳокимиятнинг энг юқори поғонасига чиқишида оксуяклар билан тенг турган. Кўпинча Шарқ ҳукмдорлари саройида шоирлар, файласуфлар, илоҳиётчилар, тарихчилар, қонуншунослар, табиблар, мирзолар, мунажжимлар сарой хизматчиси сифатида маълумотли кишиларга катта эҳтиёж бўлган. Маълумотли киши

грамматикани, риторикани, географияни, тарихни яхши билиши, кийинини фарқлаш, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиши, ўз жойида аския, хикоя айта билиши зарур бўлган. Турли хил таълим тизими: диний таълим берувчи мактаб ва мадрасалар, шунингдек, дунёвий таълим-хусусий мактаблар ривожланди.

3. Диний маданият умуминсоний маданият тараққиётининг энг муҳим даври ҳисобланади. Ўрта асрлар даврида давлатчилик, миллатларнинг янги шакллари вужудга келди, ҳозирда муомалада бўлган тиллар шаклланиб, таълим ва фан тизими янада тараққий этди. Фаннинг турлари ва услублари замонавийлик касб этиб борди. А.Гумбольд айтгани каби, араблар «табиий фанлар ижодкори» бўлиб, улар тажриба ва мезон йўлига асос солдилар. IX асрда мусулмон Шарқда расадхона қурилди; юлдузларнинг аниқ жойи белгилашга каталог тузилди; геометрия, триганометрия, оптика, алхимия, механика, тиббиёт, жуғрофия соҳалари бўйича кўплаб асарлар ёзилди. Улуғ аллома Ал-Хоразмий математиканинг янги тармоғи бўлган алгебрага асос солди. Буюк Шарқ олимлари Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушдий каби кўплаб аллома асарларидан Европанинг янги авлод олимлари таълим олди. Табиатни рационал англаш анъаналарни ўзлаштириб ва янада такомиллаштириб, XIII асрда Р.Бекон индуктив мантик усулини яратди ҳамда илмий идрокнинг бош усули сифатида малака ва тажрибани таъкидлади.

VI-XVI асрларда бадиий қадрияти юксак ёдгорликлар яратилди: Ал-Ҳамродаги Сарой, Қурдоба, Жазоир, Саммадра, Дехлидаги масжидлар, Реймс, Париждаги готика услубидаги соборлар, Истамбулдаги Авлиё София ибодатхонаси; ажойиб икона ва ҳайкалтарошлик асарлари, каллиграфия ва китоб миниатюриси, айниқса Шарқда шеърят юксак даражада тараққий этади. Бу соҳаларда асосий ғоя яратувчилик, ҳаётбахшлик бўлиб, Муҳаббат ва Идрок ижтимоий тараққиётнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф қилинади. Илоҳий ишқ, шеърый санъат шоирларнинг асосий мавзуси бўлиб қолди. Бу жаҳрлар аниқ бадиий шакл касб этиб, кейинги асрлар бадиий маданиятининг мазмунини бойитди.

Бу даврнинг муҳим бадиий ютуқлари қаторига аҳолининг барча қатламлари эътироф этган маданият қадриятларни қўйиш мумкин. Христиан ва ислом динлари бой ва қамбағални, кучли ва ожизни турли ирқдаги ва турли ижтимоий гуруҳларни бир-биридан ажратмайди. Барча эътиқод қилувчилар учун умумий ахлоқ мезонлари талаблари: мўминлик, тавба, яхшилик қилиш ва раҳм шафқатли бўлиш, гуноҳ

¹ Усмонов К. Қаримов Б. ва бошқалар. Маданиятшунослик фанидан муаммоли маъруза матнлари тўплами. -Т.: ТМИ. 2004. 59-69-бетлар

қилмаслик қабила қўйилди. Ўрта асрларда умум эътироф қилган ахлоқий меъёрларнинг мустаҳкамланиши умуминсоний ҳуқуқ ва ахлоқ мезонларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлар маданиятини яратиш жараёнида аҳолининг барча табақалари иштирок этиб, ҳар бир қатлам ўзининг маданиятини яратди ва ўз навбатида анъанавий маданият сифатида жамиятнинг маълумотли, юқори қатламиинг маданиятигина намоён бўлди. Рухонийлар инсон руҳияти, рицарлар давлат ишлари билан машғул бўлдилар. Агар биринчиларнинг идеали бу дунё фароғатларидан батамон фориғ бўлиб мангу ҳақиқатга эришиш истаги бўлса, иккинчиларининг идеали келиб чиқиш нуфузи, собит сўз, бурч ҳақида қайғуриш, дунёвий жасоратларга ҳамиша тайёрликдир. Айни ана шундай рицарлик фазилатлари «Нибуллинглар қўшиғи» (Германия), «Роланд ҳақида қўшиқ» (Франция), «Сид ҳақидаги қўшиқ» (Испания) дostonлари ва турбадурлар лирикасида қуйланган. Оддий халқ-деҳқонлар ва шаҳарликлар юқоридагиларга муҳолифатда эди. Деҳқонлар орасида христианлик қарашларнинг таъсири ўтабошлаган қадимги динларга хос тасаввур, анъана ва расм-русумлар сақланиб қолди. Деҳқонлар онгида халқона маданиятнинг консерватизми туфайли дастлабки динларнинг худолари, афсонавий қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя қилувчи (исландларнинг «Кукилинлар ҳақида Сага», инглизларнинг «совулар»и, скандинавияликларнинг «Эдда»си) сингари қадимги эртаклар, асотирлар, қўшиқ, одат ва удуллар сақланиб келди. Шаҳар ҳаёти одамларда фаоллик, ҳисоб-китобда аниқлик, ишбилармонлик, рационал тафаккур тарзини шаклланишига туртки берди. Шаҳарликлар орасида илм, маърифатга интилиш бошқа табақалар мезонларига танқидий ёндошиш руҳияти уйғонди. Йирик асарлар (Аи ҳақида роман), ихчам ҳикоялар (новелла, фабио, шванклар)да руҳонийлар ва рицарларнинг такаббурлиги, дангасалиги, нафсибузуклиги ҳажв этилди, шаҳарликларнинг саҳовати ва меҳнатсеварлиги улуғланди.

Ўрта аср Шарқи маданиятида табақавий субмаданиятлар эмас, балки икки йирик маданият-шаҳар ва кўчманчилар маданияти ажралиб туради. Шаҳар шароитида «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Лубна ва Қайс» сингари дostonлар турли поэтик шакл ва жанрдаги адабий асарлар (қасида, маснавий, ғазал, мадхия, рубоий маком), ҳикоя ва эртаклар (1001 кеча эртаклари, Калила ва Димна), латифа ва ривоятлар яратилди. Миниатюра безағига бой китоблар, мусика санъати ва рақс жанрлари халқ орасида кенг тарқалди.

Кўчманчилар орасида турли мусика асбобларида қуйга солиб айтиладиган (бахши ва оқинлар томонидан) халқ оғзаки ижодининг йирик бадиий шакллари-эпос, дostonлар яратиш устуворлик қилди. Шаҳар, рицарлик, дунёвий, монахлик ва сўфийлик каби субмаданиятларнинг пайдо бўлиши маданиятни сезиларли бойитди, янада ривожланишида қўллаб-йўналишлар яратди ҳамда Европада Ренессанс (Уйғониш) деб аталган юксак тараққиётга замин туғдирди.

Бу даврда инсон тафаккури ўзгарди, дунё ўзгарди, аммо буни тушуниш осон кечмади. Бунда айниқса Ўрта аср кипанларидан халос бўлиши керак эди. Шу боис, инсон антик давр маданиятига мурожат эта бошлади. «Ренессанс» - сўзининг маъноси ўрта аср маданиятидан воз кечиш, антик (Юнон-Рим)давр анъаналарига қайтиш.

Уйғониш даврини қуйидагича кичик даврларга бўлиш мумкин:

1. Уйғониш арафаси даври: XIII асрнинг иккинчи ярми - XV аср;
2. Илк уйғониш: XV аср;
3. Юқори уйғониш: XV асрнинг охири - XVI асрнинг биринчи чорағи;
4. Қуйи уйғониш: XVI асрнинг сўнги даврини ўз ичига олади;

Уйғониш даври асосан Италияда XIV-XVI, бошқа Европа мамлакатларида XV-XVI асрларни қамраб олган. Уйғониш даврида реформация ҳаракати вужудга келди, яъни католицизм инкирози кучайиб христиан динида янги оқим, протестантизм ва қудратли реформация ҳаракати вужудга келди. Ушбу сўз лотинча - ўзгариш, қайта қуриш деган маъноларни англатади. Бу ҳаракат Марказий ва Ғарбий Европада XVI асрда пайдо бўлди. Реформация мафкурачиларининг гояси - католик черкови ва унинг бутун иерархияси (бошқарув тизими) ва умуман руҳонийликни инкор этди. Улар ҳақиқий диннинг ягона манбаи деб муқаддас ёзувни эълон қилдилар ҳамда католикнинг расмий талқини рад этилди. Унинг ер мулкка қарашли ҳуқуқларини ҳам рад этдилар. Реформация протестантизмига асос солди. 1555 йилда Рим папаси билан битим тузилди. Шундан бошлаб, реформациянинг барча тарафдорлари протестантлар деб, янги черков эса протестант черкови деб юритила бошланди.

Уйғониш маданиятининг асосий ва муҳим хусусияти гуманизм эди. Унинг асосчиларидан бири Италиялик шоир Франческо Петрарка (1304-1374), француз уйғониш даврининг намоёнчаси гуманист ёзувчи Франсуа Рабле (1494-1553), немис руҳонийси Мартин Лютер (1483-1546). Италиядаги уйғониш даврининг маданиятининг энг буюк арбоби, рассом Леонардо да Винчи (1452-1519) ва Рафаэл Санти-

лар эди (1483-1520). У ўзининг «Мадонна» суръатлари билан машхур эди. Табиий билимлар соҳасида ҳам бир катор ютуқларга эришилди. Хусусан коинот тузилиши ҳақида Николай Коперник – поляк (XVI аср) унинг давомчиси Жордано Бруно (1548-1600), у черковнинг таъқиқларига учраб 16 йил Франция, Германия, Чехияда қувғинда бўлди. Италияга (ўз ватанига) қайтгач ўз карашларидан қайтмайди. 8 йил қамоқдан сўнг охир оқибат гулҳанда ёндирилди.

Машхур астроном ва физик италян Г. Галилей (1564-1642), Юпитернинг 4 та йўлдошини, Венеранинг фазоларини, Куёш доғларини кашф қилди. У ҳам судга тортилиб умрининг охирига қадар черков назоратида ишлади. Фақат 1979-1980 йилга келиб Рим папаси Иоанн Павел II томонидан гуноҳсиз деб топилди. Шунинг таъкидлаш керакки илмий билимлар Европа тараққиётига қолаверса дунё тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.¹

Уйғониш даври тадқиқотчилар асарларида турлича баҳолашиб, турлича ёндашувларга сабаб бўлди. Хусусан, Уйғониш йўналиши умумжаҳон жараёни сифатида Хитойда VII-VIII асрларда бошланиб, IX-XII асрларда Марказий Осиё ва Яқин Шарқни камраб олди, XIV-XVI асрларда Европада тақомилига етди. Шунингдек, тадқиқотчилар Уйғониш даврининг бош маслакдоши ҳақиқий гуманизм бўлганлигини бир овоздан эътироф қиладилар. Уйғониш даври маданияти – диний маданият тараққиётининг ва янги техника маданияти ривожининг боғловчисидир.

Таянч тушунчалар

Диний маданият, схоластика, рационализм, теократик бошқарув, ақлий- мантикий тафаккур, ибодатхона, рухонийлар, собор, черков, черков иерархияси, иерархия, вассал, илоҳиёт, ақида, мадраса, расадхона, реформация.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Диний маданият деганда, нимани тушунасиз?
2. Диний маданиятнинг асосий белгилари ва кўринишлари.
3. Диний маданият маданий тараққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
4. Маданият ва диннинг умумий тарихий илдизлари ҳақида гапириб беринг.

¹ Усмонов Қ. Каримов Б., ва бошқалар. Маданиятшунослик фанидан муаммоли маъруза матнлари тўплами. -Т.: ТМИ. 2004. 89-100-бетлар

5. Ўрта аср Европаси маданияти ҳақида тушунтириб беринг.
6. Шарқда вужудга келган Ислом таълимоти ҳақида сўзлаб беринг.
7. Европада черковнинг таъсири хусусида нималар биласиз?
8. Мусулмон маданиятининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида тушунтириб беринг.
9. Маданий тараққиётда христианлик ва исломнинг тутган ўрни.
10. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларини тушунтиринг.
11. Диний маданият бағрида қандай субмаданиятлар амал қилади?
12. Ўрта асрнинг адабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
13. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни.
14. Ўрта аср Шарқ маданияти шаҳар ва кўчманчи маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. “Ишонч”, 2007 йил 23 январь.
2. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
3. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.
4. Президент Ислом Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил, 26 август.
5. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31-август.
6. Каримов И.А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.
7. Бахтин М. Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. -М., 1990 г.

8. Грюнебаум Г. Очерки истории арабо-мусульманской культуры. М., 1988 г.

9. Гуревич А. Средневековый мир – культура безмолвствующего большинства. М., 1990 г.

10. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990 г.

11. Очерки истории арабской культуры V-XV вв.-М., 1982 г.

12. Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Т., 1991 г.

13. Суфизм контексте мусульманской культуры.-М., 1989 г.

14. Усмонов Қ. Каримов Б. ва бошқалар. Маданиятшунослик фанидан муаммоли маъруза матнлари тўплами. -Т., Т.М.И. 2004.

15. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

16. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура.-Т.: 2001.

17. Мавлонов Ў. Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари.-Т., Академия. 2000.

18. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., “Шарқ” 2000.

19. Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000.

20. Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т. ЎЗМУ. 2007.

21. Шодиев Н Шарқ тафаккури. Жамият. 2007 йил 6 июль.

22. Тошкент ислом маданияти пойтахти Халқ сўзи 2007 йил 20 март.

23. Эгамкулов Э Миллий ва маданий мероснинг ноёб дурдонаси. Жамият 2007 йил 4 май.

6-МАВЗУ: ТЕХНОГЕН МАДАНИЯТ: УНИНГ МОҲИЯТИ (XVII-XX АСРЛАР)

Маъруза режаси:

1. Техноген маданиятнинг шаклланиши жараёнлари.

2. Замонавий маданиятда техниканинг аҳамияти.

3. Оммавий маданият.

1. Ҳозирги давр тараққиёти билан боғлиқ маданиятни техникавий, техника хукмронлиги, дунёвий-электрон ёки ахборот маданияти деб атайдилар. Бу замонавий маданиятда фан ва техниканинг ўрни муҳимлигини кўрсатади. «Замонавий» ёки «Янги» фан аниқ ёки ўрта асрлардаги фандан тубдан фарқ қилади. Агар, илгарилари фан дунёни асл ҳолида, ушга дахлсиз ҳолда ўрганган бўлса, эндиликда фан билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш каби жараёнларни мужассамлаштириб «инсон идроки ёрдамида хал бўладиган муаммоларга эътиборни жалб қилмоқда». Ҳозирги фаннинг қиёфасида ҳақиқатни англашга уриниш ўрнига инсоннинг қизиқиш ва эҳтиёжларига мос келувчи аниқ имкониятлар излаб топиш ва мақсад сари йўналтириш ҳаракати устун бўлмоқда.

Фан ва маданиятдаги янги йўналишнинг бошланиши Уйғониш даври (XIV-XVI асрлар) билан боғлиқдир. Ўрта асрларни ўз ичига олган бу давр Европа маданий тараққиётидаги муҳим ўрин тутаяди. У Европада мутлақо янги маданият босқичини яратди. Шаҳарлар кўпайиши, ички ва ташқи савдонинг вужудга келиши, хунармандчиликнинг ривожланиши Европа маданиятида янги йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Қисқа вақт ичида жамиятда моддий ва маданий технологиялар ўзгариб, кўплаб муҳим илмий кашфиётлар қилинди. Буюк географик кашфиётлар диний «дунё қиёфасини» ўзгартирди, ақлий ва иқтисодий ҳудудни кенгайтириб, жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди. Антиқ давр меросини ўрганиш янги фалсафий йўналишлар пайдо бўлишига туртки бўлди. Инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мутлақо янгича андоза шаклланди.

Жамиятда «гуманизм» деб номланувчи янги ғоя шаклланди. Инсон ҳақидаги янги дунёвий фандан (studia humanitatis) келиб чиққан бу ғоя илгариги «илоҳият ҳақидаги фанни» (studio divinnus) аста-секин сиқиб чиқара бошлади.

Инсонпарварлик ғояси қуйдаги хусусиятларга эга:

Табиат қонунларини – «табиий-мувофиқлик» тамойили асосида тушунтиришга асосланиш;

Инсонни муаммолар маркази қилиб олиш (антропоцентризм) – инсонга табиатнинг тожи сифатида қараш;

Ақлий тафаккур (рационализм) – инсон идрок ва заковат орқали атроф муҳитни, ўз-ўзини билади деб ҳисоблаш;

Инсонпарварлик ғоясининг ривожланиши инсонларнинг диний концепцияси бузилишига, XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш ҳақидаги таълимоти пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар эмпирик-тажриба ва рационалликни ўз таълимотларининг ишонч мезони деб қабул қилдилар. Бу хулоса уларни церковни реформация қилиш (М.Лютер, Ж.Кальвин), утопик социализм (Т.Мор, Т.Кампанелла) ва ижтимоий прагматизм (Н.Макиавелли) каби ғояларни назарий асослашга замин яратди.

Уйғониш даври гуманистлари дунё ва инсон пайдо бўлишидаги илохий ғояларни бутунлай инкор қилмадилар. Айни пайтда инсон доимий ва қатъий қонунлар асосида вужудга келишини тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Идрок инсонга шунинг учун берилганки, унинг ёрдамида инсонлар табиат ва жамият қонунлари асосида мукаммаллашган жамият тузишлари мумкин.

Антропоцентризм, рационализм - Уйғониш даври маданияти яратган асосий кадриятлар кейинги асрлар Европа маданияти асосини белгилади. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «илмий инкилоб», XVIII асрда маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши ва саноат инкилоби бошланишига, нихоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклдаги ютуқларига олиб келди.

XVII асрда фан европаликлар ҳаётига, жамият ишлаб чиқаришининг барча тизимларини ривожлантиришнинг табиий ва зарурий шарти бўлган махсус ижтимоий институт сифатида кириб келди. Бу даврда математика ва механикада илмий инкилоб содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йўналиши яъни, аксиоматик ва тажрибавий фаолиятлар бирлашди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва қуроли сифатида назарий фаннинг антик ва ўрта асрлар шаклида тубдан фарқ қилиб, кенг қўлланила бошланди. Тажрибага таянувчи олим антик давр донишманди ёки ўрта асрлардаги илоҳиётшуноздан фарқли оламга мутлақо бошқача нуктаи-назар билан қараб, содир бўлаётган ҳодисаларни кузатиш ва мушоада қилишдан табиатни эҳтиёжига мос тарзда ўзгартирувчига айланди.

Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишинининг турмуш тарзи, фикр йўсини, тафовути кифоаси сифатида рационализмнинг пайдо бўлишига сабаб

бўлди. Рационализмнинг кенг қўламда намоён бўлиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ. Маърифатпарварлар инсониятнинг бахтсизлик ва ноҳақликдан азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг одил ҳукмдоригина манфаатпарастлар ва текинхўрларни чеклаб «Озодлик, Тенглик, Қардошлик»ни ўрнатишга қодир эканлигига ишонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д.Дидро ва Д.Аламбер «Фан, санъат ва ҳунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилиши ўша давр маданиятининг катта ютуғи бўлди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг муҳими илмий ютуқларини тартибга солди, балки янги маданий кадриятлар тизимини ҳам шакллантирди.

Маърифатпарварларнинг рационалистик йўналиши XVIII асрдаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, ҳуқуқ институтлари ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, санъат тараққиётида қўшлаб тамойилларни белгилаб берди. Маърифатпарварлар Буюк Француз инкилобининг идеологлари ҳисобланиб, Уйғониш даври гуманистлари бошлаб берган маданий кадриятларни инсонлар онига сингдира бошладилар. XVIII асрда илмий билим жамият онгини бутунлай янги сифат даражасига кўтарди. Фан инсоннинг маданий ҳаётига чуқур кириб бориб, унинг маънавиятига мазмун бағишлади. Фан кишиларнинг-табақавий, миллий-ирқий ёки бошқа фарқларидан қатъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

2. Европа ва Шимолий Американинг қўплаб мамлакатларида XIX асрнинг ўрталарида индустрлаштириш ёки саноат бурилиши низоёсига етди. Рационализм ва утилитаризм (манфаатпарастлик) нинг маданиятдаги белгиловчилик ўрни фан ва техника тараққиётига янги туртки берди. Оддий тўқув дастгоҳи «Жэнни» дан Ж.Уаттнинг буғ машинаси (1784 йил) ва Р.Фултоннинг буғ кемаси, Стефенсоннинг паравозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йўлига (1863 йил) ўтилиши инженерлик тафаккурининг ўсганлигини кўрсатди. Буғ ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астрономия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар инсоният маданиятини янги босқичига кўтарди. П.Сорокиннинг хулосаси билан айтганда «фақат биргина XIX асрдаги кашфиёт ва янгиликларнинг ўзи олдинги асрлардаги кашфиётларнинг ҳаммасини жамлагандан ҳам кўпдир»¹. Хусусан, бу асрда 248527 та кашфиёт макон, замон ва материя устидан техника ҳукмронлигининг чексиз ўсганлигидан далолатдир. Испан файласуфи Х.Ортеги Гассетнинг ёзишча: «Биз

¹ Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. -М., 1992.

ҳақиқатдан ҳам XIX – асрда рўй берган инсон тақдиридаги радикал ўзгаришлар олдида турибмиз. Замонавий инсон учун ҳам жисмонан, ҳам ижтимоий жиҳатдан мутлақо янги манзара, янги фаолият яратилди. Янги дунёнинг киёфасини учта муҳим жиҳат белгилайди. Бу демократия, экспериментал фан ва индустриализация. Иккинчи ва учинчи жиҳатларни «техника» номи билан умумлаштириш мумкин»¹.

Цивилизациянинг ўсиши дастлаб макон ва замонга хос кечди: инсоннинг маънавий дунёси ўтмишнинг янги худуди ва янги «қатлами» ни ўзлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди, бироқ шу билан бирга замон ва маконни енгувчи янги усуллар ҳам пайдо бўлди: инсон янги техника воситасида улкан фазовий вақтни қисқа муддатда босиб ўтиб, ер юзининг хоҳлаган жойида бўлиши мумкин. Дунё янги киёфа касб этди.

XIX асрда техноцентриқ дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда қуришга ўрина бошладилар. Инженерлик фаолияти тамойиллари табиат ва жамият ҳаётига кенг ёйилди. Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик ташвишлари ўрнини бундан буён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни қондирувчи техника воситаларини яратиш эгаллади. Табиат, инсон, маданият каби тушунчалар талқини сезиларли ўзгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас туганмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди. XIX аср инсонга «қоинот сардори», «барча нарсалардан юкори» ёрлигини берди. Инсон кўпроқ «механик агрегат», физик-кимёвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош маҳлук», «турли меҳнат қуруллари тайёрловчи Ҳомо фабрика» каби сифатлар билан атала бошланди. Инсоннинг ўзи механизм бўлгани каби, дунё ҳам унга ўхшаш улкан машина ишлаб чиқарувчи фабрикага айланди. Инсоннинг ўзи-ўртача меҳнат унвдорлиги ўлчамидаги маданият ижодкорига айлангач мақсадга мувофиқлик, меъёрийлик, ҳуқуқий тенглик, умумҳаётий андозалар, турмуш тарзининг барабарлашилиши, қўп сонли ўрта синфнинг шаклланиши жараёни бошланди, муносабат, дид, одағлар андозалашди. Оммавий ва айни пайтда ҳиссиз, шахсиз маданиятлар вужудга келди.

XIX асрда техника тараққиётининг ғайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолишда ўлчаши, жамият фикрида иқтисодий омилларнинг аҳамияти ошувига олиб келди. Бу эса оламни техник ўзгартириш суратлари сезиларли ўсишига сабаб

бўлди. Оқибатда тараққиётнинг доимий ўсиши жараёнида цивилизациянинг бутунлай ҳалок бўлиши хавфини тугдирди (Й.Хейзинг). Бу муаммолар XX асрда янада яққол кўзга ташланди.

XX асрда техника сураги ҳаддан ташқари ўсди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан ошди, бу ўсишнинг 4/5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри келди. Ҳақли равишда XX аср инсоният тарихига илмий-техника инқилоби асри бўлиб кирди. Инсонларнинг ҳозирги вақтдаги таъсир кучини табиатнинг энг бепарқат кучлари билан тенг қўйиш мумкин. Шунинг учун ҳам хусусан XX асрда техника муаммоси ва унинг маданиятдаги ўрнига олимлар ўз эътиборларини алоҳида қаратдилар.

Техника сўзининг ўзи маҳорат, санъатни англатиб, ишлаб чиқаришга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш учун кишилар яратган воситалар йиғиндиси уни белгилайди ёки англатади. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди. Дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат қуроли сифатида, кейин техниканинг ҳар хил мақсадларда ишлатиладиган бошқа турлари вужудга келди.

Техниканинг хусусиятлари қуйидагилардан ибора-Т:

Техника сунъий равишда, кишилар томонидан табиатни ўзгартириш воситаси сифатида яратилиб, оқибатда, олдиндан яралган идеал андозалар моддийликда мужассамланади;

Техниканинг оммавий хусусияти-у аввало, кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади;

Техниканинг муҳим параметрларидан бири рационаллик ҳисобланади, маълум жамият доирасида у ёки бу техника қурилмасини маълум қадар тезроқ ишлаб чиқаришга мўлжалланган.

Техника маданиятнинг фавқулодда ҳодисаси сифатида жамият ва табиат ўртасидаги муносабатни таъминлайди, у ижтимоий маданият жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Техника тараққиёти инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилишида имкониятларини кенгайтди, маданий ва ижтимоий ўзгаришларни муқаррар амалга оширди. Технодетерминистик концепция техникани ҳар доим инсонга ижобий таъсир кўрсатишини асослайди. Илмий тараққиёт ва техника ютуқлари инсонга қўллаб-сирларни очиб, уни улкан миқдорда моддий бойлик билан таъминлайди. Илмий техника тараққиёти билан боғлиқ барча муаммо ва қарама-қаршиликлар, яъни техник воситаларнинг биосферани ҳалокатга яқинлаштирувчи таъсири ахборот

¹ Ортега-и Гасит-х. Восстания масс-вопросы философии. №3, 1989, с. 127-128.

алоқа даври деб аталувчи инсоният тараққиётининг кейинги босқичида ижобий бартараф қилинишини таъкидлайдилар. Техникани оптимистик баҳолашда технократик назария катта аҳамиятга эга. Технократия – жамиятдаги шундай кучки, у жамиятнинг техник-технология тараққиёти истикболи хусусидаги илмий башоратида нуфузли илмий ҳулосаларга таянади.

Европада XVIII аср охирлариданок техниканинг ҳалокатли таъсири ҳақида хабарлар тарқала бошлади. Турли ижтимоий-гуманитар мактабларнинг вакиллари техника цивилизацияси, унинг қаттиқ, «темир суръати», бешафқат ва ахлоқсизлигини таъкидлаб, ҳаёт, табиат, инсонга ҳурматсизлигини қаттиқ танқид қила бошладилар. Улар жамиятда техникага сизилиши, уни илоҳийлаштириш ҳолати содир бўлаётганига, техника замонавий цивилизациянинг офати бўлажигига ўз эътиборларини қаратдилар. Техниканинг назоратсиз тараққий этиши экологик муаммоларни туғдириши, ҳарбий саноат комплексларининг кенг ривожланишига сабаб бўлиб, оқибатда инсонни техниканинг ижро қисмига айлантириб қўйишидан огохлантирдилар.

Агар назариётчиларнинг бир қисми техникага пессимистик назар билан қараб, аънавий жамиятга қайтишни ягона йўл деб қараётган бўлсалар, бошқалар эса техниканинг агрессивлиги ва мурасизлигини таъкидлаб, инсон бундай шароитда фақат битта илоҳи бўлган усул билан қарши туриши мумкин, яъни кучи етганича техномаданиятнинг парчаланишига ёрдам бериши керак, деб ҳисоблайдилар.

Бирок, барча муаммолар фақат техникага эмас, балки инсоннинг ўзига боғлиқдир. Техника мустақил олам эмас, унинг мажмуи хусусиятида жамиятнинг қадрият тузилмаси намоён бўлади. «Техника-инсон» зиддиятларининг бартараф қилиниши янги типдаги инсоннинг шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларни ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларини оқилана ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойилнинг асосчилари В.И.Вернадский, К.Э.Циолковский, А.Л.Чижевский бўлиб, бу назария Дж. Форрестр, Д.Медоуз, М.В.Месарович, Э.Пестеле, А.Печчен каби Рим клуби олимларининг асарларида такомиллаштирилди. Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, биогеник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг эволюция асосида табиий ва сунъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини кўрсатади.

Буниги учун «Ҳаётга этиканинг тан бериши»ни омма онига сингдириш лозим (А.Швейцер), бунга О.Леопольд томонидан ишлаб чиқилган «аксиологик учлик» тушунчаси яъни, инсоннинг атроф-муҳит билан ўзаро муносабати куйидаги қадрият мезонлари: бутунлик, барқарорлик ва гўзаллик белгилаши лозим.

Инсоният бу қадриятларга амал қилиб, сифатли янги «Ҳаёт иқтисодини» яратишга қодир бўлади. «Ҳаёт иқтисоди» илмий-техника тараққиёти ютуқларини инкор этмаган ҳолда на ишлаб чиқаришда энг юқори миқдорий сифатни, на бирор керакли жойда зарур миқдордаги ва сифатдаги бойликни қўзлаб иш тутати. Л.Мамфорд ёзишича: «Бундай иқтисодиёт ҳар қандай тирик жон, ҳар қандай жамоа учун зарур бўлган хилма-хил бойлик ва кечинмага эга бўлишни, туғилгандан то ўлгунгача уларнинг индивидуал ҳаёти шундай ўтишини тақозо қилади». Маданиятдаги биосферик концепция тарафдорлари ўзларининг маданият таснифларини тузишиб, унда таъкидлашлари, инсониятнинг илк тараққиёт босқичларида маданиятнинг турли хил биогелик кўринишлари мавжуд бўлган, кейинчалик сунъий равишда «табиат устидан ҳукмронлик қилиш» шиорига таянган ҳолда техногеник маданият яратилган.

Ҳозирги даврда инсонлар ердаги экологик қонунларга асосланиб, турмуш тақозоси билан ноогеник маданиятга ўтади. Экологик маданият ҳозирги замон цивилизациясининг аҳамиятга молик зарур жиҳатларидан бирига айланиб бормоқда. 1980 йиллардан эътиборан замонамиз илм-фани тобора экологик муҳитга мослашмоқда. Дастлабки пайтларда экология ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг атроф-муҳит билан боғлиқлик алоқаларини тадқиқ этган бўлса, кейинчалик бир бутун тарзда Ернинг экотизими, биогенезиси, биосферани ўргана бошлади. 1970 йиллардан экология жамият ҳаётидаги жараёнларни ўрганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ўраб тўрган табиий, иқлимий, социал-маданий муҳитнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал муҳити инсон унинг генофонди, одамнинг бугунги оламга мослашиш жараёни хусусиятларини тадқиқ этувчи мустақил тармоғи, «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги ва оптималлашувини экологик маданиятнинг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Бу инсоният томонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг тенг ҳуқуқлигини тан олиниши демакдир. Айниқса, бу кишлоқ хўжалик соҳаси учун муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги за-

мон кишлок ҳўжалиги учун асосий стратегик мақсад маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш ҳажми ошириш эмас, балки экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф муҳитни асрашдан иборат бўлиши лозим. Экологик қонунлар саноат ишлаб чиқариши учун табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратипи-дангина иборат бўлмай, айна пайтда инсоннинг мавжудлиги ва янаш муҳити-биосферасини асраш, қайта тиклашдан иборатдир.

3. XX аср ўрталаридан фан ва техника тараққиёти кучли ахборотлар йиғимини пайдо қилди. Оммавий ахборотлар воситалари (ОАВ)- матбуот, радио, телевидение, кино, компьютер алоқаси замонавий соқмаданият жараёнида салмоқли ўринни эгаллай бошлади. ОАВ ёки бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот ўзатишдаги каналларнинг кўпчилиги, тезлиги ва узок ишлаши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда Г.М.Макмозн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги тури ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақо янги тип сифатида таърифланди. Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э.Макмозн таъкидлаганидек «ҳаммабон ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданият» шаклланмоқда.

Ҳақиқатан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, маънавий маданият кўпроқ оммавийлик касб этиб бормоқда.

Оммавий маданиятнинг қиёфаси қуйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади;

2. Бу маданиятдаги намуналарни яратган жараённинг ўзи оммавий хусусият касб этиб, индустриянинг махсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот қироли», «Буюк шоу томошачилари», «кино, ТВ, эстрада юлдузлари» бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётни бефарқ қузатувчи томошабинга айлантиради. Ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни гўё сароб каби тасаввур қиладилар. Ортега и Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини

айтиб, «Омма - бу йўриқ-йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан маҳрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдадир», деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ, Унинг асосида истеъмол талаб товар сифатида харидорғир бўлиш маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий қадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно моҳияти, хотира чексизлиги «одатий», «умумий» қимматлар, ҳақиқий ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (киносериаллар, адабий-бадий асарлар, мақолалар ва б.) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилиятидан айрилиб, тайёр «маданий маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёшлар учун оммавий маданиятнинг хатарли оқибатларини Президентимиз Ислои Каримов бир неча бор қайд этган эди. Жумладан, «Фидокор» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида: «... Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан ҳоли бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кўпда етарлича эътибор беравермаймиз», «... Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобе этишни истаган кучлар, аввало, уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан, жудо қилишга интилади...», «... Маълумки, ҳар қандай касалликни олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг **мафкуравий иммунитетини** кучайтиришимиз зарур¹», - деб таъкидлади.

Ҳар бир инсон икки йўлдан бирини танламоғи ё истеъмолчи тарзида оқим билан сузмоғи, ёхуд ўзига, ўзлигига нисбатан талабчан бўлиб гирдобдан чиқмоғи лозим. Инсоният тобора техника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва экологик жиҳатдан назоратга олиши, бугунги одам маънавий қиёфасини бир хиллаштириш (стандартлаш)га қарши жиддий тўсиқ қўйиш заруриятини англамоқда. Ушбу масалани ўта кескинлигига эътиборни қаратиш, мавжуд муаммоларнинг счиш йўллариини белгилашда 1990 йилларда БМТ-Бош Ассамблеяси эълон қилган Маданиятнинг умумжаҳон ўн йиллиги муҳим босқич бўлди. «Ўн йиллик»нинг асосий мақсади – иқтисод ва

¹ Каримов И. А. Миллий истиклол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир, -Т, «Ўзбекистон» 2000. 24-бет.

техника тезкор ривожланаётган ҳозирги даврда умуминсоний маданий қадриятларнинг биринчи даражали аҳамиятини тиклашдан иборат бўлиб, бунда амалий жиҳатдан қуйидаги вазифаларни ҳал этиш масаласи қўйилади: тараққиётни маданий юксалтириш зарурлиги ва маданий ўзига хосликни ҳамда маданий мулоқотларни тан олиш, моддий ишлаб чиқариш билан ижодкорликнинг алоқадорлик йўллари белгилаш, индивидуал ва жамоат тимсолида ижодий потенциал ва ташаббускорликни қўллаб қувватлаш, ҳалқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва б.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг асосий мақсади маданиятларни янада ривожлантириш ва бир-бирини бойитишга йўналтирилган БМТ бошчилигида ўтказилган қатор халқаро дастурларида жумладан, «Умумжаҳон маданий мерос», «Буюк Ипак йўли» дастурларида бевосита ва фаол иштирок этди. Бугунги кунда республикада умумжаҳон аҳамиятига эга бўлган Самарқанд, Бухор, Хива ва Шаҳрисабз ёдгорликлари мавжуд. Шулардан кейинги учтаси мазкур мақомга 1991 йилдан сўнг эришди.

«Буюк Ипак йўли» - бу нафақат тарих, у бугунги кун ҳамдир. 1993 йилнинг майида Европа комиссияси Брюсселда Марказий Осиё Кавказ ҳамда Европа иттифоқи давлатлари вакиллари тўплади. Мақсад-аждодлардан қолган қадим йўлларни тиклаш орқали Марказий Осиё ва Кавказ минтақасидаги мустақил давлатларни жаҳон иқтисодиётига интеграциясини ташкил этиш; учрашувда Европа – Кавказ-Осиё транспорт йўлагини ташкил этиш тўғрисида декларация қабул қилинди. Юртбошимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, ТРАСЕКА (транспорт йўлаги) лойиҳасини амалга ошириш- Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш; айрим шахслар фаолиятининг маҳсули эмас, у замон, жаҳон тараққиётининг объектив заруриятидир. Бу борада ЮНЕСКОнинг «Ипак йўли – мулоқот йўл дастури» асосида Самарқандда ташкил этилган Марказий Осиё цивилизацияси тарихини ўрганиш илмий тадқиқот институти дастлабки амалий кадамлардан бири бўлди.

Мустақил давлатимизнинг миллий маданияти тиклаш, ривожлантириш ва умуминсоний қадриятлар асосида бойитиш йўлидаги ютуқлари туфайли 1997 йили Ўзбекистон ЮНЕСКО Ижроия кенгашининг аъзоси этиб сайланди. 2000 йил Ўзбекистонда «Соғлом авлод йили» деб белгиланди. Бунини моҳияти шундаки, кечаётган ислохотларнинг моҳияти инсонга қаратилган ва у инсон учун амалга оширилмоқда. Бинобарин соғлом авлод – миллат, юрт келажаги демакдир.

Юртимизнинг биринчи орденини ҳам «Соғлом авлод учун» деб номлангани бежиз эмас. Бу ёш авлодга катта эътибор берилаётганининг намунаси.

Таянч тушунчалар

Техноген маданият, инсонпарварлик ғояси, гуманизм, антропоцентризм, рационализм, маърифатпарварлар, утилитар, эмпирик, техноцентризм, технотермистик, технократия, оммавий маданият мафкуравий иммунитет, биосфера, экологик маданият.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Техника, ва унинг асосий характерли белгилари.
2. Инсонпарварлик ғоясининг хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
3. Уйғониш даври гуманистларининг қарашларини айтиб беринг.
4. Техноген маданият ва унинг шаклланиш жараёни.
5. Техноген маданиятининг муҳим элементлари ва воситалари
6. Техноген маданият билан оммавий маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги.
7. Маданиятда биосфера концепциясининг моҳияти.
8. Оммавий маданиятнинг хусусиятлари ҳақида тушунтириб беринг.
9. Оммавий маданият нима, унинг салбий томонлари нимада кўринади?
10. Экологик маданият ва унинг зарурлиги нимада?
11. Техника ва инсон муносабати, бу жараённинг XXI асрдаги истикболи.
12. ЮНЕСКО ва Ўзбекистон муносабатлари ҳақида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, -Т., 1997
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда, -Т., 1999
3. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақам иродасига ишонаман. Фидокор. 2000 йил, 8 июнь
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг «Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ

фаоллариши мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч, 2007 йил 23 январь.

5. Президент Ислон Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябр.

6. Каримов И. А. Инсон манфаатлари таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.

7. Президент Ислон Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.

8. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил, 31 август.

9. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

10. Вернадский В. Несколько слов о ноосфере, -М., 1990.

11. Информация и культура, Новосибирск, 1990.

12. Новая технократическая волна на Западе. -Т., 1996.

13. Самосознание Европейской культуры в XX веке. -М., 1991.

14. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. -М., 1992.

15. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры, М., 1993.

16. Бобоев Х., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.

17. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

18. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. -Т.: 2001.

19. Мавлонов Ў. Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари.Т., Академия. 2004.

20. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., “Шарқ” 2000.

21. Сағдуллаев А. Аминов, Б ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000.

22. Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎзМУ. 2007.

23. Қиёмов М Истиклолдан яшарган шаҳар. Жамият. 2007 йил, 6 июль.

БАТАН МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

7-МАВЗУ: ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ҚАДИМГИ МАДАНИЯТИ

Маъруза режаси:

1. Ватанимиз ҳудудидаги маданий жараёнлар.

2. Марказий Осиёдаги қадимги маданиятнинг ўзига хос хусусиятлари.

3. Марказий Осиё ҳудудидаги илк давлатлар маданияти.

4. Юнон - Бақтрия маданияти миқёсидаги Шарқ эллинистик маданияти.

5. Кушонлар маданияти.

1. Ватанимиз тарихининг қадимги даври ва у билан боғлиқ маданий жараёнларини археология ва антропологияга тегишли бўлган манбалар асосида ўрганиш мумкин. Инсониятнинг қадимги аجدодлари яшаган даврларда фойдаланган иш қуроллари асосан тошдан бўлган. Шу боисдан бу давр «Қадимги тош даври», яъни палеолит даври деб аталади. Палеолит даври ўз навбатида 3 босқичдан: илк, ўрта ва сўнги палеолитдан иборатдир. Маълумки жаҳон тарихида илк палеолит 3-2 минг йил олдин вужудга келган бўлиб, тахминан 100 минг йилликка қадар давом этган.

Илк палеолит босқичига оид бўлган маданий ёдгорликлар Фарғона водийсидаги Селенгур ва Тошкент вилоятидаги Қўлбулоқ маконларидир. Бу даврда одамлар термачилик ва овчилик билан шуғулланганлар. Табиатда қандай бўлса шундай ҳолда фойдаланиб истикомат қилганлар. Қадимги тош даврнинг ўрта босқичи 100-40 минг йил аввал вужудга келган. Ватанимиз ҳудудида қадимги одамнинг дастлабки вакиллари ҳисобланган «неандертал» одам қолдиги Бойсун тоғидаги Тешиктош ғоридан 1938 йилда топилган. Шу босқичга оид маданий ёдгорликлар Сурхондарё (Тешиктош), Тошкент (Обирахмат, Хўжакент, Қўлбулоқ), Самарқанд (Омонқўтон, Қўтирбулоқ, Зирабулоқ), Навоий (Учтут) ва бошқа кўплаб жойлардан топилганлиги аҳамиятлидир.

Қадимги тош даврнинг сўнги тош босқичи 40-12 минг йилликка қадар давом этган. Бу даврга оид маданий ёдгорликлар Самарқанд шаҳар истироҳат боғи ҳудудида, Бухоро вилояти Қоратов тоғининг ён бағрида, Охангарон устахоналарида, Қўкбулоқ маконлари ва Оқтош

горидан топи́лган. Бу даврда ибтидоий тўда даврининг вайроналарида кишили́к жамия́тининг дастлабки бўғини ибтидоий жамоа даври таркиб топди. Жамиятда жуфт оилалар вужудга келди. Улар айрим уруғларни бирлаштириб уруғ жамоасини ташкил қилган. Она уруғи даври – матриархат даври бошланган. Бу ҳақда ўша даврда суяк ва тошдан ясалган аёл хайкалчаларининг топилиши бунинг яққол далилдир. Бу даврда тасвирий санъат вужудга келган. Найзанинги яратилиши туфайли овчиликнинг ривожланишига олиб келди. Уруғчилик жамиятида дастлабки диний эътиқодлар ва маросимлар анимизм, тотемизм, фетишизм, магия қаби́лар келиб чиққан.

Энди тош даврининг ўрта босқичи (12-7 минг йилликлар) ҳисобланган мезолит даврига эътибор берсак бу даврда музликларнинг чекиниши натижасида ўсимликлар ва хайвонот оламида ўзгаришлар рўй берди. Бу даврга оид ёдгорликларни Фарғона водийсининг Сўх худуди яқинида (Обишир), Тошкент (Бўзсув), Сурхондарё (Айритом, Дўқонхона, Эски Термиз, Подахона, Октош, Мачай) каби жойлардан топиб ўрганилиши муҳим аҳамият касб этди. Мезолит даври одамлари тасаввурида «нариги» дунёга ишониш, оловга талпиниш алоҳида аҳамият касб этган.

Мезолитдан кейинги давр неолит (мил.ав. 6-4 минг йилликлар) деб аталади. Бу даврда тошдан ясалган болталар пайдо бўлди. Меҳнат қуроллари анча такомиллашиб борди. Одамлар ер тўлалар, кулбалар, уй қуриш ишларини амалга ошира бошлади. Хунармандчиликда сопол буюмлар ишлаб чиқарилишининг йўлга қўйилиши муҳим воқеа бўлди. Жанубий Туркменистонда илк дехкончилик маданияти вужудга кела бошлади. Бу даврга оид маданий ёдгорликлар – Туркменистон (Жайтун), Хоразм (Калтаминор), Зарафшон, Қашқадарё ва бошқа вохалардан кўплаб топи́лган.

Энеолит – мис тош даври (4-3 минг йилликларнинг ўрталари) бу даврда одамлар металл билан ишлашни ўргана бошлаган. Хом гипслар қурилиш ишларида ишлатила бошланди. Кўплаб қурилиш иплари йўлга қўйилди. Мил.ав. 3 минг йилликнинг ўрталарида бронза (мис, қалай ва қўрғошин қоришмаси) даври бошланди. Бу даврга оид маданий ёдгорликлар – Зарафшоннинг қуйи оқимидаги Замонбобо, Сурхондарё (Соқоллитопа, Жарқўтон), Хоразм (Тозабоғёб), Тошкент (Аччикўл, Янгиер тумани, Тошкент канали атрофи, Бурғулук), Наманган (Бувана мазор), Андижон (Далварзинтепа), Қашқадарё (Ерқўрғон, Тўртқўлтепа) ва бошқа ҳудудлардан кўплаб топиб ўрганилиши ўша даврни чуқурроқ ёритиш имконини беради. Бу даврда ота

хукуки – патриархат қарор топиши билан, характери́дир. Эндиликда қариндошчилик, отага қараб олиб бориладиган бўлди. Болалар ҳам ота мулки ҳисобланган. Мерос отадан олинган. Вужудга келган мол-мулкларни қўриқлаш эҳтиёжи учун харбий қаби́ла иттифоки юзага келган. Эндиликда ибтидоий уруғчилик жамоаси негизига зил кета бошлади. Жуфт оила негизига ишлаб чиқариш жамоаларининг пайдо бўлишида биринчи ва асосий омил – жамоа ихтиёрида ортикча мулкнинг ҳосил бўлиши ва жамоалараро маҳсулот айрибошланишининг вужудга келиши муҳим ўрин эгаллади. Ота ҳукмронлиги даврида жамоадаги ортикча даромад – ҳусусий мулк ва уни айрибошлаш жараёни билан боғлиқ ва муштарак тарзда биринчи ижтимоий меҳнат тақсимо́ти келиб чиқади. Маълумки, ҳусусий мулкнинг пайдо бўлиши билан иқтисодий ва синфий табақаланиш кучайиб борди.

Марказий Осиёда илк темир даври мил.ав. 1 минг йилликнинг биринчи ярмига тўғри келган бўлиб, бу даврда ибтидоий жамоа тузumi ўзининг охириги босқичини бошлаб кечираётган эди. Темир ишқилоби туфайли, чорвачилик дехкончиликдан бутунлай ажралиб чиқди. Хунармандчилик дехкончиликдан ажралди. Бозорнинг вужудга келиши товар айрибошлаш кучайиб борди. Маданий ҳаётда туб бурилишлар палласи бошланди¹.

Шу ўринда Ўрта Осиё ва Сибирнинг ўзаро сиёсий иқтисодий – маданий алоқалари ҳақида тўхталсак. Албатта, бу алоқалар илдизи чуқур тарихий даврларга бориб тақалади. Архсология маълумотларига кўра Сибирга аҳоли неолит даврида Шарқий ва Жанубий Шарқий Осиёдан келиб ўрнашган². Жанубий Уралда Ўрта Осиё маданиятига ҳос мезолит ёдгорликлари топи́лган. Фарбий Сибир ва Минсун ўлкасида топи́лган тарихий ёдгорликларнинг кўриниши Тошкент ва Чу дарёси атрофидаги ёдгорликларни бир хиллиги билан ажралиб туради. Енисейдаги Тагар оролида топи́лган мил.ав. VII-IV асрларга оид маданий ёдгорликлар айниқса катта аҳамият касб этади. Бу ерда бронзадан ясалган отларнинг хайкалчалари Фарғона водийсидаги отларни эслатади.

2. Дарҳақиқат, Марказий Осиё маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутади. Бақтрия, Марғиёна, Сугд, Парфия, Фарғона, Хоразм, Чоч халқларининг қадимги маданияти жаҳонни

¹ Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. 18-19; 26, 30-32 бетлар. - Т.: "Ўқитувчи" 1997.

² Материалы по древнейшей истории Сибир. "Урал Удэ" 1964. с 58. Зиёев Х. Сибир Волга ва Урал бўйларидаги ўзбеклар. -Т.: «Шарк» 2003, 10-11 бет.

хайратга солмоқда. Марказий Осиё минтақасининг қадимги маданиятини ўрганиш натижалари тадқиқотчиларнинг ушбу маданиятнинг ўзига хослиги ва бой мазмуни билан лол қолдирди. Марказий Осиё маданияти Ғарб ва Шарқнинг буюк маданият элементларини бир бутунликда уйғунлаштириб ифодалаган ҳолда ўзига хос индивидуал-лик касб этадики, бу хусусият кейинги тараққиёт учун ҳам негиз бўлиб қолади.

Президентимиз И.А. Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида таъкидлаганларидек, – “Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарихимиз билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантиришимиз зарур.” Ҳақиқатан ҳам ҳаққоний тарихимизни тиклаш орқалигина халқимиз томонидан асрлар оша яратилган барча моддий-маънавий бойликларимизни алоҳида ўрганишимиз, уни келажак авлодга етказиш муҳим аҳамият касб этади. Бу ўз навбатида миллатимиз халқимиз қалбида юксак ватанпарварлик туйғусини жўш уришига ва уни барқарорлаштиришга хизмат қилади. Марказий Осиё халқлари маданиятининг вужудга келиши шароитларини белгилашда даставвал, унинг жўғрофий ўрни ва табиий воситаларига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Маданият-шунослик ҳар қандай маданиятнинг шаклланишидаги ўзига хос аҳамияти борлигига эътибор беради. Марказий Осиё минтақасининг табиати турли хиллиги билан катта фарқ қилади. Бу ерда серҳосил водий ва воҳалар, серсув дарёлар, чўллар, дашту адирлар, Помир ва Тангритоғининг баланд мўзофатлари билан ёнма-ён жойлашган. Бундай хусусият деҳқончилик, чорвадор, тоғда яшовчи қабила ва халқлар хўжалик тарзи ва ўзига хос маданиятларининг шаклланиши учун имконият яратди.

“Қадимги цивилизация” деб номланган рисолада Марказий Осиё маданиятининг икки хусусияти кўрсатилади: бир томондан, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирида, иккинчи томондан, қадимги цивилизацияларнинг бошқа ўчоқлари билан яқин алоқада ривожланиши. Бу хусусиятларни батафсил кузатадиган бўлсак Марказий Осиё маданиятининг шаклланиш жараёнлари яққол намоён бўлади.

Марказий Осиёнинг серҳосил водийси, чўл ва дашти, тоғларида яшовчи аҳолининг турмуш шароитидаги фарқлар турли хўжаликларнинг эртароқ пайдо бўлиши ўзига хос маданиятларнинг шаклланишига олиб келди. Бу жараён яқин қўшничилик муносабатлари асо-

сида содир бўлиб, қабила ва халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари туфайли таракқиётнинг эртароқ бошланишига имкон яратди. Энг қадимги даврлардан деҳқончилик, чорвачилик ва тоғ овчи қабилалари ўртасидаги маҳсулот айирбошлаш Марказий Осиё халқлари иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлиб, кейинги даврларда ҳам у узоқ сақланиб қолди. Турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятидаги фарқланиш билан бирга минтақа халқларининг этник ва тиллардаги яқинлик жудаям уйғунлашиб кетганлиги қадимги Юнон ва Хитой манбаларида ҳам қайд қилинган. Марказий Осиё халқларининг кучли иқтисодий алоқалари, этник ва тил бирлиги уларнинг бир-биридан айрича яшашига йўл қўймади. Натижада қадимги Шарқнинг классик маданияти орасида Марказий Осиё қадимги маданияти билан ажралиб, ўзига хос кўринишда шаклланади. Дастлаб, бу маданиятда 2 хил маданият аралашиб кетади: кўчманчилик ва ибтидоийлик олами ҳамда цивилизация олами; Бу ердаги қадимги маданиятларга хос маданиятларнинг ўзаро мулоқотида акс таъсир кўрсатган “ўзининг бетакрорлиги” ҳақидаги тасаввур шаклланмоқда.

Марказий Осиёнинг ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи халқларда анча-мунча фарқлар бўлишига қарамадан илгаридан яқин муносабатлар ўрнатилган. Диний эътиқодлар, урф-одатлар, фольклор, ахлокий меъёрлардаги умумийлик маданий умумийликнинг шаклланишига олиб келган. Шунинг учун, бундан кейин Марказий Осиёнинг яхлит маданиятини танқил қилувчи турли субмаданиятлар мавжудлиги ҳақида тўхталиш жоиздир: Қадимги давлатлар субмаданияти (Бактрия, Суғд, Хоразм, Фарғона, Марғиёна), дашт кўчманчилари – сак, массагет, да-коччилар субмаданияти, Помир ва Тангритоғ қабилаларининг субмаданияти.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослигининг иккинчи жиҳати минтақанинг ўта қулай жўғрофий ўрнашганлиги билан боғлиқ. Минтақа Месопотамия, Ҳиндистон ва Хитой каби учта буюк Шарқ цивилизацияси билан бевосита чегарадош бўлиб, Ғарб цивилизациясига хос бешинчи – Греция ва Рим билан алоқада ривожланган. Бундай алоқаларнинг муқарраллиги туфайли Марказий Осиё маданияти Шарқ ва Ғарб ўртасида воситачилик миссиясини бажаришига сабаб бўлди, яъни иқтисодий соҳаларда энг аввало халқаро савдода ва маданий соҳаларда ҳам Марказий Осиё Ғарб ва Шарқ ўртасида боғловчи кўприк вазифасини бажарди. Хусусан, Марказий Осиё ҳудуди орқали буддизм бутун дунёга ёйилди, Ҳиндистон ва Хитойга эллинистик маданият кўринишлари ўтди, Шарқдан Ғарбга ва

Ғарбдан Шарққа маданий бойликлар (билим, диний ғоя, кашфиёт, бадий асарларнинг) алмашиб туришида Марказий Осиё муҳим восита-чи бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё маданиятининг буюк воситачилик миссияси бошқа маданий кадриятларини янгилаши, ўзлаштириш маҳорати ва қайта ишлаш каби жиҳатларсиз бўлмас эди. Бу маданият қадимданок янги ҳодисаларни ўзлаштириш ва мослаштириш маҳоратига эга бўлди. Гарчи, бошқа қадимги Шарқ маданиятларидаги каби Марказий Осиё маданиятида ҳам анъаналар кенг ўрин эгалласада, улар айтарли характер касб этмайди, яъники, узлуксиз маданий янгиланиш ва тараққиёт жараёнига тўсиқ бўлмайди. Шунингдек, анъаналарнинг мустаҳкам ҳукмрончилиги тарихий вазиятга ҳам тўсқинлик қилганлигини таъкидлаш керак. Минтақа орқали катта босқинчилик юришлари, халқларнинг кўчишлари юз берган бўлиб, бу Марказий Осиё халқларининг тарихи давомида бир неча бор маданиятни сезиларли ўзгаришларга олиб келди.

3. Ўрта Осиёнинг энг қадимги тарихи, хусусан маданияти (мил. ав. 2-1 минг йилликлар) ёзма маълумотларсиз археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда ўрганилади. Археологик топилмалар асосан технологик ва иқтисодий таъсирни ўзида акс эттиради. Шу туфайли биринчи галда Ўзбекистон ва умуман Ўрта Осиёнинг қадимги давр ва ўрта асрлар давридаги халқаро маданий алоқалар ривожининг асосий жиҳатларини даврларга ажратиб ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Улар куйидагилардан иборат:

1. Энг қадимги даврлардан бошланган илк тарихий маданий алоқаларнинг шаклланиши ва ривожланиши (мил.ав. 2 минг йилликнинг охири 1 минг йилликнинг бошларигача бўлган давр ҳисобланади)

2. Қадимги даврдаги давлатларнинг халқаро маданий алоқалари (мил.ав. VII асрдан мелодий IV асрлар).

3. Илк ўрта асрлардаги халқаро маданий алоқалар (V-VIII асрлар).

4. Ривожланган ўрта асрлар давридаги тарихий маданий алоқалар (IX-XIII аср бошлари).

5. Амир Темур ва Темурийлар давридаги халқаро маданий алоқалар (XIV аср охири XV аср).

6. XVI-XVIII асрлардаги маданий алоқалар.

Бу даврнинг ҳар бири ўзига хос тараққиётга эга бўлиб улар турли омиллар билан белгиланади. Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятлари узок давом этган, энг қадимги даврлардан бошланган илк маданий

ҳаёт давомида «Шарқ» цивилизациясининг илк ўчоқларидан келаётган иқтисодий ва технологик таъсир (деҳқончиликнинг энг ўтrock маконларнинг пайдо бўлиши, хунармандчиликда кулолчилик чархининг жорий этилиши, мис ва бронза металлургиясининг бошланиши), доирасида бўлган.

Даврлар ўтиши билан Марғиёна, Сугдиёна. Бактрия ва Хоразм каби тарихий маданий вилоятлар Шарқ цивилизациясининг илғор ютуқларини қабул қилувчи ва бошқа ҳудудларга тарқатувчи вилоятлар бўлибгина қолмасдан, балки қадимги Шарқнинг қўшни вилоятлари маданиятидан анча фарқ қиладиган маҳаллий анааналарга ва тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларига эга бўлган, юксак ривожланган, Ўрта Осиё маданияти марказларига айландилар¹.

Афсуски, кўпгина урушлар Марказий Осиё маданиятининг қадимги тараққиёт даврларининг беҳисоб далилларини йўқ қилди. Археология ва ёзма манбалар мил. аввалги 1-минг йиллик бошларида вужудга келган Марказий Осиёнинг илк давлатлари Бактрия, Сугд ва Хоразм маданияти ҳақида бир оз маълумотлар беради. Маълумки, мил.ав. 1-минг йилликдан бошлаб йирик маданий тарихий вилоятлар: Хоразм, Бактрия, Сугд, Фарғона, Шоп (Чоч) қадимдан ўрта асрларгача Шарқ ҳудудларида жуда машҳур бўлган. Антропологик ва ёзма манбаалар Ўрта Осиёда алоҳида энг қадимги элатларнинг шаклланиши ва этник ҳудудларининг ажрала бошланиши мил.ав. IX-VIII асрларгача оид бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Шунини айтиш керакки, мил.ав. VI асрнинг иккинчи ярмида Эрондаги Ахамонийлар сулоласи подшоларининг Ўрта Осиёга юришлари бошланганда бу элатларнинг ажрала бориш жараёни бутунлай тугаган ва турли қадимги халқларнинг жойлашуви вилоятларнинг умумий чегаралари Ахамонийлардан анча олдин пайдо бўлган.

Шунини айтиш керакки мил.ав. 2 минг йиллик ўрталарида Ўзбекистон (Сурхон воҳаси)да қадимги деҳқончилик маданияти ривожланиши асосида илк давлатчиликка ўтиш жараёни вужудга келди. Бу ҳолат босқичма босқич ривожланишнинг ўзига хос хусусият ва қонунларига эга бўлган.

Мил.ав. VIII асрнинг охириларида келиб қадимги Хоразм шаҳар марказларидан бири Кўзалиқир мудофаа деворларининг тузилиши билан Бактриядаги Қизилтепа шаҳарлари девори тузилишида анча ўхшашликлар топилган. Бактрия ва Хоразм шаҳар марказлари мудофаа деворларининг ўртасида жангчилар юриш учун махсус йўлак

¹ Мавлонов. Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.; "Академия" 2004. 13 бет.

бўлган. Шаҳар деворлари устига ўк отиш учун мудофаа буржлари қурилган. Деворларда ҳар 2 метрда шинаклар қолдирилган. Демак, шу даврга келиб Хоразм тупроғида йирик шаҳар марказлари пайдо бўлган. Мил.ав. VI аср Хоразм сопол идишлари Марғиёна, Бактрия ва Суғдиёна кулолчилик буюмларига ўхшаш бўлиб улардан унча фарқ қилмайди. Курилиш учун жойларнинг тузилиши ва мудофаа бинокорлиги сопол идишлар ва бошқа моддий манбаларнинг барчаси ўзига хос хусусиятлари билан умумий маданиятга мансубдирлар. Бу даврда Хоразм тупроғида Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида жуда қадимги замонлар (энеолит ва бронза даври)даёқ ривожланиб маълум бўлган маданий хусусиятлар ва анъаналарнинг кенг тарқалиши маҳаллий аҳолининг моддий маданиятига жорий қилиниши қизиқарли илмий муаммодир¹.

Мил. аввалги VIII-VI асрларга оид Афросиёб (Самарқанд), Сурхондарё воҳасидаги Қизилтепа, Қашқадарё воҳасидаги Узункир, Хоразмдаги Кўзаликир каби қадимги шаҳарларда ўтказилган тадқиқотлар мураккаб ижтимоий тузилма ва маданиятнинг юқори ривожланганлигини кўрсатади. Бу шаҳарлар мудофа деворлари ва сув таъминотидан иборат кучли истеҳком тизимига эга бўлиб ичида хунармандлар мавзеи жойлашган. Айрим шаҳарларда сарой қолдиқлари топилган. Қадимги давлатлар ҳўжалигининг асосий соҳаси ҳисобланган деҳқончилик тараққиётининг даражаси ҳақида кўп тармоқли суғориш тизимининг мавжудлиги бунга далилдир. Марказий Осиё давлатлари Қадимги Шарқ мамлакатлари билан яқин алоқалар ўрнатган. Мидия ва Оссуриянинг сиёсий тарихида фаол иштирок этиб, хунармачилик буюмлари ва хом ашё билан (ложувард олтин мис билан) савдо сотик қилганлар. Бу ҳақда Оссурия ва Қадимги Юнон ёзма манбаларида гапирилади.

Хусусан Бактриянинг йирик шаҳарлари кўп сонли аҳолиси ҳақида Бактирия шоҳи Оксарднинг афсонавий бойликлари ҳақида Ктесий Кнелиский (5-4 асрлар) ёзиб қолдирган. Ўзбекистон ҳудудига ҳар қандай қабилалар келмасин, унинг этногенезини асосини туб аҳоли ташкил этган. Президентимиз И.Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида таъкидлаганидек, - «Тарихимиз каби, қадим маданиятимизнинг яратилишида ҳам унга қўллаб этник гуруҳлар, эл-элатлар ўз улушини қўшган. Бу табиий ҳол, чунки, ҳеч қачон, ҳеч қасрда фақат битта миллатга мансуб маданият бўлмайди. Ҳар қандай

цивилизация кўндан кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди» деган сўзлари бу тарихий ҳақиқатнинг энг лўнда ифодасидир.

Минг йиллар давомида Ўзбекистон ҳудудларида яшаб ўтган қабилалар ва элатларнинг тарихи ва маданияти изсиз йўқолиб кетмаган. Ушбу элатларнинг айримлари аجدодларимизнинг йирик гуруҳларини ташкил этиб энг қадимги ёзма манбааларда тилга олинади. Юқорида қайд этганимиздек Ўзбекистон ҳудудида жойлашган элатларнинг вакиллари: Суғдлар, Бактрийлар, Хоразмийлар ва Саклар, ўзбек халқининг қадимги аجدодларидан ҳисобланади. Бу ҳақда ҳам қадимги манбаалар маълумот беради¹. Кўчманчи массагетларнинг турмуш тарзи ҳақида машҳур қадимги юнон тарихчиси Геродот (мил.ав. 5-аср) ёзиб қолдирган. У массагетларнинг ҳарбий қуроллари (камон ёйи, найзаси)да олтиндан безак сифатида, мисдан қурол ва совут учун кенг фойдаланилишини таъкидлаган. Геродотнинг ёзишича массагетлар ягона маъбуд Қуёшга топиниб, отни қурбонлик қилганлар. Қадимги Марказий Осиё халқларининг маънавий манбаси бебаҳо «АВЕСТО» бўлиб муҳим аҳамиятга эгадир.

Авесто сўзининг мазмуни умумий изохга эга эмас. Қўпинча «асосий матн сифатида» таржима қилинади. Авесто дунёдаги энг қадимги динлардан бўлган Зардуштийлик тарафдорлари учун муқаддас ҳисобланиб, пайғамбар Зардушт тўпланганларга ундан ваъз ўқиган. «АВЕСТО» ва унинг бошқа матнларининг тўпланиши, кўп асрлар давомида амалга оширилган. Авестонинг энг қадимги матнлари мил.ав. 2-минг йилликларга таълуқлидир.

Авестонинг мелодий 7-асрга тегишли бўлган тўплами турли мазмундаги 21 та китобдан иборат бўлиб, унда ўша даврнинг барча билимлари жамланган. Зардуштийлик анъаналарига кўра бу ёдгорлик эзгулик ва ёруғлик ҳудоси Ахурамазданинг Заратустрага ваҳийси ҳисобланган. Бироқ, унда қадимги мифолагик тасаввурлар, мифларнинг кенг тарқалиши, қаҳрамонлик, этник ривоятлардан ҳам парчалар тасвирланган. Шунингдек, диний йўл йўриқ «пайғамбар давридан» кейин Зардуштийликнинг ривожланган «эътиқод рамзи» юзага келди. Ҳозирги «Авесто» нинг айрим қисмлари 4 китоби сақланган:

¹ Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.; «Академия» 2000 17-25 бетлар.

¹ Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.; «Академия» 2000 10-12 бетлар.

1. Видевдат- «Девларга карши қонунлар» бу китобда асосан Зардушт ва Ахурамазда ўртасида суҳбат йўл йўрик ва кўрсатмалар мазмунида бўлиб зулмат ва ёвузлик худоси Ахриманни бошқарувчи, ёмонлик кучларини қайтариш ҳақида.

2. Виспарат-«Ҳамма ҳукмронлар» бу китобда ибодат номозлари тупланган.

3. Ясна-«Ибодат» «Маросим» китоби худоларга сизганиш ва му-рожаатдан иборат. Яснадаги «Тотлар» номли 17 боб Зардуштнинг муқаддас кўшиқларидир.

4. Яшт-«Қадрлаш» «Ҳамду сано» китоби худоларни шарафловчи қадимги гимнлар ва эзгулик худоларига ёвузликка қарши кураш учун ёрдам берувчи кучлар ҳақида. Бундан ташқари «Авесто» мажмуиға «кичик Авесто» ҳам мансуб. У Авесто тилида ёзилган бўлиб, ибодат калималари жойлашган.

Кўпчилик олимлар Зардушт юксак ахлокий идеалдаги ва ишон-тирувчи фикрлари билан биринчи пайғамбар эканлигини таъкидлай-дилар. Зардушт таълимотига мувофиқ барча қуруқликнинг ўзгармас ибтидоси Арта бўлиб «Авесто» да ҳақиқат олов руҳ дейилади. Аху-рамазда тартибни сақловчи осмон худоси ёруғлик ва эзгулик ҳисобланган (охура-хўшайиш эга: мазда идрокли билимдон.) Ахура-мазданинг ўғли-Атар (олов) унинг ватани булутлардек қуриган сув-лар унинг макони –худудсиз ёғду. Охурамазда 6 руҳни-ёрдамчиларни яратди (амеша спента): эзгу ақл яхши тартиб лаёқатли қудрат олижа-ноб муминлик соғломлик ва боқийлик. унга Ахриманнинг зулмат қўшини-девлар урушлар тимсоли очлик касаллик адоват ва бошқа ёвуз кучлар карама-қарши туради. Олам ва барча инсоният ҳаётининг асосида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш ётади.

Зардушт таълимотининг улуглиги шундаки у ҳар бир инсонга танлаш имконини беради. Ҳар ким ёвузликни йўқ қилиш ва эзгулик-нинг ҳукмрон бўлишида иштирок этиши мумкин бу ишда барча бир хилда тенгдир. Шу тариқа ерда илгари бўлмаган жаннат-олтин аср тикланади. Унда совук ҳам жазирама ҳам қариллик ва ўлим бўлмайди. Ёвузлик билан курашда ҳар бир кишининг асосий қуроли меҳнат бўлган. Зардуштийлик ахлоки кишидан камтарин ва ҳалоол меҳнаткаш дехконнинг барча мажбуриятларини бажаришни талаб қилган (ким галла экса у ҳақиқат таркатади. Видевдат китобининг «дехкончилик фазилати ҳақида» бобидан.) Фикр сўз ва ишда таквадорлик, ишчан-лик, ҳалооллик, ҳолислик юксак ахлоқнинг асосий талаблари сифатида кўтарилади. «Ясна» китобида Зардуштийликнинг эътиқод рамзи

ҳақида дейиладики: «Қасам эзгу фикрни эзгу сўзни эзгу фаолият мажбуриятларини бажаришни талаб қилади».

Зардуштийликда биринчи бўлиб эсхаталогик таълимот яратил-ган. Бунга мувофиқ жаҳон тарихи 12 минг йилни ташкил қилади. Бу муддат тугаши билан эзгулик ва ёвузлик кучларининг ҳал қилувчи ёвузлик жанги бошланади. Бутун оламни эриган метал оқими йўқ қилади бироқ, ҳалоскор Саошянт ҳалок бўлган дунёни ва барча мар-хумларни тирилтиради барча гуноҳкорларни дўзахдан чиқариб Аху-рамазданинг идеал ҳукмронлигида абадий ҳаёт кечиради. Шу тариқа зардуштийликда биринчи бўлиб охирадаги жазо мархумларнинг ти-рилиши сўроқ қуни ғояси шаклланади. Бу ғоялар Доро 1 нинг Беху-стун ёзувида ва Ксеркснинг Персеполдаги ёзувида ҳам қайд қилина-ди. Зардуштийлик Марказий ва Олд Осиё ҳудудларида минг йиллар давомида ҳукмрон дин бўлиб келди ва шубҳасиз бу дин христианлик ва ислом каби жаҳон динларининг шаклланишида катта ўрин тутди. Илмий-тарихий амалий-дидактик қимматга эга бўлган ушбу йилда 2700 йиллиги нишонланадиган буюк меросимиз “Авесто” нинг бутун маъно моҳияти инсон тақдири унинг истикболига қаратилган.

Қадимги давлатлар давридаги халқаро маданий алоқаларга эътибор қаратадиган бўлсак: Ўрта Осиёдаги илк давлатлар – Хоразм, Бактрия, Марғиёна, Сугднинг ривожланиши даврида (мил.ав. VII-VI асрлар), Аҳамонийлар (мил.ав. VI-IV асрлар), кейинчалик Александр Македонский, Салавкийлар, Грек-Бактрия (мил.ав. IV аср охири – II асрлар) ва Кушон подполиги (мил.ав. I – мелодий III аср) ташкил топган давлатларнинг халқаро маданий алоқалар тизимида биринчи ўринда сиёсий омиллар турар эди¹. Аҳамонийларнинг Ўрта Осиёдаги сиёсий ҳукмронлиги 200 йил давом этди. Шу тариқа Ўрта Осиё халк-лари халқаро сиёсий воқеаларга ҳам кенг жалб этилди. Масалан: Улар Аҳамоний ҳукмдор Ксеркс армияси таркибида грек-форс урушларида қатнашдилар. Оромий алифбоси кириб келди. Эронда зардуштийлик дини тарқалди. Мил.ав. VI асрда Аҳамонийлар империяси ҳаробалари ўрнида Македонский салтанати ташкил топди. Македонский истило-сидан Хоразм, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийси ўз мустақил-лигини сақлаб қолди.

Марказий Осиё цивилизацияси ва маданиятини мустақил ри-вожланиши Эрон аҳамонийлари томонидан биринчи йирик босқинчи-лик туфайли тўхтаб қолди. Сугд Бактрия Хоразм мил. ав VI-IV аср-ларда Аҳамонийлар давлати таркибига кирган. Ягона бошқарув,

¹ Мавлонов Ў. Маҳмадова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: “Академия”, 2004. 13 бет.

қонунчилик, пул тизимининг ўрнатилиши, оромий ёзувининг умум давлат миқёсида қўлланилиши Марказий Осиё халқларини маданиятига сезиларли таъсир кўрсатди. Оромий ёзуви асосида тўртта маҳаллий ёзув ажралиб чиқди. Булар Парфия, Суғд, Бактрия ва Хоразм ёзувлари бўлиб, улар Ўрта Осиё ҳудудида араблар келгунига қадар сақланиб қолди. Қайд этилганидек мил.ав. VI-IV асрларда хунармандчилик ва савдо-сотиқ муносабатларининг ривожланиши натижасида Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан Аҳамонийларнинг пул тартибига оид тангалар топилган. Аҳамонийлар даврида халқаро савдонинг ривожланишига қулай шароитнинг вужудга келиши Марказий Осиё шаҳарларининг таракқиётига муайян имконият яратди. Худди шу даврда Шарқ мамлакатларига Геродот, Демокрит ва бошқалар саёҳат қилган.

Ўз навбатида м.в. V асрда Окс дарёсининг ўнг соҳилида Милетлик Юнонларнинг манзилгоҳи ташкил топади. Шу тариқа Аҳамонийлар империяси таркибидаги Марказий Осиё халқлари, форслар, мидияликлар, бобилликлар, мисрликлар, юнонлар, хиндлар билан яқин муносабатда бўлиш, маданиятнинг ҳам ўзаро таъсирига имконият яратди. Аҳамонийлар империяси даври маданияти ҳам кўпгина мамлакат халқлари яратган илмий билимлар, диний эътиқодлар, санъат ютуқларининг синтези ҳисобланади. Бу маданиятга Марказий Осиё халқлари ҳам ўзининг хиссасини қўшган. Зардуштийлик Аҳамонийларнинг давлат дини ҳисобида қабул қилиниши билан бирга Ғарбга ҳам кенг ёйила бошлади. Аҳамонийлар санъатининг Суза ва Персеполдаги улкан ёдгорлик қурилишига Марказий Осиё минтақасидан кўплаб хом ашё келтирилган. Саройлар қурилишига Бактриядан олтин, Суғддан ложувард ва кимматли тошлар, Хоразмдан феруза олиб борилган. Бехстун ёзувлари ҳам ўша давр маданияти ҳақида ёрқин гувоҳлик беради. Хусусан Бехстун ёзувларида Доро I нинг шундай ёзувларини учратиш мумкин: «Мен Бобилда бўлганимда, қуйидаги давлатлар мендан ажралиб чиқиб кетдилар: Форс, Элам, Мидия, Оссурия, Миср, Парфия, Маргиёна, Саттагадия, Сака...». 1877 йилида Тожикистоннинг жанубидан топилган Амударё хазинаси маданий синтезнинг ёрқин мисолидир, ҳазинда Эрон ва Бактрияда тайёрланган жихозлар-бежирим олтин аравача, канотли иккита киргий шакли туширилган билак узук ҳамда даштликларга хос “Ҳайвон шакли” битилган жихозлар мавжуд. Марказий Осиё халқларининг маданият муносабатлари жуда кенгайиб борди. Шу-

нингдек, маданий кадриятларнинг бойиши ва турли маданияларнинг ўзаро таъсири жараёни эса ўзга маданиятларни жуда тез ривожланиши ва бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Қадимги даврда ҳозирги Ўзбекистоннинг ва умуман Ўрта Осиёнинг бир қатор вилоятларининг кейинги асрлардаги тарихий, маҳаллий ва юнон (эллинистик) маданий алоқаларининг ўзаро қўшилиши билан характерланади. Бу ҳудудларда юнон алифбосига асосланган ёзув, пул муомаласи ва ўлчов бирликларининг янги тизими турли санъат буюмлари тарқалди. Эллинизм маданияти анъаналари юнонлар бошқаруvidан анча кейин, Купонлар салтанати даврида, юнонлар маҳаллий аҳоли орасига бутунлай сингиб кетгандан кейин ҳам сақланиб қолди. Кушонлар даврида Ўрта Осиёда буддизмнинг кенг ёйилиши бадий маданиятда янги оқимни – юнон-хинд санъатлари қўшилиши (синтези) махсули бўлган Гандҳара мактабини юзага келтирди. Бу Айритомдаги безакларда Будда ҳайкалларида шунингдек, Ўзбекистон жанубидаги Фаёзтепа, Коратеп, Далварзинтепадан топилган тасвирий санъат намуналарида акс этган. Ўрта Осиё ҳудудидан ўтган Буюк Ипак йўли турли халқлар ва мамлакатларнинг тарихий маданий алоқаларида катта рол ўйнади. Сиёсий жиҳатдан бу давр дунё миқёсидаги биринчи салтанат – империялар (Аҳамонийлар, Александр Македонский, Рим, Парфия, Кушон, Хань ва бошқалар)нинг ташкил топиши ва ривожланиши даври бўлди. Улар қадимги дунёнинг сиёсий ва тарихий-маданий жараёнларига кенг жалб этилган унлаб мамлакатлар ҳамда халқларни ўз ичига олган эди¹.

4. Аҳамонийлар империяси ва Марказий Осиё ерлари юнон-македонлар томонидан босиб олингач, Марказий Осиё маданиятига эллинизм элементлари кириб келди. Александр Македонский сипоҳларига ҳеч қасрда Марказий Осиёдагидек қаршилик кўрсатилмаган. Озодлик ҳаракатини бешавқат маҳв этган Александр ерли аҳолини қўмағига муҳтожлигини сеза бошлади. Вақт ўтиши билан у онгли тарзда барча этник гўсиқларни олиб ташлашга, ўз салтанати ҳудудида турли халқларни қориниб кетишига ҳамда ягона маданият ва тил бирлигини қарор топтиришга уринди. У ўз саройида Шарқ либослари ва удумларини жорий этди, турли этник гуруҳ вакилларининг никоҳларини кенг йўлга қўйди, армиясида суғдлик ва бактриялик қисмларни киритди, ўттиз минг ўғил-болаларга юнонча тарбия беришга ҳукм этди. Шундай қилиб Александр Македонский Марказий Осиё мамлакатларининг эллиништиришни бошлаб берди. Эллини-

¹ Мавлонов Ў. Махкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т.: “Академия”, 2004. 16 бет.

стик жараён Салавкийлар давлатидан мустақил бўлган Парфия ва Юнон-Бактрия юқори ривож билан ажралиб туради. Юнон-Бактрия даврида Ойхонум (Шимолий Афғонистон) Саксано-хур ва Тахтисангин (Тожикистон) Далварзинтепа, Ерқўрғон, Афросиёб (Ўзбекистон) каби шаҳарлар қурилди. Юнон харбий манзилгоҳлари аҳолисининг турмуш тарзи ва маданиятини акс эттирувчи эллинистик услублар Юнон-Бактрия шаҳарларида очиб ўрганилди. Иншоотлар тош ва хом ғиштдан тикланган. Устунлар коринф усулида ишланган. Юнон-Бактрия подшолигида театр санъати ва мусиқани ривожланганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бактрия саройларида юнонистонлик актёрлар, мусиқачи ва раққослар гуруҳи сақланган. Айниқса, юнон халқ театрининг “маскарас” “мим” сингари турлари кенг ёйилган. Уларнинг классик трагедия ва комедиялардан фарқи белгиланган матн бўлмаган, ёки матнсиз чиқилган, лекин у юнон тилини билмаган маҳаллий аҳоли учун тушунарли бўлган. Актёрлар шароит, томошибинларнинг руҳиятига кўра матнларни ўзгартирганлар- мусохаба, хазил-мутуйиба, хажв, хикоя, кўшиқ усулларида ижро этганлар.

Юнон-Бактрия подшолигида маданият синкретизми (қоришиқлиги) турли тилларни ёнма-ён фаолият кўрсатиши, ҳар хил ёзувлар тизими ва динларнинг ўзаро сингиб кетишида ҳам кўринади. Эрамиздан аввалги III-II асрларда оромий, юнон-бактрия ёзувлари кенг ишлатилган, кейингиси юнон алифбоси асосида унга битта ҳарф қўшиб (жами 25 та) бактрия ёзуви вужудга келган. Юнон-Бактрия маданияти одатда шарқ эллинистик маданият деб таъкидланади. Агар эллинистик маданиятда юнон ва шарқ маданияти уйғунлиги хос деб характерланса, Ўрта Осиё маданиятида маҳаллий ўзига хослик, шарқона бетакрорлик устивордир. Айни шу негизда юнон маданияти кадриятларини ўзига сингдирган маданият асосида кейинги даврлар маданияти янада ривожланди. Маҳаллий аҳоли Олимп худоларининг образлари билан Зардуштийлик худоларининг тимсоллари – Зевс ва Ахурамаздада, Аппалон, Чишос ва Митра, Афродита ва Апахит образлари уйғунлашиб кетди. Агар ерли аҳоли ўртасида Афина, Геракл, Ника, Дионис тимсолларига сиғиниш қанча кенг таркаган бўлса Юнонистонда Митра, Окса (Окшо-Амударё), Буюк онага сиғиниш шунчалик таркалди. Бунга Ойхонум, Тахтисангин манзилгоҳларидан топилган тасвир мазмунида юнонча маҳаллий анъаналар ифодаланган санъат ёдгорликларидан ҳам кўриш мумкин.

5. Мил.ав. II асрнинг Ўрталарида Юнон-Бактрия давлати тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлиб харбий-сиёсий қудратини

йўкотади. Мил.ав. 140-130 йилларда уни юэчжи қабилалари босиб олди. Бу қабилга уюшмасида Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги кучайди. Подшо Куджула Кадфиз даврида Кушон давлати кенгайиб унинг таркибига Жанубий Тожикистон, Афғонистон ва Кашмир ерлари қўшиб олинган. Канишка даврида (I-II асрларда) Сурхон воҳаси, Жанубий Тожикистон, Афғонистон, Шимолий Хиндистон ва Шарқий Туркистон худудларини ўз ичига олган. Ўзбекистоннинг ҳозирги асосий худудлари (Хоразм, Зарафшон, Қашқадарё, Тошкент, Фарғона воҳалари) Кушон давлати таркибига кирмаган. Маданий юксалиш Кушон даври (эрамизни 1-4 асрлари) диний тизимларни ёнма-ён яшаши билан характерланади. Бунга маълум маънода Кушон подшолигида айниқса, Канишка ва Хувипка томонидан диний ақидаларга нисбатан сабр-қаноат ва ишонч-муруват билан ёндашилиганлиги имконият яратди. Адолатгўй Митра ва ҳосилдорлик худоси Ордоқший қудратли Вретрагна билан ҳиндларнинг Шива, Буддасини Гишос, Селена, Сфаписларни кўриш мумкин. Канишка даврида Буддизим давлат дини мақомига эга бўлишига қарамай, Кушон империяси худудида зардуштийлик, жайнизм, шомонизмга, олимп худоларига сиғиниш кенг тарқалган эди. Буддизмнинг тарқалиши маҳаллий дин ва санъатларнинг тугатилишини аниқлатмайди. Биланс буддавийликни Бактриядаги ихлосманд тарғиботчилари будда матнларини шунчаки ўзлаштириб, уни санскрипт таржимаси билан кифояланмай, уларни ўзларича талқин этдилар, унга қайта ишлов бердилар.

Марказий Осиё буддавийликни бутун Осиё-Хитой, Япония, Кореяга тарқалиш манзилгоҳини ташкил этди. Кушонлар даврида ёзувнинг турли тизимлари амал қилди. Оромий ёзуви асосида Кушон-Бактрия алфавити, Суғд ва Хоразм ёзуви ривожланди: Сурх Қаталда (Афғонистон) юнон алфавитидаги Кушон ёзуви топилган. Термиздаги Қоратепа, Фаёзтепадан ҳиндларнинг Брахма, Кхоратшха ёзувларидаги битиклар топилди. Кампиртепадан эса (Сурхондарё) Марказий Осиёдаги энг қадимий, ноёб қўлёзма (эр. ав. II-асрнинг биринчи ярми) папирус битиклар топилди.

Асримизнинг бошларида Хитой деворидан топилган «Кўхна Суғд ёзуви» алоҳида аҳамиятга эгадир. Ёзув эрамизнинг 312-313 йилларида битилган бўлиб унда Хитойдаги Суғд савдогарларининг фаолияти ҳақида маълумот беради. Холчаён Кушон санъатининг илк ёдгорликларидан бири бўлиб ҳисобланади. Подшолар залида эркак ва аёлларнинг монументал кўринишлари қуйилган, подшо найза тутган жангчилари даврасида, зиёфатда буғулар ови кўринишида тасвир-

ланган. Кўхна Термиздаги Қоратена, Фаёзтепадаги эҳромлар-буддага дахлдор ёдгорликлар алоҳида аҳамият касб этиб турибди. Кушон санъати Кушон империясидан кейин ҳам Марказий Осиё, Ҳиндистон ва Хитойлик ижодкорларни руҳлантириб келди. Ушбу маданият жаҳон халқлари маданияти ривожига асос бўлди. Меъморчилик ва тасвирий санъат ривожланган.

Ўзбек халқи ажудлари ҳам Кушон маданиятининг ривожига ўз хиссасини қўшган. Хунармандчилик ривожланган (кулолчилик, харбий қуруллар яшаш, заргарлик, темирчилик, тўқувчилик ва х.). Ҳиндистон, Хитой ва Рим билан савдо ва элчилик алоқалари ўрнатилган. Бунда буюк ипак йўлининг аҳамияти катта бўлган. Кушон даври тангалари Киев яқинида Эфиопия, Скандинавия ва Рим империяси ҳудудларидан топилган. Тангаларда Ҳинд, Зардушт, Эллинлар худоларининг номи ва тасвирлари туширилган. Буюк ипак йўли фаолияти бошланганидан (мил.ав. II аср) кейин унинг тармоқларидан қадимги дунёнинг турли давлатлари фойдаландилар. Бу ерда Кушон ва Рим империялари ўртасидаги савдо иқтисодий ва дипломатик алоқаларининг намуна сифатида айтиб ўтиш мумкин. Хусусан Ўрта Осиёда Римдан келтирилган қўшгина буюмлар – тангалар, санъат буюмлари, пишадан ясалган буюмлар топилган. Буюк ипак йўли турли динларнинг тарқалишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Кушонлар империяси даврида (I-III асрлар) Марказий Осиёда суғорма деҳқончилик, хунарманчилик ва бошқа алоқалар ривожланган. Термиз яқинидаги Айритомдан Будда ҳайкалининг қолдиқлари топилган. Кушонлар даврида шаҳарлар қурилиши кенг ривожланди. Кушонлар даври маданияти Марказий Осиёнинг энг чўққиси ҳисобланиб, маълум ҳудуд ва замон билан чегараланмайди. Бу маданият Олд Осиё, Марказий Осиё, Антик ва Ҳинд маданиятлари ютуқларини ўзида жамлаб, қўллаб Шарқ халқларининг ўрта асрдаги маданияти ривожини учун асос бўлди ва жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди. Мил.ав. II-I асрнинг ўрталаридан мелодий V асрнинг ўрталарига қадар вужудга келган Канг давлати, тахминан мил.ав. III асрда вужудга келган Довон (Эфталлийлар давлати қарор топгучча яшаган) давлатларида аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шугулланган. Хунармандчилик ривожланган.

Маълумки эр.ав. IV-III-II асрларда қадимги Хоразм мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатган бўлиб, Искандар, Салавкийлар, ва Юнон-Бактрия давлатлари таркибига кирмаган. Қадимги Хоразмдан қўшлаб ёдгорликлар топилган бўлиб, улардан бири Жонбосқалъадир.

Жонбосқалъа 2 қисмдан иборат бўлиб бир томонда «Олов уйи» – жамоат бўлиб ибодат қиладиган иншоот, иккинчи томонда эса турар жойлар жойлашган. Яна бир кўхна ёдгорликлардан Қўйқирилган қалъа, Тупроққалъадир. Хоразмда Ўрта Осиёнинг энг қадимги ёзувлари топилган. Улар оромий ёзуви асосида бўлиб мил.ав. V-IV асрларга оид сопол сиртида чекилган маҳаллий ёзув намуналаридир. Ушбу ёзувлар Ойбўйир қалъа ва Қўйқирилган қалъадан топилган¹.

Таянч тўшунчалар

Марказий Осиё, Қадимги цивилизация, антропология, руҳий қувват, субмаданият, зардуштийлик, Бактрия, Суғдиёна, Хоразм, Авесто, Аҳамонийлар, Юнон-Бактрия, Кушон империяси маданияти, солнома, буддавийлик, оромий, Суғд, Парфия, Хоразм, Бактрия ёзувлари.

Мавзунинг такрорлаш бўйича саволлар

1. Ватанимиз тарихининг қадимги даври билан боғлиқ маданий жараёнлар ҳақида сўзлаб беринг.
2. Ўрта Осиёнинг қадимги давридаги маданий алоқалари ҳақида қандай маълумотга эгасиз?
3. Марказий Осиё ҳудудида қандай қадимги халқлар яшаган ва давлатлар мавжуд бўлган.
4. Марказий Осиё маданиятини ўзига хослиги
5. Марказий Осиё маданиятининг характерли белгиларини айтиб беринг
6. Қадимги Бактрия, Хоразм, Суғд давлатлари маданиятини характерли белгиларини айтиб беринг.
7. Юнон-Бактрия маданиятининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириб беринг.
8. Қадимги Бактрия, Хоразм, Суғд давлатларини маданиятини тавсифланг.
9. Марказий Осиё маданияти ривожига Зардуштийлик ва «Авесто» нинг ўрни.
10. Марказий Осиёда маданиятларни ўзаро бир-бирига таъсир жараёнини изоҳланг.
11. Ўзбекистон ҳудудида қадимги даврга оид қандай ноёб ёдгорликлар топилган.

¹ Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т. "Академия" 2000, 39-42-49-53-60 бетлар.

12. Қадимги даврда ёзув, илм ва фаннинг ривожланганлигини кўрсатувчи қандай маълумотлар mavжуд.
13. Кушонлар империяси маданиятининг муҳим жиҳатларини тушунтириб беринг.
14. Буюк Ипак йўлини Марказий Осиё маданияти ривождаги ўрни.
15. Жаҳон маданияти ривожланишида Марказий Осиё маданиятининг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. - Т., 1998.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т., 1998.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида" Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч, 2007 йил 23 январь.
4. Президент Ислоҳ Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
5. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.
6. Президент Ислоҳ Каримовнинг Самарканд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил, 26 август.
7. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.
8. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.
9. Древние цивилизации. - М., 1989 г.
10. Ўзбекистон халқлари тарихи. - Т., 1992.
11. Камалова Д. М. Узбекская художественная культура. - Т., 1995 г.
12. Культура и искусство Древнего Узбекистана Каталог выставки. - М., 1991 г.
13. Пугаченкова Г. А. Шедевры Средней Азии. - М., 1986 г.
14. Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. Очерки искусство Средней Азии. - М., 1982 г.

15. Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. Очерки искусство Узбекистана., 1965 г.
16. Пугаченкова Г., Ртвеладзе Э. Северная-Бактрия-Тохаристон, - Т., 1990 г.
17. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. - Т., 1992.
18. Бобоев Х., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. - Т.: Янги аср авлоди. 2001.
19. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.
20. Аҳмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. - Т.: 2001.
21. Мавлонов Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. - Т., Академия. 2004.
22. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. - Т., "Шарқ" 2000.
23. Сағдуллаев А. Аминов Б. ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. - Т., Академия 2000.
24. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Т.: 1996.
25. Пидаев Ш. Р. "Сирли Купонлар салтанати". - Т. "Фан". 1990.
26. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. - Т., ЎЗМУ. 2007.

8-Мавзу: ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ V-VIII АСРЛАРДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Маъруза режаси:

1. *Эфталийлар даврида маданий ҳаёт.*
2. *VI-VII— асрларда Хоразм, Сугдиёна, Фарғонада маданий ҳаёт.*
3. *Илк ўрта асрларда савдо йўллари.*
4. *Турк хоқонлиги даврида маданий жараёнлар.*
5. *Араб халифалиги даврида маданий ҳаёт.*

1. Мамлакатимиз ҳудудида илк феодализм даврида тапшил топишган йирик давлатлардан бири - Эфталийлар давлатидир. Эфталийларнинг этник жихатдан қайси қабила, халққа мансублиги ҳақида ва қайси тилда сўзлашганлиги ҳақида турлича фикрлар мавжуддир. Эфталийлар тарихига оид маълумотлар румолик тарихчи Аммиан Марцеллин (IV аср), византиялик тарихчи Приск Панийский (V аср), Прокопий Кесарийский (VI аср), Феофан Византийский (VI аср), суриялик ёзувчи Зеноб Глак (VII-VIII асрлар), арманистонлик тарихчилар Лазар Парбский (V аср), Фавсто Бузанда (IV аср), Ерише (V аср), асарларида берилган. Бирмунча кейинроқ ёзилган хитой солномалари “Вей-Шу” (VI аср) ва “Ман-Шу” (IX-X аср)да ҳам эфталийлар тўғрисида қимматли манбалар бор.

Эфталийлар тарихи билан рус шарқшунос олимлари П. И. Лерх, Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовский, С. П. Толстов, А. Н. Бернштам, чет эллик тарихчилардан Шнехт, Друэн, Маркварт Хермон, Мак Говерн ва бошқалар ҳам шуғулланганлар ва қимматли асарлар ёзганлар. Эфталийлар турли тилларда, турлича номларда талқин қилинади: хитойларда Е-да ёки И-да, арманларда-Хеталл ва Теталл, арабларда-Хейтал, Юпонларда-Абдел.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича “эфталийлар” деган номнинг ўзи V асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан пайдо бўлган. Феофан Византийскийнинг маълумотларига қараганда эфталийлар шоҳи Вахшунвор Эфталон деб номланган. Арман тарихчиларидан бири эса эфталийлар номи “хафт” (етти), яъни массагетларнинг еттинчи қабиласи номидан олинган деб ҳисоблайди. Манбаларда қайд этилишича эфталийлар Оролбўйидан чиққан элатлар ҳисобланган. Аммо, кейинги олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра уларнинг ҳақиқий ватани Бактрия - Тохаристонга тўғри келиши қайд этилган.¹

¹ Сагдуллаев А., Аминов Б. ва бошқалар. “Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти”. -Т. “Академия” 2000. 60-64-бетлар.

Эфталийлар тарихига қисқача назар солсак, уларнинг тарих сахнасига чиқиши 453-454 ва 457-йиллар билан боғлиқ бўлиб, уларга ҳужум бошлаган сосонийлар подшоҳи Яздигард II-қўшинини (451-454-й) тор-мор этгач, 457-йилда эфталий подшоҳи Вахшунвор Чағониён, Тохаристон ва Бадахшонни бўйсундирди.

Эфталийларнинг сосонийлар подшоҳи Пероз билан олиб борган курашлари ва натижада Пероз (484) 3-бор юришида халок бўлади. Перознинг қизи ўшанда асир тушиб қолади.

Эфталийлар давлатининг маркази-пойтахти қаерда бўлганлиги тўғрисидаги қатъий аниқ маълумот йўқ. Тахминларга кўра, бундай марказ Пойканд ёки Балх бўлган дейилади. Давлатнинг бошида подшо турган. Подшоҳлар Византия тарихчиси Прокопийнинг (VI аср) сўзларига қараганда византияликлар билан форслар орасида мавжуд бўлган адолатдан заррача бўлса-да кам бўлмаган адолатга суяниб фаолият кўрсатганлар. Одамлар асосан шаҳарларда яшаганлар. Эфталийлар даврида кулдорликнинг емирилиб, аста-секинлик билан феодализм қарор топа бошлаганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу даврда олиб борилган тўхтовсиз урушлар ишлаб чиқариш кучларининг инкирозига сабаб бўлди, сугориладиган ер майдонлари қискарди, шаҳарлар сони камайди. Эфталийлардан олдинги қушонлар давридаёқ ер ва кўрғонларга эга бўлиб олган аслзодалар ажралиб чиқа бошлаган, деҳқонлар маҳаллий зодагонларга кўпроқ тобе бўла борган. Бу ҳол феодал муносабатларнинг шакллана бошлаши учун шарт-шароит етила борганлигини кўрсатади. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланган, айрим қисмигина кўчманчилик асосида яшаган, ўтовларда истикомат қилишган.

Жамиятда феодал муносабатлар пайдо бўла боришига қарамасдан, кулдорлик тузуми ва ҳатто ибтидоий жамиятнинг қолдиқ сарқитлари ҳам сақланиб қолган. Қуллар меҳнатидан фойдаланиш давом этган. Халқнинг урф-одат ва турмуш тарзида эски тузум даврининг сарқитлари кенг қўлланилган. Олий табақа вакилларида, патриархал тузум урф-одатига кўра қўл хотинлик ҳукм сурган.

Эфталийлар даври тарихига оид баъзи бир моддий маданият ёдгорликлари мамлакатимиз ҳудудида сақланиб қолган. Булар Хоразм вилояти ҳудудидаги Фирқаъла (Қиёт-Беруний яқинида), Бухоро вилоятида Пойканд ва бошқалардир. Бу тарихий обидалар халқимизнинг эфталийлар даври маданий ва турмуш ҳаёти тўғрисида қимматли хулосалар чиқариш имкониятини беради.

Эфталийлар даврида шухрат тошган йирик шаҳарлардан бири Пойканд (Байкенд)дир. Тарихчи Наршахий Байкенднн “Бухоро шаҳридан қадимийроқ” деб ҳисоблайди¹. Бу шаҳар ҳаробалари ва унинг ўтмиш тарихи ҳам етарли даражада ўрганилган эмас. Болаликтепа ибодатхонасининг деворларига ранг-баранг суратлар ишланган. Қўлларида қадахлар ушлаб ўтирган эркак ва хотинларнинг қиёфалари рангли бўёқларда ўз ифодасини топган. Бу далилий ашёлар қадимги аждодларимизнинг буюк ақл ва ижод эгалари бўлганлигини кўрсатади. Аммо Марказий ҳокимиятнинг заифлашуви ва кичик-кичик майда ҳукмдорларнинг рақобатлари натижасида VI асрнинг ўрталарига келиб Эфталийлар давлати аста-секин инқирозга юз тутди.

2.Хоразм бошқа шаҳар-давлатларга нисбатан анча мустақил бўлган. Хоразм бошқа давлатлар билан хусусан Шаркий Европа давлатлари билан савдо сотиқ муносабатларида бўлишган. Хоразм маданияти ҳеч қанақа ташқи таъсирларга учрамасдан ўз қиёфасини саклаб қолган. Сугдиёнанинг ҳудудига ўша вақтда ҳозирги Панжикентдан Карманагача бўлган ерлар кирган. Бухоро эса VII асрда мустақил мулклар иттифоқидан иборат бирлашма сифатида Самарқандга бўйсунмай қолган. Фарғона мустақил фаолият кўрсатган. Сугдда ишак толаси етиштирилган. Пахта, жун ва ишак толасининг қайта ишлаш замирида мато ишлаб чиқариш анча ривожланган. Бу даврда турли халқларнинг тил ва ёзув турлари бир-бирларига таъсир ўтказди. Сугдийлар тили ва ёзуви ўзига хос эди. Сугд ёзуви оромий алифбоси асосида шаклланган бўлиб, унинг таркибида 25 та ҳарф бўлган ва улар сўлдан ўнга қараб ёзиб чиқилган. Араб ёзувиға қадар турк-руний ёзуви (мил.ав.шаклланган), уйғур (тахминан VI-аср) монивий (мил.одиий III-VIII асрлар) Сугд, брахма ва сурёний ёзувлари мавжуд бўлган.² VI-асрнинг ўрталарига келиб Марказий Осиёда Турк хоқонлиги таркиб топади. Шуниси диққатга сазоворки бу хоқонлиқнинг асосчисининг исми Ашин бўлиб, у мўғулча бўри маъносини ағлатаган.

3.Бу даврга келиб Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтган транзиталоқа йўллари тизимида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бу, биринчи гада, Марказий Осиё минтақасида рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ эди. Мил.одиий IV асрдан бошлаб Шаркий Туркистон ва Еттисув орқали Ўзбекистон ва унга қўшни ҳудудларга Хионийлар

ва Кидарийларнинг кириб келиши, V аср ўрталарига келиб эса, бу ҳудудда эфталитлар давлати қарор топиши, VI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудуди турк хоқонлиги таркибига киритилиши ички ва ташқи иктисодий-маданий алоқаларга, уларнинг йўналишига ўз таъсирини ўтказди. Қадимги давр ва антик даврда қарор топган транзит алоқа йўлларининг баъзи йўналишига ўз аҳамиятини йўқотди, улар ўрнига мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятга боғлиқ ҳолда халқаро транзит алоқа йўлларининг янги тармоқлари вужудга келди. Хусусан, сосонийлар Эрони Буюк Ипак йўлининг Ўрта Ер денгизидан Амударёгача бўлган қисмини назорат қилган бўлса, Хитойдан Ўрта Осиё ҳудуди орқали ўтувчи савдо йўллари эса VI-VII асрларда Турк хоқонлиги назорати остида эди. Турк хоқонлигининг Византия билан алоқаларининг калиплашуви ва аксинча, Эрон-Турон муносабатларидаги зиддиятлар Хитойдан Ўрта Осиё орқали Каспий денгизи ва Қора денгиз бўйлаб Византияга ўтувчи савдо йўлининг аҳамиятини анча оширди. Юқорида кўриб ўтганимиздек, қадимги даврдаёқ Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонни Ҳиндистон, Хитой, Кавказ, Қора денгиз бўйлари мамлакатлари билан боғловчи қуруқлик ва сув йўллари шаклланиб бўлган эди. Бу даврда Шарқ ва Ғарбни боғлаган уч асосий трансконтинентал йўлнинг биринчиси, Жанубий, яъни сув йўли бўлиб, Мисрдан Ҳиндистонга, у ердан жанубий-шаркий Осиё мамлакатларига ўтган. Иккинчи йўл эса Римдан бошланиб, Ўрта ер денгизи орқали Сурия шаҳри Гиерополисга, у ердан Месопотамия, Шимолий Эрон, Ўрта Осиё орқали шаркий Туркистон ва Хитойга олиб борган. Ўрта Осиёнинг марказий областларидан Бактрияга, Тохаристон, Ҳиндистонга ва аксинча Ҳиндистондан Бактрия, Сугд, Чоч ва Бухорога савдо қарвонлари учун асосий йўл Шеробод-Дарбанд қишлоғи Темир дарвоза-Оқработ орқали ўтарди. Учинчиси, шимолий йўл, Хан солномаларига кўра, Тянь-Шаннинг жанубий тизимлари, Фарғона vodiysi ва Ўрта Осиё икки дарё оралиғидан қуйи Волгага ўтган.

Маълумки, 568 йили Турк хоқонлигига Византия Императори номидан Земарх бошчилигидаги элчилар таъриф буюришди. Элчилар Буюк Ипак йўлининг шимолий тармоғи йўналишида, яъни Қора денгиз Шимолий Кавказ-Каспий ва Орол денгизлари **шимоли-Сирдарёнинг** қуйи оқими бўйлаб Еттисувга – Хоқон қароргоҳига етиб келишган. Бу элчилик ҳақида маълумот қолдирган Менандр Протектор Византия элчиларининг қайтишда Оиҳ дарёси-катта бир қўл-Ик дарёси-Даиҳ дарёси орқали ўтганлиги ҳақида хабар беради. Агар Оиҳ дарёсини – **Сирдарё**, катта қўлни Орол денгизи, Ик дарё-

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. -Т.: “Камалак”, 1991, 100-бет

² Сагдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: “Академия” 2000. 65-71 бетлар.

сини Эмба дарёси ва ниҳоят Даих дарёсини Ёйик (Урал) дарёсига мос келишини ҳисобга олсак, бу даврда муҳим ўрин тутган карвон йўлининг йўна-лишлари янада аниқлашади.

Илк ўрта асрларга келиб, Буюк Ипак йўли бўйлаб амалга ошириладиган халқаро савдода Сугдлик савдогарлар етакчиликти ўз қўлларига олишади. Сугд савдогарларининг савдо колониялари Шарқий Туркистондаги шаҳарларда Хитойнинг Майжоу, Дунхуан, Чанъон каби йирик савдо шаҳарларида мавжуд бўлганлигини ёзма манбалардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Шуни айтиш керакки, Сугд савдогарлари ҳатто Корея ва Японияга ҳам кириб боришга эришганлар. Япониянинг қадимги пойтахти Нара шаҳридаги ибодатхоналарининг бирида VII асрга оид Сугд тилида ёзилган қўлёзма сақланиб келинаётганлиги фикримизнинг далилидир¹.

Илк ўрта асрларда (V-VIII аср)да халқаро маданий алоқаларнинг ўзига хос хусусиятларга эга. Бу давр эфталитлар давлатининг ташкил топиши ва VI аср ўрталаридан Турк хоқонлигининг юксалиши билан бошланади. Бу давлатларнинг сосонийлар Эрони, Византия ва Хитой билан бўлган сиёсий муносабатлари илк ўрта асрлардаги маданий алоқаларнинг ривожига катта таъсир кўрсатди. Шу сабабли ҳам илк ўрта асрлардаги халқаро алоқаларда ҳам маданий ва савдо, иқтисодий алоқалардан кўра, биринчи ғалда ҳарбий сиёсий омиллар етакчи ўрнида турарди. Туркларнинг сосонийлар Эрони билан бўлган зиддиятлари Турк хоқонлиги ва Византия ўртасида мустаҳкам савдо-дипломатик алоқалар ўрнатилишига олиб келди. Аммо, Хитой халқаро маданий алоқаларда биринчи ўринни эгаллади. Илк ўрта асрларда Буюк Ипак йўли бўйлаб ҳаракат қилган савдо карвонлари таркибида хунармандлар, олимлар, шоирлар ва мусиқачилар ҳам бор эди. Бу жиҳатдан сугдийлар шарқнинг улкан ҳудудида турли маданий анъаналар ва динлар (зардуштийлик, буддизм, христиан, монийлик)ни ёйиш ҳамда жорий қилишда васийлик қилиб ҳам катта роль ўйнадилар. Шунингдек, ўзаро алоқалар бир томонлама бўлмасдан, маданий таъсирни Шарқдан Ғарбга-Хитойдан Ўрта Осиёга, Эронга, Олд Осиёга тарқалди. Хусусан император У-Ди (мил.ав. II-I аср) ҳукмронлиги давридаёқ Хитой Фарғонадаги Довон (Паркана) давлати билан савдо дипломатик алоқаларни ўрнатишга фаол ҳаракат қилди. Ўрта Осиё ҳудудида Византия тангаларининг кенг тарқалди. Бу эса савдо маданий алоқаларининг ривожланганлигидан далолат беради.

¹ Мавлонов, Ў. Махкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т., "Академия" 2004-йил. 70-72-бетлар.

4. Турк хоқонлиги эфталитлар устидан қозонган ғалабаси (563-567 йиллар)дан сўнг Ўрта Осиёда хоқонлик ҳокимияти ўрнатилди. Хоқонлик қўли остида бирлашган халқлар тараққиётининг турли босқичларида бўлганлар. Аҳолининг бир қисми ўтроқ деҳқончилик билан қолган бир қисми эса кўчманчи чорвачилик билан шугулланганлар. Сугдиёна, Хоразм ва Тохаристонда деҳқончилик қилувчи қаттагина қисми патриархал оила сифатида яшар эдилар. Эркин деҳқонлар билан бир қаторда кашоварзлар ҳам бор бўлиб, улар иқтисодий жиҳатдан бой ер эгасига ва ҳатто ўз мустақиллигини сақлаб қолган деҳқонга ҳам қарам бўлганлар. Кашоварзлар кўртак очаётган феодал жамиятдаги асосий куч ҳисобланган. VI-VII асрларда, қишлоқ, кўрғон ва шаҳарларда мустаҳкам ўрнашиб олган, ер эгаси бўлган зодагонларнинг иқтисодий ва сиёсий қуввати кучая бошлади. Бу заминдор зодагонлар ёзма манбаларда "деҳқонлар" деб юритилган. Хусусан конларда ва ер ишларида қўл меҳнатидан кўпроқ фойдаланилган. Бу даврда Хоразмда ва айниқса Сугдда савдогарлар жамиятда етакчи ўринни эгаллаганлар. Кўчманчи турк қабилалар VI-VII асрларда ўтовларда яшаганлар ва тўрт ғилдиракли араваларда кўчиб юрганлар. Аҳолининг меҳнаткаш қисми "Будун" ёки "Қора будун" деб аталган. Уруғ-қабиланинг йирик вақиллари эса "беклар" номи билан юритилган. Жамоани "хоқон" ва зодагонлар кенгаши "қурултой" бошқарган. Патриархал оилаларга оила бошлиқлари "Қадхудотлар" бош бўлганлар. Қадхудот атамаси сугдликларга хос сўз бўлиб, кўчманчи ҳаёт кечирувчи турклар эса "Қадхудот" сўзи ўрнига "Архаун" атамасини ишлаганлар. Ғарбий Турк хоқонлиги марказлашган давлат бўлмаган. У ўнлаб туркий қабилалардан ташкил топган уюшма-иттифок бўлиб, уларнинг ҳар қайсисини алоҳида ҳонлар идора қилганлар. "Та-Шау" номи Хитой йилномаси берган маълумотларга қараганда Зарафшон, Қашқадарё ва Амударё бўйида мустақил тўққизта ҳокимлик бўлган: Самарқанд, Маймурғ, Кеш, Нахшаб, Иштихон, Кушония, Бухоро, Амул ва Андхой шулар жумласидандир. Уларнинг энг каттаси Самарқанд ҳокими эди. Қан ҳокими маҳаллий сулоладан бўлган. Сугдиёна шоҳи, Хоразм ва Чоч ҳокимлари маълум даражада ўз мустақилликларини сақлаб қолганлар. Сугдиёна шоҳлиги ўша даврда Панжикентдан Карманагача бўлган унча катта бўлмаган ҳудудни эгаллар эди. Ички бошқарувида баъзи эркинликларни сақлаб қолган бўлса-да хоқонга доимо ўлпон тўлаб турарди. Турк хоқонлиги ҳудудида яшовчи аҳоли бугдой, арпа, соли, тарик, беда ва бошқа маҳсулотларни етиштириш билан банд бўлган.

Эфталийлар даврига нисбатан суғориш тизими бу даврда бирмунча кўнаяди, Хоразм воҳаларида эса аксинча камаяди. Аҳоли узумчилик ва боғдорчилик билан шуғулланган. Пахта, беда, тут дарахти экишга ва уй ҳайвонларини боқишга катта эътибор берилган.

Фарғона ва Суғдда аҳоли кон ишлари билан шуғулланиб олтин, мис ва темир, Илокда кўргошин, кумуш, Шаҳрисабзда тош, кизил туз казиб олинган. VI-VII асрларда ҳарбий тўқнашувлар тез-тез бўлиб турганлигидан шаҳарлар унчалик ривожланмаган. Бу даврда кўргон-қалъа қуриш авж олганди. Бой ер эгалари ана шундай кўргон-қалъаларда яшаганлар. Хоразм воҳасидаги бундай қалъалар анча кенг ўрганилган. Биргина Беркүт-қалъа мавзеида бой ва зодагонлар яшайдиган 96 та шундай кўргончалар бўлганлиги аниқланди. Тарихчи археологлар Суғдда ҳам бундай қалъачалар бўлганлигини исботламоқдалар. Кўргончалар атрофи девор билан ўралган, унинг ўртасида минораси бўлган. Бу миноралар мудофаа иншоотлари вазифасини ўтаган. VIII асрда шаҳарлар одатда унчалик катта бўлмасди. Масалан, Афросиёб харобалари 216 гектар атрофида бўлган. Эски Пайкент деворининг умумий узунлиги 2 км атрофида, Чочдаги асосий шаҳар Бинкент чегараси 5, Косон 2, Термизнинг умумий доираси 7-10 км атрофида бўлган! Турк хоқонлигида ички ва ташқи савдо анча ривож топган. Айниқса Бухоро ҳудуди савдонинг марказларидан ҳисобланарди. Пайкент «Савдогарлар шаҳри» деб ном чиқарган. Савдотикда хусусан Хитой билан муносабат етакчи ўринни эгаллаган. Фақат 627-647-йиллар мобайнида Самарқанддан Хитойга тўққизта савдо элчилари юборилган. Турк хоқонлигидаги ҳар бир ҳокимликда бир неча юздан тортиб бир неча минг сонли ўз қўшинлари бўлган. Қўшин тўплашда ҳам синфий табақаланиш асосий роль ўйнаган. Жумладан, отлик аскарлар уруғ зодагонлари вакиллари танланиб ўк-ёй, дубулға, қилич ва шамшир билан қуролланган. Пиёда аскарлар эса ёлланган фуқаролар ва куллардан иборат бўлган.

Хоқонликда яшаган аҳоли асосан матодан, жундан ва теридан кийим кийганлар. Эркаклар чакмон кийиб сочларини олдириб юрганлар, «хотинлар эса сочларини бошларига ўраб, заргул солинган қора рўмол билан боғлаб юрардилар», деб ёзади Сюан Цзян.

Турк хоқонлиги даврида авлод-аждодаларимиз маданияти ўз даврига нисбатан юксак тараққиёт даражасида бўлган. Жуда қадим замонлардан бери расм одат бўлиб келган тантанали байрамлар бу даврда ҳам давом этган ва янги мазмунлар билан бойиган. Масалан, Наврўз (Янги йил) тантаналарида яккама-якка курашлар ва куч си-

нашлар бўлган. Авлод-аждодаларимиз шўх, ҳушчакчак бўлганлар, ўйин-кулги, ашула ва мусикани яхши кўрганлар, дўмбира, карнай-сурнай каби асбобларни ишлатганлар. Туркий халқлар дунёдаги қадимий ёзма маданиятга эга бўлган халқлардан ҳисобланади. Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида суғд ёзуви, оромий ёзуви, хоразм ёзуви билан бир қаторда қадимий туркий халқларнинг ёзуви «Турк-Рун ёзуви», «Ўрхун-Энасой ёзуви», «Кўк Турк ёзуви» номадарда кенг ишлатилган. Яқинларга қадар (яъни 1970 йилларгача) туркий ёзув милодий VI-VII асрларида шаклланган деган фикр етакчи бўлган. Лекин 1970 йилда Олмати яқинидаги Иссиқ помли қадимги кўргон-қабрда археологияга оид тадқиқот ишлари ўтказилганда милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг ўрталарига оид қўлаб буюмлар қатори кумуш косача ҳам топилди. Унинг сиртида чизма шакллари қадимги туркий ёзувга ўхшаш битик бўлиб, у, фанда «Иссиқ» ёзуви номини олди. Бу туркий ёзувни таниқли олим А.С. Омонжўлов ўқиб талқин этди. Демак, қадимги туркий ёзувнинг илдизларини анча узок ўтмишдан изламоқ керак. Бу фикрни Афғонистоннинг Дашти Навур, Сурхондарёнинг Холчаён, Далварзинтепа, Фаёзтепа қабр ёдгорликларидан топилган милоддан аввалги II-I, милодимизнинг I-II ҳамда V-VII асрларига оид ёдгорликларидаги «Иссиқ» ёзувга ўхшаш битиклар ҳам тасдиқламоқда, Битик ёзувлар, аввало туркийлар тарихи учун асосий манба бўлса, ундан кейин ёзма адабиётнинг илк намунаси ҳамдир. Насимхон Раҳмоннинг фикрича туркийлар қанчалик катта ҳудудни эгаллаган бўлсалар, улар яратган ёднома битиклар ҳам шунчалик катта ҳудудга ёйилган. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Шимолий Мўғулистон ёдномалари.
2. Лена-Бойкўлбўйи ёдномалари.
3. Олтой ёдномалари.
4. Шарқий Туркистон ёдномалари.
5. Ўрта Осиё гуруҳи ёдномалари.
6. Шарқий Европа ёдномаларидир.

Ҳар бир битиктош Ватан ва халқ тақдиридаи огоҳ этиб туради. Айниқса Турк хоқонлари: Култигин, Билга хоқон, Тўнюкук шарафига ўрнатилган битиктошларда эл ва бўдун (халқ) тақдирдан хавотирлик бош масала қилиб кўтарилган. Ватан мустақиллиги учун кураш, халқни асоратдан олиб чиқиш, мустақил мамлакатда қонун-қоида жорий қилиш, Бўмин, Истами ва Элтариш хоқонлар, Элтаришнинг ўғиллари Билга хоқон ва лашкарбоши Култигин, доно маслаҳатчи Тўнюкук зиммасига тушди. Битиктошларда ана шу шахсларнинг

қахрамонликлари, фидойиликлари ҳақида ҳикоя қилинади. Билга хоқонга кўпроқ эътибор берилган. Бу бежиз эмас албатта. Битиктошларнинг аксарияти ана шу Билга хоқон даврида яратилган. Билга хоқон туркийлар тарихида адолатпарвар, элпарвар хоқон сифатида ном қозонган. Билга - доно деган маънони англатади. Билга хоқон турк халқининг Ватани абадий бўлиши учун курашган. У халққа қарата шундай насиҳат қилади:

«Фалакдай худодан бўлган турк доно, хоқони бу дунёга келдим. Сўзимни тугал эшитгин, кейинимдаги ини, жияним, ўғилларим, иттифоқ уруғим, халким, ўнгдаги шадарит беклар, чапдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз тўққиз ўғуз беклари, халқи бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат қилиб тингла! Олдинга кунчиқарга, ўнгга - жанубга, орқага - кунботарга, чапга - шимолгача бўлган ер ичидаги халқ менга қарайди. Шунча халқни мамнун қилдим, У энди ёвуз эмас»¹. Халқни бирлаштириш, Ватан мустақиллигини таъминлаш, Билга хоқоннинг эзгу нияти бўлган. У ўз сўзини давом эттириб, ўттиз қилади: «Ватанни сақлаб қолиш факат хоқоннинг ўзига эмас, халққа ҳам боғлиқ. Аждодларнинг ютуқлари-ю, хатоси буни тасдиқлайди. Халқ - ўз хоқонининг йўл-йўриқларини амалга ошириши лозим, акс ҳолда, унинг бошига кўп қулфатлар келади. Ўта ишонувчан бўлмаслик, бошқаларнинг гапини мулоҳаза қилгандан кейин иш юритиш керак. Самимийлик билан ёлғонни фарқлай билиш керак. Самимийликнинг остида кўпинча ёлғон бўлади. Қаттиқ гапирган, қаттиққўл хоқон ўз халқига ёмонликни раво кўрмайди.

Турк хоқонлигидаги халқларнинг бир қисми эфталийлар сингари «Ж» ловчи шеваларда сўзлашганлар. VI асрга келганда у «Й» ловчи лаҳжага айланиб давлат тили бўлиб қолган. Турк ёзуви билан бир қаторда суғд ва хоразм ёзуви ҳам кенг қўлланилганлигани юқорида таъкидлаган эдик. Суғд ёзуви 25 та белгидан иборат бўлиб, чапдан ўнгга қараб ёзилган. Уларнинг календарлари бўлган. Бундай календарлар Тожикистон тоғларидан топилган. Мирсодик Исҳоқовнинг фикрига кўра суғд тилининг амалий кўлами шу даражада кенг бўлганки, Ўрта Осиё ва Еттисув вилояти ҳамда Шарқий Туркистоннинг кўп ерларида аҳоли суғд ва туркий тилларда бемалол сўзлашганлар.¹ Шаҳарларда Суғд-турк икки тиллилиги расмий ҳолат бўлганлиги Маҳмуд Кашгарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам қайд этилган. Хуллас, ўтмиш аждодларимиз юксак даражада қадимий ёзма маданиятга эга бўлган деб қатъий ҳулоса чиқариш учун ҳамма асос

ларга эгамиз. Бу ёзув маданият дурдоналари кейинчалик араблар ва мўғуллар босқини даврида йўқ қилиб юборилган.

Далилий ашёлар VII асрга мамлакатимиз ҳудудида саводхонлик кучли бўлганлигидан гувоҳлик беради. 5 ёшга тўлган болалар ёзиш ва ҳисоб-китобга ўргатилган. 20 ёшга тўлганда эса савдо-сотик билан шуғулланиш учун савдо қарвонларига кўшиб чет давлатларга юборилганлигини тасдиқловчи маълумотлар бор.

VI-VII асрларда Турк хоқонлиги ҳудудида яшаган халқлар диний нуқтаи назардан турли-туман ғоялар таъсирида бўлганлар. Деярли ҳар бир уруғ, қабила ва халқнинг ўз диний эътиқоди бўлган. Шу боисдан турк қабилаларида кўп худодилик кенг тарқалган. Жумладан, бурятлар 99 тангрига топинганлар ва бу тангрилар дунёни бошқаради, деб тушунганлар. Бундан ташқари табиат жисмларига сажда қилиш ва топиниш халқнинг кундалиқ одатига айланган. Жумладан, хоқон ва амалдорлар куёш, осмон, ой руҳига сизғиниб қурбонликлар келтирсалар, камбағал оддий халқ ер-сув, осмон, ой ва куёш руҳига, хайвон ва қумларга ҳам сажда қилиб топинаверганлар.

Ўрта Осиёда анимизм кўпчилик туркий халқлар учун умумий дин бўлган. Бу диний ғоя бўйича одамлар ҳамма нарсанинг руҳи бор, деб билганлар. Шунга мувофиқ табиат ҳодисалари, турли офатларни жонли деб қараганлар ва унга сажда қилганлар. Туркий халқлар ўзларича бирон хайвонга топинган ва уни ўзининг худоси деб билган. Ота-боболар руҳига сизғиниш ҳам туркий халқлар ўртасида X асрга қадар кенг тарқалган диний эътиқодлардан бўлган. Бу ҳол руҳ ўлмайди, у нариги дунёда ҳам яшайди, деган тасаввурлардан пайдо бўлади. 576 йилда Истами хоқонни дафн қилиш маросимида унинг ўғли отасининг миниб юрган отларини, шу билан бирга тўрт харбий асирни отасининг арвоғига қурбон қилган. Шу билан бирга Истамининг ўғли дунёдан ўтган отасига етказиш учун халиги асир қуларга қандайдир топшириқлар берган экан. Демак, туркийлар у дунёдаги ҳаётни бу дунёдаги ҳаётнинг давоми деб билганлар. Бу жиҳатдан у кўпчилик руҳни тан олишга асосланган анимизмдан фарқ қилади ва танҳо руҳ ғояси илгари сурилади. Бу деган сўз тангри - туркийларнинг бош худоси, ҳамма туркий қабилалар тангрига топинганлар. VI-VII асрларда туркий халқлар ўртасида отапарастлик, буддизм ва христиан дини ҳам ривожлана борди.

Турк хоқонлари даврига оид манбалар, тарихий обидалар нисбатан кам сақланган. Аммо Хитой манбаларида таъкидланишича, VI-VII асрларда Турк хоқонлигида тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ан-

¹ Насимхон Раҳмонов. Турк хоқонлиги. -Т., 1993, 72-бет.

ча кенг тараққий этган. Суғдиёна, Усрунона, Холчаён, Далварзинтепа, Фаёзтепа, Панжикент харобаларидан топилган нақшлар ва суратлар бу фикримизни ёрқин ифода этади. Бухоро ҳокимининг кўҳна Варахшадаги саройи биноларидаги суратлар диққатни жалб этади. Оқ фил минган, найза, қилич ва арқонлар билан қуролланган аскарлар ҳайвонлар ва қанотли аждаҳолар билан жанг қилмоқдалар. Филлар, белигача яланғоч аскарлар олтин ва қимматбаҳо тошлардан ясалган ҳар хил безаклар билан безатилган. Бошқа бир катта хонада эса подшо ўз сарой аҳлларига тантанали суратда қабул қилаётганлиги манзараси акс эттирилган. Подшо икки қанотли туянинг сурати солинган тахтда ўтиради. Тахтнинг икки томонида эса жуда қимматбаҳо кийимлар кийган, қилич ва ханжар таққан, қўлларида қадахлар қўтарган эркаклар, тахт ёнида устида олов ёниб турган идишнинг сурати солинган. Бу даврда қулолчилик санъати ҳам ривож топган. Турли идишлар, уй-рўзгор анжомлари, ҳайвон, мева-чева, одамлар тасвири билан безатилган ва сиртига сирли шаффоф минерал ишлатилганлиги учун улар ялтираб турган. Турк ҳоконлиги даврида яратилган моддий маданият ёдгорликларидан бири лойдан ясалган ҳар хил тасвирдаги ҳайкалчалардир. Бу ҳайкалчалар қўлида коса ёки қурол-яроғ ушлаб турган киши шаклида бўлиб, одатда улар қўрғонча ёки мархумлар қабрларига қўйилган.

Византиялик тарихчи Менондр турк ҳокони Истами Дизовул қодирларидан олтиндан ишланган тахт, ётоқ, кўза, қувачалар, қумуш идишлар, ҳайвонлар шаклида ишланган буюмлар топилганлигини айтиб, бу санъат асарлари Византияда ишланган шу хилдаги буюмлардан қилинмайдиган ва кишини ҳайратга соладиган даражада гўзал бўлганлигини ёзади. Шундай қилиб, IV асрнинг охири ва V асрнинг бошларидан эътиборан мамлакатимиз ҳудудида феодал тузумнинг илк кўртаклари намоён бўла бошлади.¹ Аста-секинлик билан феодал тараққиёти томон ривожланиб борган сари мамлакатимиз халқлари жаҳон тараққиётида ўзига хос ўринга эга бўлдилар, жаҳон давлатчилиги, цивилизацияси ва маданиятига ўз ҳиссаларини қўшдилар. Илк феодализм даврининг тараққиёт жараёни тезлашувида Турк ҳоконлиги номи билан тарих силсиласидан муносиб ўрин олган буюк давлатнинг катта ҳиссаси борлигидан ҳар биримиз, ҳақли суратда фахрланишимиз мумкин.

5. Араблар Ўрта Осиёга дастлабки юришларини 651 йилда Марвни ишғол этишдан бошлаганлар. 654 йилда улар Мовароуннахрнинг

Маймурғ ва Суғд вилоятларига ҳужум қилдилар. Кейинги 35 йил давомида араблар Чағониён, Ромитан, Хўжанд ва Термизга бир неча юришлар уюштирдилар. Мазкур юришлар босқинчилик хусусиятига эга бўлиб, уларнинг айримлари Хуросон ноиблари Убайдуллох ибн Зиёд, Саид ибн Усмон (676 йилдан ноиб), Салмо ибн Зиёд каби шахслар савб-ҳаракати билан амалга оширилган эди. Арабларнинг қарийб ярим аср давомидаги ҳарбий ҳаракатлари кўпинча талон-тарож қилиш ва чет ерлардан бойликлар йиғиш мақсадида олиб борилган эди.

705 йилда Қутайба ибн Муслим Хуросон ноибни бўлиши билан Мовароуннахрни тўлиқ босиб олиш ҳаракати бошланиб кетди. 705 йилда Балх, Чағониён ишғол этилганидан сўнг, Қутайба катта куч билан Мовароуннахрга бостириб кирди. Даставвал қийинчилик билан Пойканд, сўнгра – 708 йилда Бухоро атрофлари ва Ромитан, 709 йилда эса Бухоро, 710 йилда Шуман, Насаф ва Кеш эгаллаб олинди.

Самарқанд ихшиди Тархун товон тўлаш мажбуриятини олиб, араблар билан келишувга муваффақ бўлган эди. 710-712 йилларда шундай келишув Қутайба билан хоразмшоҳ Хурзод ўртасида юзага келди. Самарқанд аҳолисининг товон тўлашга қаршилик кўрсатиши, Тархуннинг ўлими ва унинг ўрнига ватанпарвар Гуракнинг Самарқанд ҳокими бўлиши арабларни бу шаҳарга ҳужум қилишлари учун баҳона бўлди. Тархуннинг ўлими учун қасд олиш баҳонасида 712 йилда Қутайба Самарқандга ҳужум уюштирди ва уни босиб олди. 712-713 йилги Сўғд, Чоч ва Фарғонанинг иттифоқчи қўшинлари вақтча ғалабага эришган бўлишига қарамай, Қутайба ғолиб чиқади. 714 йилда араблар яна Чочга ҳужум қилишади ва бу ҳудудга яқин Исфижобни эгаллаб олишади. 715 йилда Қутайба Фарғонага иккинчи маротаба юриш уюштиради. Шу йили Қутайба халифа Сулаймонга қарши исён кўтаради ва мағлубиятга учраб ўлдирилади.

Ўрта Осиё босиб олинганидан сўнг бу ҳудудларни бошқариш маркази Марв шаҳри бўлиб қолган эди. Бу ерда халифанинг ноибни турган ва у Мовароуннахр ҳамда Хуросонни идора қилган. Ўрта Осиёликлар арабларга қарши бир неча маротаба исён кўтарганлар. VIII асрнинг 20-йиллардан 30-йиллари охиригача суғдийлар, фарғоналиклар ва Хутталиён аҳолиси, Тохаристонда ва Суғдда халқ бош кўтарган эди. Бироқ бу ҳаракатлар катта кучга эга араб қўшинлари томонидан бостирилган. Ўрта Осиё халқлари қарийб ярим аср давомида араб истилочиларига қаттиқ туриб қаршилик кўрсатганлар. Бундай қаршиликни араблар бошқа ерларни босиб олганда учратмаган эдилар. Катта кучга эга марказлашган халифалик ҳарбий қўшин-

¹ Каримов Ш. Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. –Т. “Ўқитувчи” 1997. 112-113; 118-131 бетлар.

лари кийинчиликларга карамай, Ўрта Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Табарий маълумотларига караганда, деҳқонлар кўли остида кишлоқ жамоалари бўлиб, бу жамоадан ер олган кишилар хирож тўлаганлар. Деҳқонлар мустаҳкам кўрғонларда ҳаёт кечирганлар, уларнинг яхши қуролланган ҳарбий бўлинмалари бўлган. Мазкур бўлинмаларнинг аскарларини чокарлар деб номлашган. Наршахий маълумотида кўра Тугшоданинг онаси ҳукмронлик қилган пайтда, ҳар куни унинг хизматида кишлоқ аҳолисидан 200 деҳқон ва подшоҳ авлодлари келиб хизмат қилиб туришган.

Деҳқонлар орасида ер-мулк, шахсий уй-жой ва кўрғонлар масаласида низо ва жанжаллар чиқиб қолса, муаммони халифа ҳал қилар эди. Албатта, ҳар бир ҳукукий муаммо ислом қонун-қоидаларига биноан кўриб чиқилар эди. Араблар маҳаллий аҳолини исломлаштириш сиёсатида турли усулларини ишлатган. Шаҳарда исломлаштириш айрим қаршиликларни ҳисобга олмаганда осон бўлган. Шаҳардан ташқарида эса деҳқонлар ва оддий кишлоқ аҳолисини исломга жалб қилиш ниҳоятда кийин бўлган. Бундай вазиятда, маълумки, мусулмон бўлганлар солиқлардан озод этилар эди.

VIII асрнинг ўрталарида қаршилик кўрсатишига карамай, Мовароуннахр араб халифалигининг муҳим вилоятларидан бири сифатида унинг тасарруфига узил-кесил ўтди. Марказий ҳокимият 749 йилга қадар Дамашк бўлган бўлса, кейин Боғдодга кўчирилди. Халифа давлатни бошқаришда вазир ул-вузаро (улуғ вазир)га таянган. Ҳарбий ишлар, умуман, ҳарбий кўшинлар амир ул-умаро кўли остида эди. Халифа турли масалаларни девон ад-дар, яъни кенгашда кўриб чиқар эди. Девон ад-дар учта асосий девонга бўлинган, улар девон ал-машрик, девон ал-мағриб ва девон ал-хараждан иборат эди. Мовароуннахрга тегишли масалалар девон ал-машрикда ҳал этилар эди. Халифа вилоят ноибларини лавозимига тайинлаш ёки бўшата олиш ҳуқуқига ҳам эга эди. Халифаликнинг ҳуқуқий масалалари Куръони Карим ва Пайғамбар(С.А.В) кўрсатмалари, насихатларига асосланган ҳолда кўриб чиқилган.

Кўп ҳудудликка сўғинувчи халқларнинг ҳудудлари араблар тасарруфига ўтгандан сўнг, бу аҳолининг катта қисми, асосан исломни қабул қилмаганлар солиқ тўловчилар саналар ва улар зиммийлар деб аталар эди. Сўғдийларнинг асосий қисми жузъя ва хирож тўлашган (жузъя жон солиғи бўлса, хирож ер солиғи ҳисобланар эди) хирож ҳосилнинг маълум миқдорида, кўпинча у ялпи маҳсулотнинг 3/1 қисми ҳисобида олинган. Солиқнинг бундай тури "мукассама" деб ҳам айтилган. Мовароуннахрнинг хирож тўловчи меҳнаткашлар

турухи "харрос" атамаси билан номланган. Хўжанддаги кўзғалон 723 йилда бостирилгандан сўнг араблар жамоатчиларни хирож ва жизъя солиғи тўлашга мажбурлаб, уларнинг бўйинларига кўрғоншандан қилинган мухрлар-хаватим осиб юришни талаб қилган. Бундай мухрларда рустоқ ёли маълум жойнинг номи билан бир қаторда тўланадиган солиқ миқдори қайд этилган. Араб манбаларида ижарачилар аккор, шарик, манасиф, форс манбаларида барзикор ёки кади-вар дейилган.

Халифалик даврида мулкчиликни белгилловчи меъёрлар маълум даражада ривож топди. Ернинг ҳуқуқий асослари тасдиғи қуйидаги тартибда шаклланди:

1.Хижоз – Муҳаммад (С.А.В) ҳаёт кечирган бу ернинг аҳолисига алоҳида ҳуқуқий меъёр белгиланган эди. Хижозликлардан хазина ҳисобига 10/1 ҳисобида солиқ солинган.

2.Вақф –масжид, мадраса, мактаб ва муқаддас жойлар учун ажратилган мулк бўлиб, уларга солиқ солинмаган.

3.Мулк – ҳусусий ер эгалигига қарашли ерлар.

4.Иқта – хизмати учун бериладиган мувакқат ерлар¹.

Таянч тушунчалар

Эфталийлар, Бактрия, Тохаристон, феодал муносабатлар, тош дахма, миллий маданият ёдгорликлари, сўғд ёзуви, турк-руний ёзуви, Турк хоқонлиги даврида маданий ҳаёт, савдогарлар маҳалласи, Ўрхун-Энасой ёзуви, анимизм, тотемизм, буддизм, христиан дини, савдо йўллари, Араб халифалиги давридаги маданият, кўрғон, халифалик, ислом дини, париат, ислом қонунчилиги, ислом ҳуқуқшунослиги.

Мавзу юзасидан такрорлаш саволлари

1.Эфталийлар даври маданиятининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат эди?

2.Эфталийлар даври маданиятининг муҳим жиҳатларини кўрсатиб беринг.

3.Эфталийлар даврида анъаналар удумлар нималардан иборат эди?

4.Эфталийлар даври маданияти қайси манбаларда ўз аксини топган?

5.Турк даври маданиятининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат эди?

¹ Сагдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т: "Академия" 2000-йил.72-82-бетлар.

6. Турк хоқонлигида қандай удум ва анъаналар бўлган?
7. Турк хоқонлиги даври ёзувлари ҳақида нималарни биласиз?
8. Турк хоқонлиги даврида диний расм-русумлар қандай кўринишда бўлган?
9. Илк ўрта асрларда савдо алоқалари қандай бўлган.
10. Араб халифалиги давридаги маданий ҳаёт.
11. Араб халифалиги даврида Ислом дини.
12. Шариа асослари. Ислом ҳукуки ҳақида қандай маълумотга эгасиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. Маънавий юксалиш йўлида. - Т., 1998.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. - Т., 1998.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида" Фармони. 2007 йил 19 январ. Ишонч, 2007 йил 23 январь.
4. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
5. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.
6. Президент Ислом Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил 26 август.
7. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.
8. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.
9. Древние цивилизации. - М., 1989 г.
10. Ўзбекистон халқлари тарихи. - Т., 1992.
11. Камалова Д. М. Узбекская художественная культура. Т., 1995 г.
12. Культура и искусство Древнего Узбекистана Каталог выставки. М., 1991 г.
13. Пугаченкова Г. А. Шедевры Средней Азии. - М., 1986 г.
14. Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. Очерки искусства Средней Азии. - М., 1982 г.

15. Пугаченкова Г. А. Ремпель Л. Очерки искусства Узбекистана, 1965 г.
16. Пугаченкова Г., Ртвеладзе Э. Северная-Бактрия-Тохаристон, - Т., 1990 г.
17. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., 1992.
18. Бобоев Х., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. - Т.: Янги аср авлоди. 2001.
19. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.
20. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. - Т.: 2001.
21. Мавлонов Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., Академия. 2004.
22. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. - Т., "Шарк" 2000.
23. Сағдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. - Т.: 1996.
24. Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. - Т., Академия 2000.
25. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. - Т., ЎзМУ. 2007.

9-МАВЗУ. ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ

Маъруза режаси:

1. *Уйғониш даври тушунчаси уни даврлаштириш масаласи ва унинг ўзига хос жиҳатлари.*
2. *IX-XII асрларда Шарқ Уйғониш даври ва унинг асосий омиллари.*
3. *Ислом маданияти.*
4. *Шарқ уйғониш даври аломатлари ижоднинг жаҳон рава-қидаги ўрни.*
5. *Меъморчилик ва тасвирий санъат.*

1. Уйғониш даври маданиятининг буюк намоёндалари ўз ижод, изланишларида бевосита қадимги маданий меросга таяндилар. Аввалги маърузаларда Марказий Осиё халқларининг қадимги юнонлар, римликлар, месопотамияликлар, ҳиндистонликлар ва хитойликларнинг маданияти билан яқиндан таниш бўлганлиги, бу тилларни яхши билганликларини қайд этган эдик. Юртни харобага айлантирган, маданий ёдгорликларни хонавайрон қилган, илм аҳллари кувгин этган (Ибн Кутайба) араб босқинига қарамай, қадимги бой маданият из-сиз йўқолмади. Ислом дини ўзининг буюк фазилатлари билан халқимиз қалбидан чуқур ўрин олди. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпарварлик, ҳайр-мурувват, окқўпчилиқ, бағрикенглик, илмга ташналиқ, ўзга халқларга ишонч эҳтиром фазилатларидир. Юнон, Ҳинд, Хитой маданиятини жуда яхши билган Марказий Осиёнинг илм аҳлигина ўзга халқларни бошқалар маданияти билан яқиндан таништириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий ҳиндларнинг ҳисоб тизимини, Фаробий Юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гипократ тиббиётини янги даврда янги босқичга кўтарди, Имом ал-Бухорий исломий таълимотни асослаб, ҳадислар илмининг султони бўлди. Уйғониш атамаси (итальянча-Renessans –Уйғониш)ни даставвал итальян гуманистлари ишлатганлар. Жумладан, италиялик ёзувчи Ж.Бакаччо бу атамани Джотто ижодига қарата, «у антик санъатни уйғотди» деб биринчи бор қўллаган эди. Ренессанс бутун бир даврни англатувчи тушунча сифатида санъатшунос Ж.Вазари (1511-1574 й.)нинг «Машҳур санъаткорлар ҳаётидан лавҳалар» китобида (1550) тилга олинган. Масалага қизиқиш ортиб, илмий изланишлар кўпая боргани сайин Уйғониш тушунчаси, бу давр маданиятининг хроноло-

гик ва географик чегаралари, уни даврлаштириш хусусида турлича фикрлар билдирила бошланди. Й.Хейзинг ўзининг «Ўрта асрчиликнинг куз фасли» асарида Уйғониш даврини ўрта аср маданиятининг интиҳоси деб ҳисобласа, бошқа олимлар Уйғониш даври янги давр маданиятининг бошланиши дейдилар. Кўпчилик олимлар Европа Уйғониш даврини классик тарзда даврлаштириш XIV-XVI асрларга хос деб билсалар, бошқалар Уйғониш маданиятини бир мунча илгарирок XII аср – Каролинглар Ренессансидан бошлашиб, Испания, Италия шимолидаги мамлакатлар Уйғониши (Шимолий Уйғониш)ни XVII аср билан якунлайдилар.

1950 йилларнинг ўрталаридан эътиборан Шарқ Уйғониш даври масаласида жиддий баҳс-мунозара кетди. Хитой маданияти тарихи таҳлилида академик Н.Конрад Уйғониш даврини қадимги, ўрта асрлар сингари инсоният цивилизациясининг барча минтақаларига хос умумбашарий ҳодиса деб қарайди. Умумбашарий жараён ҳисобланган Уйғониш Шарқда (Хитой) VI-VIII асрларда бошланиб, Ғарб сари силжиган ва XIV асрда Европа ҳодисасига айланган. Уйғонишнинг бундай талқинига қарши бу ҳодиса минтақавий у умумбашарий феномен бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобловчилар ҳам бор. Уйғониш даври Хитойда (Конрад), Курияда (Тен), Эрон-Тожикистонда (Брагинский, Никитин), Ҳиндистонда (Целищев), Туркияда (Меллов), Армавистонда (Чалоян), Озарбайжонда (Ғажиев), Грузияда (Нуцубидзе, Натадзе) турли даврларда кечганлиги ҳақида айрим маълумотлар келтирилади.

Ўлкамиз худудида Шарқ Уйғониш даври масаласи маҳаллий материалларни умумлаштирган ҳолда ишланган. Ўрта Осиё минтақасидаги Уйғониш ҳақида гап борганда, уни IX-XII асрлар аввало исломий эътиқод асосида ривожланган ва бойиган қадимий маданият деб қаралмоғи лозим. Ўрта Осиё ўзининг узоқ ва мураккаб тарихида кўп босқин ва талончиликларни кўрди, уларга қарши озодлик ва мустақиллик курашлари олиб борди. Мустақилликка интилиш ғояси ва характери халқлар томонидан яратилган маданиятларнинг инқори эмас. Ўрта Осиё маданиятида умуминсоний аҳамиятга молик жамики маданият ютуқлари ижодий уйғунлашганидек, айни пайтда минтақа маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни бойитди.

Мустақиллик ва миллий маданият Уйғониш ҳодисалари моҳиятан, ички жиҳатдан узвий боғлиқ бўлиб, бу хусусда акад. М.М.Хайруллаев шундай ёзади: «Мустақиллик ва Уйғониш, Муста-

қиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақл-идрокни, билимни, исътедоду қобилиятни, фаолликни, куч-ғайратни талаб этади»¹. Инсон маънавиятининг юксалиши қай даражада муҳим аҳамиятга эга эканлиги доимо алломалар эътиборида турган. Жумладан, Низомий Ганжавийнинг «Иқболнома» асарида баён этилишича, Искандар шимолда Яъжуж Маъжужлар йўлини тош деворлар билан тўсгач, йўлини давом этдириб, эътиқодлари тўғрилиқ ва ростгўйлик асосига қурилган, мол-мулклар ҳамма ўртасида баробар тақсимланган обод бир мамлакатга келиб қолади. Бундан хайратланган Искандар улардан бу ҳолни тушунтириб беришини сўрайди. Шунда улар «Одамларимиз каноатли, диёнатли бўлгани учун бир-бири билан мол-дунё, давлат-бойлик талашмайди, шунинг учун ўғри ҳам, қароқчи ҳам йўқ. Нафс кетидан қувмаймиз, баравар меҳнат қиламиз, ҳосилдан баравар баҳраманд бўламиз. Эккан бутдойимизнинг бир донаси етти юз дона бўлиб қайтади. Худо бизга қут-барақа берган, биз ҳам Худога таваккал қилиб яшаймиз. гийбат, ҳасаддан ҳолимиз, ўзгалар айбига эмас, ўз айбимизга қараймиз. Барчамиз мамнунмиз, бутун олам аҳли билан меҳру шафқатда бўламиз, бошқалар бойлигига кўз олайтирмаймиз»². Бу жавоб Искандарни хайратга солади. Низомий тасвирича, ер юзида адолат, тенглик ва эзгу хулқни жорий этмоқчи бўлган Искандар одамларнинг хушуд кайфияти ва ҳаётдан розилиқ қиёфаси, ибратли хулқ атвори, меҳнаткашлиги, ижодкорлиги, бир-бири билан иноқлигини кўриб, ўзи орзу қилган ҷамият ҳудди шу мамлакат эканини англаб этади. Искандарнинг хушахлоқли одамлар ва одил ҷамиятга дуч келиши ва жаҳонгирликдан воз кечиб, пайғамбарлик йўлини тутишини баён этиш орқали Низомий ҷамиятда тўқинлик ва фаровонликка эришиш мумкинлигига ишора қилади.

2. IX-XII асрларда жаҳон цивилизацияси тарихий тараққиёти давомида биринчи бўлиб Шарқ мўъжизаси рўй берди. Худди шу даврда қадимги Шарқ минтақасига мансуб Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Марказий Осиё ҳудудлари инсоният цивилизациясининг илк сарчашмалари сифатида шаклланади.

Бу жараёнда кўп минг йиллик тарихга эга бўлган, Шарқу Ғарбни туташтирган, ўзаро маданият, дину эътиқод, урф-одат, удуму анъаналар алмашинувини таъминлаган Буёқ инак йўлининг ўрни катта бўлди. Қўҳна Хитой юртидан бошланган бу йўл аввало Шарқ халқларини бир-бири билан боғлаган, уларнинг иқтисодий, савдо-сотиқ,

маданий-манавий алоқаларини ривожланиши, турмуш тарзини бойишида сезиларли туртки бўлди. Шарқ халқлари, элатларининг тили, урф-одатлари, мусикаси, туйу маъракалари, диний расм-русумларидаги ўхшашлик жиҳатларининг мавжудлиги ҳам буни яққол исбот этади.

Шунингдек, VII асрдан бошлаб араб дунёсида ислом байроғи остида вужудга келган халифалик давлати қисқа тарихий давр ичида кўпгина ҳудудларни эгаллаб уларда нисбатан ягона иқтисодий ва маданий-маънавий макон яратишга муваффақ бўлди. Бундай ҳоллар Шарқ Уйғониш жараёнига ва айниқса араб дунёси билан туташган Марказий Осиё ҳудудларига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

IX-XII асрлар давомида халифалик тасарруфидаги мамлакатларда исломий ҳамда дунёвий маданиятнинг ёнма-ён ривожланишига кенг йўл очилдики, бу ҳол охир-оқибатда Шарқ дунёсини улкан ўзгаришларга олиб келди. Бу жараёнларнинг кучайишига шу юртлар ҳукмдорларининг ўз даврининг донишманд, билимдон, илмпарвар сиймолари сифатида адолат, қонун устуворлигига амал қилиб фаолият юритганлиги ҳам маълум маънода туртки берган.

Шарқ Уйғониш даври ўз мазмун-моҳиятига кўра қуйидаги муҳим омиллар ва хусусиятлари билан яққол ажралиб туради:

маданиятда дунёвий билимлар, ислом аҳкомлари, ақидаларнинг ривожланиши, уларнинг ҷамият ва одамлар манфаатлари нуқтаи назаридан талқин этилиши;

турли давлатлар, халқларнинг (араб, эрон, юнон, хинд, туркий ва бош.) маданий мерослари, кадриятлари, ютуқлари, маънавий бойликларидан фойдаланиш зарурлиги;

астрономия, математика, минерология, жуғрофия, кимё ва бошқа табиий фанлар ривож;

услуг (методология)да раціонализм (оқилоналик), лантиқнинг устуворлиги;

ипсоний дўстлик, юксак ахлокийлик ғояларининг тарғиб этилиши, қомил инсон шахсини шакллантириб вояга етказиш;

фалсафа ва тарих фанларининг ўсиши;

адабиёт, мусика, бадиий маданият, нотикликнинг кенг ривож топили;

билимдонлик, донишмандликнинг қомусий тарзда кенг эътироф топили ва ҳ.к.

¹ Ҳайруллаев М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. -Т.: 1994 й., 71-74-бетлар.

² Нажмиддин Қомиллов Ҳикмат ва ибрат достони. Тафаккур. 2003, №4. 52-53.

Уйғониш даврининг бу асосий омиллари ва хусусиятлари дунёвий илм-фаннинг ривожланиши – булар, шубҳасиз, башариат маънавияти юксалишининг муҳим ўлчов мезонлари бўлиб хизмат қилди.

Шарқ маданий Уйғошишининг ўзига хос муҳим жиҳатларидан бири шундаки, бу юксалиш жараёни бир вақтнинг ўзида ҳам халифалик марказида ҳамда унинг Мағрибу Машрик томонларида (Испания Андалузияси ва Марказий Осиёда) бирдек помоён бўлди. Масалан: IX аср бошларида халифалик пойтахти Бағдод бир вақтнинг ўзида ҳам исломий маданият ва дунёвий маданият, илму урфоннинг йирик марказларидан бирига айланганди. Халифа Хорун ар-Рашид (766-809) даврида Бағдодда ташкил этилган “Байт ул-Хикма” (Донишмандлар уйи) – олимларни бирлаштирган илмий муассаса халифа Маъмун (819-833) даврида янада ривожланди. Унда кўп сонли комусий билим соҳиблари илму фаннинг турли-туман соҳалари бўйича йирик тадқиқотлар олиб борганлар. Бу ашломаларнинг талай қисми Ўрта Осиё намоёндалари бўлганликлари эса биз учун алоҳида ғурур ва эътиборга арзирлидир.

X асрларга келиб шарқда буюк давлатлар – Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар ҳукмрон давлат сифатида барқарор бўлган бир шароитда Хоразм ҳам қудратли ва мустақил давлат сифатида таркиб тошган. Халифа ал-Маъмун “Байт ул-хикма”сининг шухрати тез орада халифаликнинг барча ерларига етади. IX аср охири X аср бошларида халифаликдан мустақилликка эришган ҳудудларнинг ҳукмдорлари ё анъана сифатида, ёки Маъмунга тақлид қилиб, уз саройларида маърифат ахлини тўплашга уринадилар. Лекин бу уринишларнинг кўпи муваффақиятсиз бўлиб чиқади. Факат баъзи ҳолларда феодал саройларида шоирлар ва муаррихлар тупланиб, улар асосан маддоҳлик билан машғул бўлганлар.

Бу борада Хоразмнинг ҳукмронлари – Хоразмшоҳлар алоҳида ўрин тутади. Хоразмда, унинг қадимий пойтахти Катта (ҳозирги Беруний) 305 йилдан то 995 йилгача афригийлар ҳукм суради. Лекин 712 йилдан бошлаб Хоразмнинг иккинчи қадимги шаҳри Урганч (Гурганч) араблар томонидан қўйилган амирнинг қароргоҳи вазифасини бажаради. Бу амирлар алоҳида Ирокийлар сулоласини ташкил қилди. Иккала сулола ҳам Хоразмшоҳларнинг қадимги одати бўйича ўз саройларида маслаҳатгуй сифатида исломгача зардуштийлик қонинларини, ислом даврида эса обрўли олимларни сақлаб турардилар.

995 йилда Шимолий Хоразм шоҳи Урганч (Гурганч) амири Маъмун I ибн Муҳаммад ибн Ирок (995-997) Афригийлар сулоласига

барҳам беради ва пойтахтни Урганчга кўчириб 996 йилда иккига бўлиниб кетган ўлкани бирлаштириб, ўзини Хоразмшоҳ деб эълон қилади. Афтидан, бу сулола алмашилиши Хоразмдаги сиёсий барқарорликка путур етказган кўринади, чунки баъзи олимлар, жумладан Ирокийларга хайрихоҳ бўлган Беруний ҳам Хоразмни тарқ этишга мажбур буладилар. 998 йили Маъмун I вафот этиб, Али ибн Маъмун тахтга ўтирганидан кейин Хоразмдаги сиёсий аҳвол барқарорлашади. Тўла ишониш мумкинки, унинг отаси давридаёқ Гурганчга Хоразмнинг барча илмий салоҳиятини мужассамлаштиришга уринган. Лекин унинг вафоти бунга имкон бермади. Бу ишни унинг ўғли Али ибн Маъмун шараф билан бажарди.

Али ибн Маъмун (997-1009) ана шундай оғир сиёсий муҳитда доно ва зукко маслаҳатчиларга муҳтож эди. Унинг бахтига тоғаси Абу Наср ибн Ирок ўз даврининг ўта билимдон олими эди. У тиреклигидаёқ “Ўз даврининг Птолемейи” деган лақабни олганди. Ундан ташқари Абу Наср, Берунийни ўз хонадопида тарбиялаб, етиштирган. Ана шу икки сиймо туфайли Ирокийлар саройида илм аҳли учун яхши шароит яратилади. Бу икки шахс яқин ва ўрта шарқдаги кўплаб олимлар билан шахсий ёзишмада эдилар. Бунинг устига X аср охирига келиб Сомонийлар сулоласига барҳам берилади. Ибн Ирок ва Берунийнинг тақлифлари билан 1004 йилдан бошлаб Нишопур, Балх ва Бухородан ва ҳатто араб Ирокидан ҳам олимлар Гурганчга кела бошладилар. Шу тарика Гурганчда “Дорул хикма ва маориф” номини олган илмий муассаса тўла шаклланади. Бу илмий муассасада ҳудди Бағдоддаги “Байт ул-хикма”даги каби илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб борилади. Беруний келтирган маълумотларга кўра, бу муассасада сурён ва юнон тилларидан баъзи таржималар ҳам бажарилган.

Али ибн Маъмун вафотидан кейин (1009) унинг укаси Маъмун ибн Маъмун (1009 - 1016) Хоразмшоҳлар тахтини эгаллайди. Али Ибн Маъмун Гурганчда масжидлар, мадрасалар, касалхоналар қурдирган. Шаҳар кўчаларида тозалик юкори даражада бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Зеро, ўша даврларда бунга жиддий эътибор билан қаралган. Йўللарга силликланган тошларнинг ётқизилиши, шаҳар ҳаётининг аъло даражада ташкил қилинганлиги IX-XII аср кўчаларининг алоҳида тартибли бўлишига олиб келган. Демак, Маъмун ибн Маъмун академияси пойдевори унинг акаси Али ибн Маъмун давридаёқ қўйилган эди.

Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун академияси ("Мажлиси уламо")да Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масихий, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Саид ибн Аҳмад ибн Мухаммад ибн Мискавайх, Абул Хайр Хаммор, Абу Мансур ас-Саолибий, Аҳмад Мухаммад ас-Саҳрий, Абу Мухаммад Ибн Хидр ал-Хужандий, Зайнулдин Журжоний, Абулкарим Зирғалий, Абу Абдуллох ал-Вазир, Абул Хасан Маъмун, Абу Мухаммад Хоразмий, Абдуаввал ибн Абдусамадий, Абу Азок ибн Баҳном, ал-Косий, Абу Абдуллох Илоқий, Абусаид Шабибий, Абу Абдулла ал-Бий ан-Найсабурий, ал-Хорожий, ал-Хамдакий, Ихмад Маъсурий, Абу Мухаммад Ракшоий, Абу Абдуллох Ибн Хомид Хоразмий, Абубакр Мухаммад Хоразмий, Қамарий, Аҳмад ибн Мухаммад ас-Сухайли ал-Хоразмий ва бошқа олимлар ижод қилганлар. Улар математика, астрономия, руҳият, ал-химия, мантиқ, тиббиёт, фалсафа, тарих, тилшунослик, таълим-тарбия, адабиёт, мусика, география, геодезия, топография, механика сингари турли фан соҳалари билан шуғулланиб, уларнинг келажақда жаҳон миқёсидаги ривожига замин яратганлар.

Абу Наср Мансур Али Ибн Ироқ (Арроқ) - Берунийга устозлик қилган буюк математик, астроном. У ҳақда атоқли математик, шоир ва астроном Умар Хайём "Математика билан шуғулланганлар ичида энг улуғи", - деган эди. Ибн Ироқнинг "Подшо ал-Мағести", "Ислох китоб Манамус", "Геометриядан саволларга жавоб" ва бошқа асарлари маълум. Абу Саҳл Исо Ибн Яхё Ал-Журжоний Ал-Масихий - Маъмун академияси фалсафа, руҳшунослик, тиббиёт, ахлоқ масалалари билан шуғулланган буюк аллома. Ҳаёти ва илмий ижоди давомида қўлаб шоғирлар ҳам тайёрлаган Масихийнинг "Умумий тиббиёт китоби", "Рух ҳақидаги китоб", "Тиббиётга доир юз масала" асарлари маълум.

Абу Али Аҳмад Ибн Мухаммад Ибн Яъқуб Ибн Мискавайх (Машкуя) - атоқли тарихчи, Маърифатпарвар, мусулмон мамлакатларининг тадқиқ қилган алломанинг "Халкларнинг тажрибалари ҳақида китоб" асарида кимматли тарихий маълумотлар мужассамлашган. "Жовидони Хирад" рисоласида эса унинг маърифий-ахлоқий қарашлари акс эттирилган. Абу Мансур Абдумалик ибн Мухаммад ибн Исмоил Ас-Саолибий - тарих, адабиёт, мантиқ, тилшунослик буйича қомусий билимлар соҳиби, академиянинг энг сермахсул ижодкорларидан. Кишилар ахлоқи, сўзлашиш одоби муаммоларига оид қўлаб асарлар муаллифи бўлган аллома бизга бой мерос қолдирган. Саолибий " Аср ахллариининг Фозиллари ҳақида замонасининг

дурдонаси", "Афзал хулқлар", "Тил конунлари ва араб тили сирлари", "Ажойиб маълумотлар" ва бошқа асарлар муаллифидир.

Абу Убайд Жузжоний - Ҳаким ибн Сино шоғирди, фалсафа, тиббиёт, фикх соҳалари билан шуғулланган. Жузжоний устози меросини саклаш борасида айниқса фидойилик намунасини кўрсатди. Унинг машҳур асари "Олимлар бошлиғи (Ибн Сино)нинг таржимаи ҳоли"дир. Бу давр дунёвий илм-фанининг яна бир муҳим ютуғи шундаки, араб ва аҷам олимларининг катта саъй-ҳаракатлари, изланишлари туфайли юнон, лотин, миср, хинд тилларида битилган сон-саноксиз ноёб илмий асарлар, қўлёзмалар топилиб, улар араб тилига таржима этилди ва ҳаётга ижодий татбиқ этила борди.

Араб мағриби – Испания Андалузиясида ҳам Шарқ Уйғонишига ҳос мусулмон маданиятининг юксак ривожланганлиги кўзга ташланди. Бу давр моддий маданиятининг гултожиси – бу Гренада (Андалузия пойтахти) тепагида бунёд топган Алҳамбра меъморий обидалар мажмуидир. Бу ерда қад ростлаган арку қасрлар, масжидлар, мақбаралар, иншоотлар, уларнинг ички ва ташқи безалили, уларнинг пештоқига юксак маҳорат билан битилган Куръон сурасига оид хуснихат ёзувлари бу маданиятнинг такрорланмас намуналаридир. Бу замин ҳудудларининг қулай жуғрофий минтақа, Буюк ипак йўлининг муҳим чорраҳаларида жойлашганлиги, унинг Ғарб билан Шарқни боғлашдаги алоҳида ўрни, қолаверса, улуг аждоқларимизнинг бунёдкорлик, яратувчилик салоҳияти – булар унинг бағрида аста-секин ҳайратланарли моддий ва маънавий ўзгаришларни юзага чиқара борди. Бу нарса даставвал, шаҳарлар ҳаётининг ўсишида, савдо-сотик, ҳунармандчилик ривожиди, мусулмон маданиятига оид маҳобатли иншоотлар, миноралар, мақбаралар, саройлар қурилишида, ипак йўли чорраҳалари бўйлаб қўлаб қарвонсаройлар, рабобат сардобалар (уларнинг қолдиқлари Малик, Мирзачўл ва бошқа жойларда ҳам учрайди) бунёд этилишида яққол кўринди. Масалан: биргина Хоразм воҳасида X асрда 10 та шаҳар мавжуд бўлган бўлса, XI асрга келиб уларнинг сони 40 гага етди. Бухоронинг "Қуббатул ислом" – ислом динининг гумбази деган номга, Самарқанднинг эса ер юзининг сайқали номига сазовор бўлганлиги фикримиз далилидир. X аср иккинчи ярмидан бошлаб фаолият юрита бошлаган Хоразм Маъмун академияси ҳам бу юртнинг илму урфони раўнақида алоҳида ўрин тутди. Юрт ободончилиги, мамлакат раўнақи, қудратининг юксалиши давомида унда табиий равишда маънавий маданият, илм-фан ривожига ҳам жадал суръатлар билан кўзга ташланиб бордики, бунинг нати-

жасида бу заминдан ўз элини шон-шарафга буркаган, дунёга доврў таратган машхур алломалар, илм-фан юлдузлари етишиб чиқдилар.

Президентимиз Ислом Каримов Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантаналарида шундай деган эди: “Бундан минг йил аввал Хоразм заминиди “Дорул – хикма” деб аталган Хоразм Маъмун академиясининг пайдо бўлиши бу кўхна воҳада печи – печи асрлар мобайнида кечган буюк тарихий иқтисодий ва маданий жараёнларнинг қонуний ҳосиласи ва натижаси, десак, айна ҳақиқатни айтган бўламиз

Чиндан ҳам, Хоразм Маъмун академияси умумбашарий цивилизация ривожидидаги ўрни ва аҳамияти жиҳатидан қадимги Афинадаги Платон академияси, Мисрдаги Александрия кутубхонаси, Шарқ оламида “Байтул – ҳикма” номи билан шуҳрат қозонган Бағдод академияси каби машхур илмий марказлар билан бир қаторда туриб, Шарқ мусулмон Ренессанси – Уйғониш даврининг ёрқин намоёни сифатида тарихимизнинг зарҳал саҳифаларини ташкил этади”¹.

3. Араб халифалиги VII-VIII асрлар давомида Мағрибу Машриқнинг кенг ҳудудларини, шу жумладан Марказий Осиё ерларини ҳам ўз тасарруфига киритган эди. Халифаликка кирган ҳудудларга аста-секин араб маданияти, унинг кўплаб унсурлари кириб кела бошлади. Энг асосийси, исломнинг муқаддас китоби “Қуръони Карим” ғоялари турли халқлар орасида кенг ёйила бошлади. Бунинг учун бу ерларда араб тили, араб ёзуви жорий этилди. Мусулмон маданиятининг кўрки ҳисобланган нақшкор безаклар билан зийнатланган салобатли масжиду мадрасалар, хонақою макбаралар, диний ва илмий китоблар, кўлёмалар бой кутубхоналар ва бошқа иншоотлар қад ростлай бошлади. Улар шу халқларнинг аввалги моддий маданияти харобалари ўрнида барпо этилди.

“Қуръони Карим” (“қироат” сўзидан олинган) ғоялари, қадриятлари (одамларни тўғрилиқ, ростўйлиқ, поклик, ҳалоллик, эзгулик, яхшилик, саховат, дўстлик, биродарлик, ўзаро тотувлик, ҳамжихатлик, тинчлиги осойишталикка ундаш ва ҳ. к.), исломий аҳкомлар, жамияту одамлар ҳаётига сингдириб борилиб, шу асосда улар аввалги кўпхудолик, ғайридиний саркитлардан, хурофот тушунчаларидан ҳалос бўлиб бордилар. Халифа Усмон пайғамбаримиз ўлиmidан кейин оғизма-оғиз кўчиб юрган “Қуръони Карим” матнларини бир жойга тўплаб, ягона муқаммал матни яратиб, ислом маданияти тарихида ном

қолдирган. У қотиб Муҳаммад Зайд ибн Собит кўмагида ва пайғамбаримизнинг тирик саҳобалари гувоҳлигида “Қуръони Карим”нинг ягона нусхасини тузиб чиқади. Сўнг ягона нусхадан беш нусха кўчириб Макка, Дамашқ, Куфа ва Басра шаҳарларида сақлашга буюради.

Халифа Усмон Қуръонини Амир Темур Шом (Сурия) юришидан ўлжа сифатида ўз пойтахтига олиб келган. Темурийлар тарихи Давлат музейида сақланаётган мавжуд “Қуръони Карим” дастлабки тайёрланган исломий манбадир. Айна чоғда ислом маданиятининг гултожиси ҳисобланган ҳадисшунослик илми ривож топиб бордики, бунда ҳам пешқадамликни Ўрта Осиёлик буюк муҳаллис олимлар эгалладилар. Ислом оламида Қуръони Каримдан кейин мўтабар манба, бу ҳадиси шарифдир. Шариф деган сўз арабча бўлиб, шарафли, азиз, қадрли деган маъноларни англатади. Шариф унвонига сазовор бўлган шаҳарлар, булар: Шом, Бағдод, Қуддус, Мозори Шариф ва Бухорои Шарифдир. Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг айтган гаплари, қилган ишлари, шуларнинг ҳаммаси суннат ҳисобланади. Булар ҳақидаги далилат эса ҳадисдир.

Бутун мусулмон дунёсида бирдан-бир тўғри, ишончли деб тан олинган 6 нафар ҳадисчилар: Имом Бухорий, Имом Муслим ал Ҳажжож, Исо ат-Термизий, Имом Абу Довуд Сижистоний, Имом Ан-Насафий, Имом Абдулла ибн Язид ибн Можжалар бўлиб, уларнинг “Қутуби ситта” (“Олти китоб”) асари бутун дунёга машхурдир. Улар орасида Имом Бухорий (810-870) ва ул зотга мансуб “Ал жомеъ ас-сахих” (“Ишонарли тўплам”) асари ягонадир. Бу асарни исломшунослар “Қуръони Карим”дан кейинги улўғ ўринга қўйдилар. 4 жилдан иборат бу муборак китобга 7275 та энг саҳиҳ (ишонарли) ҳадислар киритилган бўлиб, улар ниҳоятда қимматли тарбиявий-маърифий аҳамиятга эгадир. Алломанинг “Ал адаб ал-муфрэд” (“Адаб дурдоналари”) асари ҳам машхурдир. Булар мустиқиллик йилларида ўзбек тилида биринчи бор чоп этилди. Унинг булардан тапқари яна 20 дан зиёд асарлари мавжуд. Аллома таваллудининг 1225 йиллиги ўлкамизда 1998 йилнинг октябрида кенг нишонланди ҳамда унинг ҳоқи-пойи дафн этилган Самарқанд яқинидаги Ҳартанг қишлоғида эса унга бағишлаб ёдгорлик мажмуи барпо этилди.

Имом Бухорий шогирди ва издоши Имом ат-Термизий (824-892) ҳам буюк ҳадисшунос олимлардан биридир. Унинг машхур асари “Ал-жомеъ” деб аталади. “Аш-шамоил ан-набавийя” (“Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари”, 408 та ҳадису шарифни ўз ичига олган мазкур асар 1991 йилда ўзбек тилида биринчи бор чоп этилган), “Ки-

¹ Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент оқшоми. 2007 йил. 3 ноябрь

тоб аз-зухд” (“Тақво ҳақида”) ва бошқа китоблар ҳам бу зоти шариф қаламига мансубдир. Ислом таълимотида шариат ва унинг руқиялари ҳам муҳим ўрин тутати. Шариат (арабчада тўғри йўл, қонуқчилик маъносида) – ислом диний ҳуқуқи, яъни барча мусулмонлар учун ба-жарилиши мажбурий бўлган қонуқлар, ҳуқуқий-ахлоқий кўрсатмалар мажмуидир.

Исломий илм таракқиётида аллома Бурҳониддин Маргиноний (1123-1197)нинг хизмати ҳам буюқдир. У 1178 йили “Ҳидоя” (“Тўғри йўл”) ноёб асарини яратати. Бу китобда ўша замонларда, жумладан мусулмонлар дуч келадиган долзарб масалалар, жумладан, оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотиқ, жиноий жазо ва инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли жуда кўп мураккаб муаммоларни исломий ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳал этиб беради. Мазкур китоб нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун ислом Шарқида ҳам ислом-ҳуқуқшунослиги бўйича нуфузли ҳуқуқий манба - асосий қўлланма сифатида фойдаланилган. Аллома “Бидоят ал-мубтадий” (“Бошловчилар учун дастлабки таълим”), “Кифоят ал-мунтахий” (“Яқунловчилар учун тугал таълим”), “Нашр ул-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китоб ул-мазид” (“Илми зиёда қилувчи китоб”), “Китоб ал-фароиз” (“Фарзлар китоби”), “Маносик ул-ҳаж” (“Ҳаж маросимлари”), Китоб ул-машойих (“Шайхлар ҳақида китоб”) ва бошқа қўллаб асарлар муаллифидир. Бу асарларда адолат тўйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, ўзганининг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-окибат каби эзгу тушунчаларнинг моҳияти очиб берилган. Алломанинг илмий мероси жаҳоннинг қўллаб олий ўқув юртларида мусулмон ҳуқуқшунослиги йўналишида ўрганилади.

Яқин Шарқ, Марказий Осиёлик олиму фузалолар Ислом илми ривожига буюқ ҳиссаларини қўшар эканлар, Аллоҳнинг яқкаю ягоналиги, Аллоҳнинг бир эканлиги тўғрисидаги тавҳид билан ҳам машҳур бўлдилар. Фаннинг бу жаҳасида, сирлар сирида иш кўрган замон уламолари ва фузалолари орасида буюқ қобилият эгаси Абу Мансур Мотуридий (тахминан 995 в.э) номи алоҳида ажралиб туради. Унинг машҳур асарлари жумласига “Тавҳид” асарини нисбат бериш мумкин. Ушбу асар ўша замон ва давр эҳтиёжи сифатида дунёга келган. Сабаби Мотуридий яшаган давр ислом оламининг “Олтин даври” ҳисобланган. Ана шу даврда ислом илм маркази Бағдоддан Ўрта Осиёга кўчган, Самарқанд “Олтин давр” марказига айланган.

Мотуридий ислом илмидаги юксак илмий муваффақиятлари эвазига “Абу Мансур”, яъни “Ғолиб ота” мартабасига мушарраф бўлди. Ислом шариати беш диний-ҳуқуқий мазҳабдан иборат. Суннийликда: ҳанафий, моликий, шофий, ҳанбалий мазҳаблари, Шиалликда эса жаъфарий зайдия, исмоилия ва бошқа мазҳаблар бор. Ер юзида жами 1,3 млрд. мусулмонларнинг 47 фоизи ҳанафий, 27 фоизи шофий, 17 фоизи моликий, 7,5 фоизи жаъфарий (шиалар), 1,5 фоизи ҳанбалий мазҳабидадирлар. Умумий қилиб олганда суннийлар 92,5 фоизни, шиалар эса 7,5 фоизни ташкил этади.

Тасаввуф - бу одамларни ҳалоллик, поклик, тенглик, инсон кадр-кимматини улуғлаш, ўз меҳнати билан кун кўриш, бошқалар кучидан фойдаланмаслик ва ижтимоий адолат қоидаларига даъват этувчи эзгу таълимотдир.

Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси ўртасида тасаввуф-фалсафий илми таракқиётида Юсуф Ҳамадоний катта обрў-эътибор ва ҳурмат қозонган. У асосан Бухоро шаҳрида яшаб ёшларга тасаввуфдан сабоқлар берган ҳамда жуда кўплаб шоғирдлар тарбиялаган. Юсуф Ҳамадонийни шир тутган муридларидан 213 таси машҳур шайхлар бўлиб етишганлар. Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Абдуллох Барракий, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Абдулох Ғиждувонийлар унинг тўрт забардаст шоғирди ҳисобланади.

Юртимизда илдиз отган Яссавия (Аҳмад Яссавий), Кубровия (Нажмиддин Кубро), Нақшбандия (Хожа Баҳовуддин Нақшбанд) таълимотлари моҳиятан олижаноб ғоялар руҳи билан суғорилган. Жумладан, «Яссавия» тариқатининг бир қатор асосий қоидалари (одоблари)га назар ташлар эканмиз, бунда инсонларнинг Аллох висолига етишиш йўлида тинимсиз изланишлари ҳаётнинг турли-туман синов-синоатларига дош беришлари, ўз эътиқодларида собит, эзгулик, ҳақ йўлида ҳамиша саъй-ҳаракатларда бўлишлари кераклигига алоҳида урғу берилганлига аён бўлади, Шу боис Яссавий «Ҳикмат»ларида поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, ўз кучи, пешона тери ва ҳалол меҳнати билан кун кечириш, Аллох таоло висолига етишиш йўлида инсонни ботинан ва зоҳиран ҳар томонлама такомиллаштириш каби илғор умуминсоний қадриятлар ифода этилган. Худди шундай юксак ғоялар Кубровия, Нақшбандия сингари тариқатларнинг мазмуни, мундарижасини ташкил этади. Мамнуният билан тилга олиш лозимки, Нажмиддин Кубро қаламига мансуб “Фавоъих ал-Жамол ва фатвоътих ал-Жалол”, “Ал-Усул ал-ашшора”, “Рисолатут-турк” каби 30 га яқин ноёб асарлари мавжуд. Унинг тариқатида

динийлик билан дунёвийлик чамбарчас боғланиб кетган. Унинг асарларидаги кишиларнинг ҳалоллик, одамийлик, молу-дунёга ҳирс қўймаслик, ўз ножўя ишларидан тавба қилишдек ахлоқий-ғоявий, тарбиявий талаб-қоидалар бизнинг қуларимизда ҳам ғоятда муҳим аҳамиятга моликдир.

Ўз даврининг комил иисони Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида гапирадиган бўлсак, аввало у асос солган Нақшбандийликнинг асосий моҳияти "Қўл ишда, Аллоҳ дилда", "Кам егил, кам ухла ва кам гапир!" деган улуғ насиҳатлари ўта ҳаётийдир. Нақшбандия таълимоти ҳалол меҳнат қилишга, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, илм-маърифат, ҳаттотлик, бадий адабиёт, мусиқа билан шуғуллавиш каби фойдали касб-ҳунарли ва хайрли ишлар сари даъват этади.

Зотан, мустикаллик шарофати билан юртимиз тарихида, унинг маънавий сарчанимларида сезиларли из қолдирган, уларни ўз пок руҳоний таълимотлари ила бойитган улуғ салафларимиз - Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажбиддин Кубро, Абдуҳолик Ғиждувоний, Каффол Шоший, Хожа Аҳрор Валий сингари бобоқалонларимизнинг азиз номлари тикланиб, асарлари чоп этилиб, бебаҳо меросларидан баҳра олаётимизки, бу биз учун катта бахтдир.

IX-XII асрларда Ўрта Осиё минтақасида маданият юксалиши, жаҳонни ҳайратга солган буюк мутафаккирларни етиштириб берганлиги бу ҳудуднинг илм-маърифат, илмий кашфиётлар бешиги сифатида тарихда «Муслмон маданияти», «араб маданияти» деб номланган тушунчалар билан баҳолангани бежиз эмас. Ўрта аср тарихчилари ва сайёҳлари ушбу даврда Марказий Осиёда иқтисод, савдо ўсганлиги, кўркам шаҳарлар қад кўтарганлиги, илм-маърифат гуркираб ривожланганлиги ҳақида маълумот берадилар. Монументал меъморчилик, тасвирий санъат, мусаввирлик ва мусиқа санъати бекиёс даражада ривожланган, кутубхоналар фаолият кўрсатган¹. ўша пайтда «Бухорода баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, моҳирлик билан барпо этилган боғлар, хиёбонлар, ҳовузлар» мавжуд бўлганлиги ҳақида манбаларда қайд этилади. Абдул Вафо ал Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг ҳунармандларга керакли томонлари ҳақида» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари яшаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадий усуллари ҳақида

ҳикоя қилади. Бошқа манбаларда бу даврдаги тасвирий ва мусаввирлик санъати, хусусан портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтиради².

Уйғониш даврида миллий маданиятни юксалтиришга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Китоб ёзишнинг кучайиши, ҳаттотлик санъатини, уни безаш, нақшлар билан кўркам қилиш мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётнинг муҳим соҳасига айланган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадангина ёзилар эди. Босмаҳона эса бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарни нусхасини кўпайтириш, бошқаларга етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин махсус нусха кўчириш санъати ва ҳунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларда тарқатиш имкони вужудга келди.

Махсус нусха кўчириш билан шуғулланувчилар, ҳусни хат соҳиблари пайдо бўлиб, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғулланганлар. Китобдан нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифат аҳлини тинимсиз фаолияти туфайли Бухоро, Самарқанд, Марв, Нисопур, Бағдод, Дамашқ сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расгалари кўпайди, китоб савдоси, уни тарқатиш билан шуғулланувчилар фаолияти кенгайди. Марказий Осиё Бағдод, Миср, Эрон ва Испаниянинг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилиб, юртдошларимизнинг қўлёзма асарлари бошқа ўлкаларга олиб кетиладиган бўлди.²

4. Маълумки, Шарқда, айнан Ўрта Осиё замида юз берган Уйғониш жараёни хусусан дунёвий фанлар ривожига алоҳида юксалиш босқичи бўлди. Уйғониш даври ўз юксак ақл-заковати, салоҳияти, изланишлари билан фаннинг кўплаб соҳаларида муҳим кашфиётлар қилган қапчалаб буюк даҳоларни етиштириб берди. Улар жаҳон фанининг тиббиёт, фалакиёт, математика, жуғрофия, тарих, геология, геодезия, минерология, фармакология ва бошқа йўналишларининг тамал тошини яратдилар. Бу муқаддас заминдан етишиб чиққан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Бакр Муҳаммад

¹ Пулаченкова Г. Ремпель П., История искусства Узбекистана. -Т.: 1965 г. 121 стр.

¹ Культура Среднего Востока, Городостроительная архитектура, -Т.: 1989 г. 191 стр.

² Хайруллаев М. Ўрта Осиёда илк уйғонинг даври маданияти. -Т.:1994,33 бет.

Наршахий, Абу Абдулло Хоразмий, Маҳмуд аз-Замаҳшарий, Бурхониддин Марғионий, Низомулмулк, Каффол аш-Шоший, Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи ва бошқа буюк сиймолар номини ҳақли равишда эҳтиром билан тилга оламиз. Миллий мустақиллигимиз шарофати туфайли уларнинг бой илмий мероси сарчашмаларидан тағинда мўл-қўл баҳраманд бўла бошладик. «Истиклол шарофати билан, - деган эди Ислоҳ Каримов, - маънавият булоқларининг кўзи очилди, биз бу булоқнинг зилол сувларидан баҳраманд бўла бошладик. Шўро даврида унутилган қадриятларимиз, номи қораланган бобокалонларимизнинг дурдона сўзларини биз оби қавсардек кўзимизга суртмоқдамиз. Ўйлайманки, биз нимага эришган бўлсак, ана шу савобли ишларимиз учун Аллоҳнинг бизга инъом этган марҳаматидандир»¹.

Аллоомаларимизнинг қомусий билимдонликлари шундаки, уларнинг ҳар бири бир эмас, балки кўплаб илм-фан йўналишларида улкан кашфиётлар қилдилар. Бу жиҳатдан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (783-850)нинг фандаги жасорати ибратлидир. Агар ал-Хоразмий математикага оид «Ҳисоб алжабр ва ал-Муқобала», «Ҳинд ҳисоби ҳақида китоб», «Астрономик жадваллар», «Қуёш соатлари ҳақида рисола» асарлари билан математика (алгоритм) ва астрономия фанларининг тамал топини қўйган бўлса, унинг «Китоб сурат ал-арз» асари араб географияси фанининг том маънода яратилишига негиз бўлиб хизмат қилди. Олимнинг «Китоб ат-тарих»и эса Мовароуннаҳр, Хуросон ва Кичик Осиё халқлари тарихининг VIII-IX асрлари даврини ўрганиш учун муҳим манба ҳисобланади.

Маълумки, араблар Ироқ, Миср ва Сурияни истило қилгунга қадар юнон алифбосига асосланган рақамлардан фойдаланганлар. VII асрдан бошлаб эса араб алифбоси ҳарфлари билан ифодаланувчи рақамлар қўлланилган эди. Ал-Хоразмий Ҳиндистонда кашф қилган ўн рақамдан иборат санок тизимини ўрганди, соддалаштирди ва биринчи марта араб тилида баён қилди. Ал-Хоразмий «Арифметика» си билан бирга ҳинд рақамлари ҳам араб дунёсига кириб келади. XII асрда Европанинг бошқа мамлакатларига тарқалади. Уни жаҳонга таъинлаган Ал-Хоразмий экани Абу Райхон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида ҳам айтиб ўтилган. У ўз давридаги Бағдод илмий Академияси фаолиятига раҳбарлик қилган, бу эса унинг нуфузининг кўтарилишига катта таъсир кўрсатган.

¹ Каримов И. А. Асарлар, 5-жилд. -Т. Ўзбекистон, 1997, 147-бет

Унинг 20 дан ортиқ асарларидан 10 таси бизгача етиб келган. Халифа ал-Маъмун (819-833й) ҳукмронлиги йилларида 819 йилдан Боғдодда ижод этган. Унинг асарлари араб тилида ёзилган. Лотин тилига таржима қилинган «Ал-жабр ва муқобала»да у шундай дейди: «Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи мазкур китобни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдо ва ҳар қандай битикларда шунингдек, ер ўлчаш каналлар қазилда, геометрия ва шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир.»

Мазкур рисоланинг лотинча матнини нашрини 1857 йилда Б.Бон Ком-манъби нашр этган. Ҳозирда Кембриж университети кутубхонасида сақланмоқда. 1983 й асарнинг қайта нашри ўзбек тилида чоп этилди. Рус тилида Консевич.Ю.Х. ва Б.А.Розенфелдлар таржима қилишган. Италиялик шарқшунос олими К.Наллино Хоразмийга юксак баҳо бериб шундай деган эди: «Европадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган ютуққа эришишга ва бундай асар яратишга қодир эмас эди.» Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973-1048) ўрта асрнинг энг буюк олимларидан биридир. У ўз замонасининг барча фанларини – физика математика, табиий, тарихий фанларни эгаллаган. Беруний фақат олим бўлиб қолмасдан, ўз замонасида Хоразмнинг кўзга кўринган сиёсий арбобларидан бири эди. Абу Райхон Беруний Урганчдан 120 км Жанубий Хоразмнинг пойтахти Кат (ҳозирги Беруний) шаҳри яқинида туғилган.

Маҳмуд Ғазнавий (998 - 1030) Хоразмни 1017 йилда истило қилгач, Беруний Ғазнага олиб кетилган. Шу ўринда Сабук Тегеннинг ўлими олдида ўғли Маҳмудга қилган насиҳатини келтириб ўтиш жоиздир. «Маънавий улугворлик ба мисоли аланга ва шамолбуларнинг ҳаракат ва парвоз ҳосияти бор. Маишат эса қия ердаги қум уюмига ўхшаш - унинг тубанга сурилиш ҳосияти бор.» Беруний Маҳмуд Ғазнавий билан бўлиб ўтган бахсли мунозараларда ҳам ниҳоятда ақлли ва зукко олим бўлганлигидан дарак беради.

Шу ўринда айтиш жоизки «Немис шарқшунос олими Готхардт Штром Майрнинг «Ал-Беруний : Ғарб дунёси билмаган даҳо» мақоласи 2001 йилда Европанинг нуфузли нашрларидан бирида эълон қилиниб, катта шухратларга сабаб бўлган эди. Унда ўрта аср шарқ фани ва маданиятининг масаласи ҳолисона ифодаланган бўлиб, олим буюк аллома Абу Райхон Берунийнинг янги давр фанининг илк намояндаси сифатида қабул қилиш. лозимлигини таъкидлайди»¹.

¹ Подиев Н. Шарқ тафаккури. «Жамият» 2007-йил.6.июль

Олимнинг насл-насабини унинг нисбасига қараб аниқласак, олим шаҳарда эмас, шаҳардан четроқдаги бир кишлоқда туғилгани ва шу ерда ёшлик чоғларини ўтказгани маълум бўлади. Марказий Осиёнинг машҳур олимларидан Абдулкарим ас-Самъоний (1165 йилда вафот этган) “Китоб ал-ансоб” (“Насаблар китоби”) номи асарида бундай деб ёзади: “Беруний деган нисба Хоразмнинг ташкари қисмига оиддир. Кимки шаҳардан ташкарида туғилган бўлса, бундай одамни “фалончи беруний” дейдилар. Мунажжим Абу Райхон шундай нисба билан машҳурдир”.

Беруний ёшлигиданок илм-фанга кизиқиши, қобиляти кучли бўлган. Лекин унинг бошланғич таълими кимдан ва қасрдан олгани ҳақида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. У ўз замонасининг машҳур олими Абу Наср ибн Ирок қўлида таълим олади. Абу Наср ибн Ирок астрономия, геометрия ва математикага оид бир қанча асарлар ёзиб шулардан 12 тасини Берунийга бағишлайди. У Берунийни Евклид геометрияси ва Птолемейнинг астрономик таълимоти билан таништиради.

Абу Наср Мансур ибн Ирок ўзининг илмий асарларидан бирида ёзишча. Беруний Хоразмда яшаган даврда ҳали жуда ёш олим бўлишига қарамай, 384-385 (милодий 994-995) йиллари Кат шаҳрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи астрономик асбоблар ихтиро этади. Лекин у факат Жайхун (Амударё) нинг чап қирғоғида Хоразм шаҳридан жанубда жойлашган қандайдир бир қишлоқ учун энг узок ва энг юқори эклиптика нуқтасини ва азимутсиз эклиптика аниқлашга муяссар бўлган, холос.

Берунийнинг бизгача етиб келган муҳим асарларидан бири “Мунажжимлик санъатидан бошланғич тушунчалар” кўлёмаси ЎзР Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. У ҳам 1029 йилда Ғазнада ёзилган. Асар бизгача форс ва араб тилларида етиб келган, шунингдек унинг қаламига мансуб “Сайдона”, “Минерология”, “Астрономия”, “Қуёш китоби” каби асарлари маълум ва машҳурдир.

1030 йили эса “Хиндистон” номи билан машҳур бўлган энг йирик асари Таҳкик мо ли-л-Хинд мин маъқула макбула фи-л-ақл ав марзула” (“Хиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш”) юзага келади.

“Хиндистон” асари 13 йил давомида Берунийнинг кузатишлари натижасида ёзилган. Ушбу асар 80 бобдан иборат бўлиб 1 йилу 8 ойда ёзиб тугатилган. 45 та фалаккиётга оид асарлари бор. 20 дан ортиқ ҳинд тилидаги асарларни арабчага таржима қилган.

“Хиндистон” асари ёзиб тугатилган йили Махмуд Ғазнавий вафот этади. Ўз ўрнига кичик ўғли Муҳаммадни ворисликка тайинлаганди. Лекин бир неча ойдан кейин унинг катга ўғли Масъуд (1030-1041) укасини тахтдан ағдариб, давлатни ўз қўлига олади. Масъуд даврида Берунийнинг ахволи анча яхшиланади. Ёкут Ҳамавийниаг ёзишча, Масъуд астрономияга қизиққан ва илмий кузатишларга алоҳида эътибор билан қараган. Беруний Масъудга араб тилини яхши ўрганиб олишга ёрдам беради. Масъуд ҳам олимни ўз химоясига олиб, инъом ва хадялар билан тақдирланган.

Беруний “Масъуд қонуни” асарининг муқаддимасида шундай ёзади: “у Масъуд умримнинг қолган қисмида илмга хизмат қилишим учун очик юз билан имконият берди. чунки у менга зийнат либосини кийгизиб иноят кўрсатди. Абдий соясида осойишталик ёпқичини устига солди ва инъом булутларини ёғдирди. Шулар билан бирга мени ўзига яқин тутди, кетма-кет суҳбатига чақириб, яхши қабул этди”.

“Қонуни Масъудий” Абу Райхон Берунийнинг энг йирик астрономик асаридир. Ёкут Ҳамавийнинг ёзишча, бу асар астрономия ва математика соҳасида илгари ёзилан барча асарлардан устун бўлган. Ибн ал-Кифтий, Абу-л-Фидо каби машҳур олимлар Беруний асарини биринчи ўринга қўйганлар.

“Қонуни Масъудий” Берунийнинг “Тафхим ва “Хиндистон” асарларидан кейин 1037 йилда ёзилган. Абу Райхон Берунийнинг илмий фаолияти бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг қўшлаб асарлари бизгача етиб келган ва олимларимиз томонидан илмий жиҳатдан таҳлил қилинмоқда бу асарлар буюк аҳамиятга эгадир. “Хиндистон тўғриси”да сўз юритган академик В.Р.Розен “Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиётни орасида бунга тенг келадиган асар йўқ”¹. деб берган таърифи фикримизнинг далилидир. Астрономия, география ва бошқа фан соҳаларида муҳим кашфиётлар қилган Аҳмад ал-Фарғоний (797-865) номи ҳам мангуликка дахлдордир. Чунончи, олимнинг «Астрономия асослари ҳақида китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида» сингари асарлари алломага астрономия ишида жаҳоний шухрат келтирди. У Ер шарининг илк бор харитасини тузган биринчи буюк географ олим ҳамдир. У нафақат шарқ дунёсида шухрат қозониб қолмай, балки Ғарб олимлари эътирофига ҳам сазовор бўлган. Шу боис у Европада «Алфраганус» номи билан машҳурдир. Юртбошимиз Ислом Каримов Ал-Фарғоний ҳақида шундай деган

¹ Маънавият юлдузлари. - Т.: Мерос 1999 94 бет

эди: «...Кишилик тарихидаги илк Уйғониш даврининг энг забардаст ва ёркин намоёндаларидан бири, ўз замонаси фундаментал фани асосчиларидан эди. Унинг мероси инсониятнинг янги илм чўққиларига кўтарилишига сабабчи бўлди, бутун маърифий дунё олимлари учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди»¹.

Беруний замондоши, кўхна Бухоро заминидан етишиб чиккан Абу Али ибн Сино (980-1037) номи тиббиёт илми билан ҳамоханг, тиббиётни ҳақиқий фан сифатида шаклланиб ўз макомига эга бўлишига асос солган буюк олимдир. Зотан, унинг 5 жилдли «Китоб ал-қонун фит-тиб» («Тиб қонунлари») асари айнан тиббиётга оид беназир дастуриламал кашфиётдир. Бу асарлар мажмуини кўздан кечирар эканмиз, алломанинг юксак табиблик салоҳиятига, касалликларни аниқлаш, уларни даволаш борасидаги юксак маҳоратига тан берамиз. Жумладан, «Ал-қонун»нинг иккинчи китобида 800 га яқин дори-дармонларнинг хусусиятлари, уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш усуллари бунинг исботи бўла олади. Олимнинг фалсафа ва табиий фанларга доир 4 қисмдан «Китоб ап-пифо», "Донишнома" асарлари ҳам мавжуддир. Ибн Синонинг тиббиётдан ташқари кўплаб табиий ва ижтимоий фанлар билан фаол шуғулланганлиги, муҳим ютуқларга эришганлиги ҳам ибрат бўларлидир.

Ўрта Осиё замини жуда қадим замонлардан ижтимоий-гуманитар фанлар ривож топган макон ҳисобланади. Айниқса тарих, фалсафа, мантик, фикх (хукукшунослик) фанлари бунда муҳим ўрин тутади. Бу хусусда гап борганда фалсафа фанида ном қозонган, Шарқда «Муаллими Соний» («Иккинчи муаллим», Арастудан кейин) номи билан машҳур бўлган Абу Наср Форобий (873-950), фикх-хукукшунослик соҳасида беназир алломалар: Низомулмулк (1017-1092), Маҳмуд аз-Замашарий (1075-1144), тарихнавис Мухаммад Наршахий (899-959) хизматларини таъкидламоқ лозим бўлади. Бунда Форобийнинг фалсафада ўз илмий мактабини яратиб, юнон фалсафаси моҳиятини очиқ, тушунтириб, шу билан бирга ўзининг шарқона фалсафий таълимотини кўплаб асарларида, айтайлик, «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи», «Фозил одамлар шахри» ва бошқаларда асослаб берган бўлса, Низомулмулк «Сиёсатнома»сида ҳукмдорларнинг давлатни бошқариш, уни идора қилишга оид кўплаб қимматбаҳо йўл-йўриқлар, дастуриламал кўрсатмалар катта маҳорат билан

қайд этилган. Ҳатто Амир Темурдек буюк давлат арбоби ҳам бу китобга неча бор мурожаат этганлиги маълумдир.

Умуман IX-XII асрларда юз берган Уйғониш даврида Шарқда, хусусан Ўрта Осиёдан ўз юрглари шону шарафини юксакларга кўтариб, бетакрор илмий кашфиётлар, чинакам мўъжизалар яратган машҳур истеъдод соҳиблари етишиб чиқдики, улар жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшдилар ҳамда кейинги авлодларга битмас-туганмас ноёб бой мерос қолдирдилар.

5. Биз кўздан кечириётган асрларда Шарқда илм-фан ва маданиятнинг юксак даражада раванг тошганлиги айни чоғда бошқа соҳаларда, хусусан меъморчилик ҳамда тасвирий санъатда ҳам ўз ифодасини топти. Бунда кўп жиҳатдан бу даврда ўлка ҳудудларида ҳукм сурган тинчлик, осойишталикнинг шарофати ҳам катта бўлди. Шу даврда маҳаллий ҳукмдорларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли шаҳарларда ноёб тарихий обидалар, ҳафаматли бинолар, илмий-маданий масканлар, кутубхоналар, масжиду-мадрасалар қад кўтарди. Айниқса халқ ичидан чиққан маҳаллий усталар, наққошлар, кулоллар, заргарлар томоҳидан юрт довуғини оламга таъитган, ажойиб меъморчилик обидалари, тасвирий санъат намуналари яратилди. Бу давр шаҳарсозлигида ҳам ғиштлар ва пахсалардан кенг фойдаланилган. Уларнинг шинамлиги ва кўринишини янада кўркемлаштиришда оҳақли қоришмалар ишлатилиб, гажжакдор қилиб ишлов берилган. Қурилган айрим масжидларнинг меҳроблари эса силлиқланган ғиштлар, ўйма ганжлар ва ҳатто тилло сувлари билан ҳам безатилган. Ҳар бир шаҳар марказларида китоб дўконлари, маданий моллар бўлишига алоҳида эътибор берилган.

Ўрта Осиё Уйғониш даврининг йирик меъморий обидалари сирасига Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси (X аср), Самарқанд яқинидаги Тим кишлоғидаги Араб ота мақбараси (977-978), Узун (Сурхондарё) туманидаги Хўжа Нахшон мақбараси (IX-X аср), Намозгоҳ, Марвдаги Сулгон Санжар (XI аср), Ўзгандаги қорахонийлар мақбараси, Ғазна яқинидаги мармар қотишмалардан тикланган ғазнавийлар ёзги саройи, Бухородаги Минораи Калон (1127), Вобкент минораси (1192), Жаркўрғон миноралари ва бошқа кўркем меъморчилик иншоотларини киритиш мумкин. Бу даврда меъморий бинолардан ташқари йўниланган ғишт ва сувга чидамли қурилиш қоришмаларидан турли-хил ўлчамли, гоёат пухта ишланган иншоотлар, сув омборлари - банлар, новлар, кўприклар, сардобалар ва қоризлар қурилган.

¹ Каримов И.А. Асарлар 7 – жилд. – Т.: Ўзбекистон. 1999, 189 б.

Х асрдан бошлаб бинокорликда синчли иморатлар қурилиши кенг тарқалган. Яккасинч ва қўшсинчли бинолар асосан ёғочларни пайвандлаш услубида қурилиб, синчларнинг ораси хом гишт ёки гувалалар билан уриб чиқилиб, сомон лойлар ёки қумли лойлар билан сувалган. Бундай қурилма иморатлар XII асрда ҳам шаҳар меъморчилигида асосий ўринни эгаллаган ҳамда зилзила силкинишларига ўта чидамли бўлган. Аждодларимизнинг Уйғониш даври меъморчилиги соҳасидаги бунёдкорликлари бутунга қадар ҳам сақланиб қолingan. Ушбу тарихий маълумотларни олимларимиз Афросёб, Варахша, Бухоро, Пойканд ва бошқа шаҳарлар харобалари мисолида ҳам тадқиқ этадилар.

Шаркий ўлкаларда IX-XII асрларда меъморчилик билан бирга тасвирий санъат, наққошлик, сопол ишлаш ва ганч санъати ҳам анча ривож топиб борган. Иморатларни ўймакор устун ва тўсинлар билан, деворларни эса бўёкли ёки ганчкорлик нақшлари билан безаш кенг тарқалган. Бунга мисол қилиб, Зарафшоннинг юқори оқимидаги Обурдом деган манзилда X асрда барпо этилган нақшинкор бино намунасини кўрсатиш мумкин. Иншоотда ўзига хос янгилик, гўзаллик, яъни маҳаллий анъана, бадий шакл кўзга яққол ташланади. Шунингдек, XI-XII асрларга тегишли Самарқанд билан Бухоро оралигида бунёд этилган Работи Малик қарвонсаройи пештоқиға ишланган ганч ўймакорлиги ҳам таҳсинга лойиқдир. Наққошлик санъатининг таракқиёти ўз навбатида кулолчилик, мисгарлик ва заргарликнинг ривожланишига ҳам туртки бўлди. Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва бошқа шаҳарлар ушбу соҳаларда ривож топган марказга айланди. Бу даврда ишланган сопол буюмлар ниҳоятда чидамли бўлиб, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг кундалик ҳаётига кириб борган, шунингдек, бу маҳсулотлар чет мамлакатларига ҳам чиқарилган. Кулолчилик маҳсулотларини тайёрлаш жараёни эса бутун бошли ишлаб чиқариш жараёнини ўзига қамраб олган. Шу билан бирга бу даврда қумуш, мис, бронзадан нақшинкор бадий санъат буюмлари, чиройли ва бежирим идиш-товоклар, қадахлар ясаш ҳам расм бўлган ва уларнинг кўринишлари санъатқарона тарзда устамонлик билан безатилган. Бу соҳада Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Хоразм, Нахшоб, Кеш шаҳарларининг ўзига хос маҳсус мактаблари фаолият кўрсатган. Бундай жараёнларнинг ривожланиши ҳаттотлик санъатининг ҳам кенг ёйилишига сабаб бўлди. Ҳали китоб босиш кашф этилмаганлиги, қўлёзма китоблардан нусхалар ҳаттотлар томонидан қўлда кўчирилиши сабаб ҳаттотлик санъати анча ривож топди. Уста ҳаттотлар ва хуснихат эга-

лари ўз санъатларини китоблар безаш, масжид, мадраса хонақоларнинг пештоқлари, гумбазлари, эшиклари ва девор устунларига ҳар хил оятлар ёзиш, саройларда хонлар, амирлар, султонлар ва ҳокимлар шаънига мадҳиялар битиш каби ишларда намоён этганлар, уларнинг меҳнатлари эса жуда қадрланган.

Шу нарса диққатга сазоворки, Уйғониш даврига хос меъморчилик ва унда ишланган меъморий нақш услублари ўз навбатида аждодларимизнинг ҳаётда ижодкор ва бунёдкор бўлганлигини тўла тасдиқ этади. Уларнинг яратган ноёб ишлари санъат асарининг дурдоналари сифатида ҳозирга қадар ҳам аждоду авлодлар эъзозу ҳурматиға сазовор бўлиб келмоқда. Биз авлодлар ўтмишда Ватанимиз ҳудудида шундай қўли гул, юксак яратувчилик салоҳиятиға эга бўлган, халқимиз ва маданиятимизни дунёға танитган бундай улуг - аждодларимиз билан ҳақли равишда фахрлана оламиз.

Таянч тушунчалар

Уйғониш даври, Ренессанс, Мусулмон маданияти, Шарқ академиялари Бағдод академияси, Хоразм Маъмун академияси, Улуғбек академияси, Қорахонийлар, Сомонийлар, мипиатюра, мусаввирлик, ҳаттотлик, қўлёзма.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даври тушунчаси ва Шарқ уйғониш даврининг ўзига хос хусусиятлари нимада?
2. IX-XII асрларда Шарқ уйғониш даври маданияти раvнақининг омиллари нимада?
3. Шарқ уйғониш даври мутафаккирларининг араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган хиссалари ҳақида нималар биласиз?
4. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатга оид нодир асарлар ва машҳур меъморчилик ёдгорликларидан қайсиларини биласиз?
5. Ҳозирги даврда маданий мерос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш бўйича амалга оширилаётган тадбирлар нималардан иборат?
6. Меъморчилик ва тасвирий санъатнинг юксалиш омиллари нималарда деб биласиз?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. - Т., 1994.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази таъкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ

фаолларини мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч, 2007 йил 23 январь.

3. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

4. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.

5. Президент Ислом Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Кишлоқ ҳақиқати 2007 йил 26 август.

6. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.

7. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

8. Художественная культура Средней Азии. IX-XIII вв., -Т., 1983.

9. Пугаченкова Г.А. Очерки искусство Средней Азии. -М., 1986 г.

10. Мерос.Т., 1991.

11. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти. -Т., 1995.

12. Маънавият юлдузлари. -Т: «Шарк», 2000.

13. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Т., 1993.

14. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. I-жилд. -Т., 1968.

15. Низомулмулк. Сиёсатнома. -Т., 1997.

16. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Т., 1991.

17. Усмон Ориф. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. -Т., 1993.

18. Бобоев Х., Ҳамроев Т., ва.б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.

19. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

20. Аҳмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. -Т.: 2001.

21. Мавлонов.Ў. Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари.Т., Академия. 2004.

22. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., “Шарк” 2000.

23. Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000.

24. Жўзжоний. А.Ш, Марғилоний ва унинг издошлари. -Т. ЎЗМУ. 2000.

25. Ҳожи Абдураззох Юнус. Ислом обидалари – маданиятимиз кўрки. “Моҳият” газетаси. 2007 йил. 29 июнь.

26. Сулаймонова Ф. Шарк ва Фарб. Тошкент.1997.

27. Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007.

28. Тошкент-Ислом маданияти пойтахти. Халқ сўзи 2007 йил 20 март

10-МАВЗУ. АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ (XIV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XV АСР)

Маъруза режаси:

1. *Амир Темур ва темурийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий тараққиёти.*
2. *Меъморчилик, тасвирий санъат ва амалий санъат.*
3. *Илм-фан, адабиёт.*
4. *Санъат, фалсафа ва дин.*

1. Амир Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданиятида алоҳида даврни ташкил қилади. Маданият тарихида классик давр ҳисобланган бу давр хусусан, ўзбек маданиятининг бугунги даражада шаклланишида асослардан бири бўлиб хизмат қилади. Аввало, бу давр маданияти Амир Темур асос солган кучли давлатчилик тамойиллари асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқдир. Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг кудратли бир давлат остида бирлаштирилиши мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий-маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. Илм-фан, адабиёт ва санъат, хунармандчилик ва меъморчилик равиқ топи. Мамлакат ва пойтахт Самарқанднинг ободончилиги йўлида маҳаллий ва чет мамлакатлардан кўплаб фан ва санъат аҳллари, хунарманд меъморлар ва мусавирлар тўпланди.

Амир Темур марказлашган давлат тузиш жараёнида ишлаб чиқаришга, хусусан кишлок хўжалигига алоҳида эътибор берди. Ўрта Осиё кишлок хўжалиги сунъий суғоришга боғлиқлигини яхши тушушган Амир Темур Ангор каналини қаздирди ва Мурғоб водийсида суғориш ишларини йўлга қўйди. Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарлари оқар сувлар билан таъминланди. Лалмикор ерларда ариқлар қазилди. Деҳқончиликда донли экинлар, пахта, зигир, бўёқ учун рўян ўсимлиги, шунингдек пиллачиликда туглар кўп экилган. Узум, олма ва бошқа мевалар кўплаб етиштирилган.

Амир Темур Самарқанд атрофида Бағдод, Султония ва Шероз номли кишлоклар курдирган. Амир Темур даврида чорвачиликка алоҳида эътибор берилган. Улуғбек даврида Боғи майдонда турли ўсимликлар экилиб, Боғча номли боғ барпо этилган. Ободончилик ва суғорма деҳқончилигининг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа-хунармандчилик, савдо ва товар пул муносабатларининг тарақ-

қиётига ижобий таъсир кўрсатди. Хунармандчилик тармоқларининг кўпайиши туфайли шаҳарларда хунармандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тоғ-кон ишларига эътибор кучайтирилган. Бу даврда турли маъданлар қазиб олиниши туфайли хунармандчилик ривожланган. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик соҳалари асосий ўрин тутган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохруҳия, Термиз, Шаҳрисабз, Қарши шаҳарларида янги хунармандчилик маҳаллалари бунёд этилиб, улар савдо марказларига айланди. Ип, жун, каноп толасидан газмоллар тўқилган. Ипакдан шойи газламалар атлас, кимхоб, банорас, духоба, хоро, дебо каби газмоллар тўқилган.

XV асрда металл буюмлар – уй-рўзгор буюмлари, асбоб-ускуналар, қурол-яроғлар кўплаб ишлаб чиқарилган. Самарқандда қурол-созлик устахоналари мавжуд бўлиб, совутсозлар маҳалласи қурилган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва мис чақалар зарб қилинган. Амир Темур фармони билан Уста Иззоддин Исфаҳоний ясаган жез қозон ва шамдон ҳозиргача сақланиб қолган. Мисгар ва чилангарлар металлларни тоблаш, қуйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишларни бажарганлар. Масалан, Биби-хоним масжиди эшиклари етти хил маъдан қотишмадан тайёрланган. Заргарлар олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан нафис зеб-зийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва кумуш гардинили, қимматбаҳо тошлар қадалган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик энг сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол бадий ранг-барангликда турли соҳаларда ишлатилган ва турли буюмлар ясалган. Тоштарошликда нақш, ҳаттотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда гишт терувчилар «Банно», пештоқ, равок ҳамда тоқларга парчин ва чироқ қошлоғчи пардозчилар «Устоз» дейилган. Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлиги нақшин бинолар қурилган ва буюм жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози ҳатто чет ўлкаларда машҳур бўлган.

Бу даврда хунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «Уста» шогирдлар «Халфа»лар бўлган. Хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақасига мансуб бўлган. Амир Темур давлати Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибир билан мунтазам савдо-сотиқ алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Амир Темур савдо расталари, бозорлар ва йўллар курдирган,

карвонсаройларни кўпайтирган. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, ток, кашпон каби савдо хунармандчилик иншоотлари қад ростлади. Шаҳар бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига дўконлар жойлаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эга-лиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази ва хунармандчилик ишлаб чиқариш жойи эди. Шунингдек, бозорларда қўлғемалар китоб-лар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растаси унда сотилувчи товар номи билан аталган. Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар бўлган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган. Турли томонлар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, ҳаммом бозорга яқин жойга қурилган. Темурийлар даврида карвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари учун дам олиш, отлар алмаштириш жойлари қурилган. XIV-XV аср охирида Мовароуннахр кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари боғлаган эди. Бу йўللар бир-биридан иқтисоди, халқ турмуш тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатидан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқа-сини ривожлантиришга имкон яратди. Карвон йўллари савдо, дипломатик алоқаларнинг амалий вазифасини, айни вақтда мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

2. Ўрта Осиё заминиде темурийлар даври илм-фан, адабиёт, санъат соҳаларида камолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг қудрати айниқса меъморчиликда намоён бўлди. Оксарой пештокида битилган «Қудратимизни кўрмоқ истасанг биноларимизга бок» деган ёзув Амир Темур давлатининг маънавий қудратини ҳам англатар эди. Амир Темур даврида Мовароуннахр шаҳарлари қурилишида истехкомлар, шох кўчалар, меъморий мажмуалар кенг қўлам касб этади. Илк ўрта асрлардаги шаҳарларнинг асосий қисми бўлган «шахристон»дан қўлам ва мазмуни билан фарқ қилувчи «хисор» қурилишини Самарқанд ва Шахрисабзда кузатиш мумкин. Амир Темур даврида Кеш шаҳар қурилиши яқунланди. «Хисор»нинг жануби-ғарбида ҳукумат саройи Оксарой ва атрофида рабоблар, боғ-роғлар қурилди. Амир Темур салтанат пойтахти Самарқандни безатишга алоҳида эътибор берди. Шаҳарда «Хисори», калъа, улўвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд эттирди. Самарқандга кираверишдаги Кўҳак тепалиги Чўпон ота макбараси Улўбек даврида қурилган

бўлиб, бу иншоотда мутаносиблик, умумий шаклнинг нафислиги, безакларда улўворлик уйғунлашиб кетган. Амир Темур даврида Самарқанд Афросиёбдан жанубда мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурила бошлади ҳамда бу майдон калъа девори ва хандак билан ўралиб (1371 й) Хисор деб аталди. Хисор 500 гектар бўлиб девор билан ўралган. Шаҳарга олти тарафдан дарвозадан кирилган.

Шаҳар маҳаллалардан иборат бўлиб, гузарларга бирлашган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Амир Темур ва темурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётининг янги босқичига кўтарилди, иншоотлар қўлами билан бирга унинг шакли ҳам улканлашди. Бу жараён муҳандислар, меъморлар ва наққошлар зиммасига янги вазифаларни қўйди. Амир Темур даврида гумбазлар тузилишида кирралар оралиги кенгайди. Икки қаватли гумбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон қовурғаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пой гумбазнинг баландлиги ошди. Улўбек даврида гумбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанларда эришилган ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида аниқ кўринади (Шоҳизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир макбаралари, Бибиҳоним масжиди, Улўбек мадрасаси). Уларнинг олд томони ва ички киёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгиловчи геометрик тузилмаларнинг аниқ ўзаро нисбати бор. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида барабар амалга оширилган.

Амир Темур ва Улўбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битикларни бинонинг махсус жойларига, хаттотлик санъатини мукамал эгаллаган усталар олти хил ёзувда ишлаган. Қошин қатламларида тасвир мавзуи кам учрайди. Оксарой пештоқларида Шер билан Қуёшнинг жуфт тасвири учрайдики, бу рамзий маънога эга. Амир Темур ва Улўбек даврида бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, хатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатланган. Амир Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал устун бўлиб, дабдабали нақшлар ишланган, Улўбек даврида Хитой чиннисига ўхшаш оқ фондаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврда диний иншоотлар, ҳукмдор саройлари, асладаларнинг қароргоҳлари кўп-кўп қурилган. Амир Темур Ҳиндистон юришидан сўнг (1399 й.) Самарқандда жоме масжиди қурдиради. Унинг рўпарасида Бибиҳоним мадрасаси ва макбара бунёд эттирди. Улўбек

Бухоро Жоме масжидини кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган, бироқ у XVI асрда қуриб битказилди.

Амир Темур даврида Сарой Мулк хоним Гўри Амир мажмуасида мадрасалар қурилган. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар бунёд этирди. XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил киёфасига эга бўлди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз киёфасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси – Самарқанддаги Улуғбек ва Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бир-биридан фарк қилади.

Темурийлар давридан қолган мақбара, дин арбоблари ва руҳонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-ҳазира, авлиёлар қадамжолари, даҳма алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Амир Темур даврида шайх Бурхониддин Сағоржий хилхонаси – Руҳобод мақбараси ва Темурийлар хилхонаси – Гўри Амир. Шунингдек, Шохизинда мажмуида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади. Улуғбек даврида ижобий изланишлар самараси даҳмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказди. Шохизинда мажмуасида саккиз қиррали мақбара ва ҳозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Султоннинг онаси» учун қурилган, асли номаълум) мақбара қурилган. Улуғбек Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб обидалар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қилади. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтохур мажмуаси бўлиб, Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб.

Амир Темур даврида улкан иншоот – Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир. Қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Амир Темур Бухорода Чашмаи Аюб (1380 й.) ёдгорлигини қурдиради. Шунингдек, Амир Темур Шаҳрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун «Ҳазира», «Дор ус-Сийёзат» (1389-1400) хилхонасини қурдирган. Ўғли Жаҳонгир вафот этгач Шаҳрисабзда мақбара (ҳазрати Имом) қурдирган. Унда Хоразм меъморчилиги анъаналарини кўриш мумкин.

Самарқанддаги Улуғбек расдахонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расдахона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир. Темурийлар даврида қурилган саройлар икки хил бўлган. Биринчиси-маъмурий-сийёсий мақсадда бўлиб, қалъа ёки шаҳар

ичида қурилган. Иккинчиси-шаҳар тапқарисидаги боғларда қурилган қароргоҳларда қабул маросимлари, мажлислар ўтказилган ва хордиқ чиқарилган. Шаҳрисабздаги Оқсарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқ ва равоклари бекиёс бўлган. Амир Темур ва Улуғбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстон-сарой дейилади. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Амир Темур ўн иккита боғ ва саройлар бунёд эттирган.

Улуғбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, «Масжиди Муқаттаъ», 210 гумбазли Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди. Шохизиндада айрим мақбаралар, Шаҳрисабзда Кўкгумбаз масжиди, «Чилустун» ва «Чиннихона» саройлари унинг даврида қурилди. XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хўжа Аҳрор мадрасаси, Ишратхона, Оқсарой мақбаралари бунёд қилинди.

Амир Темур ва Улуғбек даврида тасвирий санъат турли йўналиш бўйича юксалди. Исломда жонли нарсалар тасвирига сиғинмаслик тасвирий санъатда нақшнинг раванқига сабаб бўлди. Ўрта Осиёда араблар босқини туфайли тўхтаб қолган деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат Амир Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Хаттотлик - қўлёзма адабиётнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган. Миниатюра – тасвирий санъатга ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Темурийлар даврида тикланган деворий суратлар эса XVI асрда яна тўхтаб қолди. Самарқанддаги Темурийларнинг сарой-қароргоҳларида қабул маросимлари, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Амир Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва қанизақлари тасвири бу деворий суратларда акс эттирилган Улуғбек деворида ҳам деворий суратлар мавзу жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жиҳатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Бу даврда қайта кўрилган Абдурахмон ас-Сўфийнинг (X аср) фалакиётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми чочлик аёл киёфасида тасвирланади. Самарқанд расдахонасида эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти юлдуз-ёритқич даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иклими тасвирланган.

Амир Темур даврида қурилган Ширинбека, Бибихоним, Туман ого обидаларида наққошлик ва хаттотлик билан бирга тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека ого мақбарасида тасвир кўп рангларда, қолган ички бино деворларида оқ ва мовий рангдаги табиат манзаралари тасвирланади. Хаттотлик санъати тараққиётига XV асрда анъанавий насхи, қуфий, деворий хатлари билан бирга пеш-

тоқларни безовчи сулс ва тезкор-настаълиқ ноёб қўлёзма асарлар кўчириладиган махсус устахоналар китобчиликнинг равнақиға ижобий таъсир кўрсатди. Амир Темур даврида Самарқандда миниатюра рассомчилик мактаби ташкил топди. Ҳозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган кўчирма-хомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларга оид бўлиб, уларда алоҳида шахслар, дарахтлар, гуллар, кичик композициялар, нақшларда чизиклар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради. Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар ҳали топилмаган. Асл ҳолатиға яқин суратлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёркинроқ қиёфаси Ҳиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Бехзод якунлаган ушбу миниатюрада бой композиция ва сержило бўёқлар уйғунлиги билан ажралиб туради.

Миниатюра рассомчилигининг таракқиёти адабиётнинг ривожини билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлаган. XIV асрда «Жомеъ ут-таворих», «Тарихи Рашидий» каби тарихий асарларга ҳам миниатюралар ишланган. Бу анъана Темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, «Зафарнома» ва «Темурнома» асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларга ҳам Макка ва Мадина тасвири туширилган. Бадиий асарларнинг баъзиларида Муҳаммад пайғамбарнинг (ниқобда) одамлар орасида турган ҳолати ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида шарқ шеърятининг қаҳрамонлари Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати бу даврда Ирок, Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача бўлган ҳудудда бадиий-эстетик ҳодиса эди. Бу ҳодиса Темурийлар билан боғлиқ бўлиб, темурийларнинг Бағдод, Шероз, Табриз, Ҳирот, Самарқанд, Дехли каби марказларида бир неча миниатюра мактаблари вужудга келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида қарор топган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатиға хос бўлган туркий образларда Хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради. Самарқанддаги сарой мусаввирлари Абул Ҳайя ва унинг шогирдлари Пир Аҳмад Боғи Шамоллий, Муҳаммад бин Маҳмудшоҳ, Дарвеш Мансурлар ва бошқалар ишла-

ган расмларда нозик, бўёқлар усталик билан қўлланган. Уларнинг миниатюралари темурийлар давриға хос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсункур Мирзо Ҳиротда хаттотлик ва наққошлик устахонаси ташкил қилгач, бу рассомларнинг айримлари Ҳиротга кўчирилган. Абул Ҳайя асарларига ишлаган миниатюраларда Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, бадиий асарларға ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар график тарзда, бадиий жиҳатдан ўзига хос «сиёҳи қалам» услубида ишланган. Амир Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларига шох ва шахзодалар бор бўйида тасвирланиб, ҳақиқий портрет жанри-ни Камолиддин Бехзод шакллантирди. Умуман, Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган қўллаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксарияти-да расм чизилган давр ёки рассом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ, бу миниатюраларда нур сочиб турган кўёшсимон шернинг боши тасвирланган туғ-Темурнинг герби-унинг саройи пештокида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек, табиат тасвирида тўқ яшил ва жигарранг қўшлиги, кийимлар туркий миллатта хос бўлганлигидан бу миниатюралар Самарқанд миниатюрочилик мактабига мансуб дейиш мумкин. Чунки, Ҳирот ва Шероз миниатюралари қаҳрамонларининг кийимлари бошқачароқдир. Самарқанд мактаби миниатюрочилари вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлидирлар.

Улуғбек даврида машхур бўлган хаттот ва мусаввир асли Обивардлик Султон Али Бовердий миниатюралари чизикларнинг кескинлиги, рангларнинг ёркинлиги билан ўзига хосдир. Самарқанд мактабига хос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг «Ҳамса» асарига ва 49 та миниатюра «Шоҳнома» асарига ишланган бўлиб, улар ҳозир Туркия кутубхонасида сақланади. Улуғбек даврида ас-Сўфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйхати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар кизил ва қора доиралар билан катта ва кичик юлдузларнинг жойлашиши кўрсатилган бўлиб, график тарзида ранг бермай, қора сиёҳда чизилган. Шарқ миниатюрочиличида оддий халқ ҳаёти мавзуи темурийлар даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжиди қуриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуши», «Жамшиднинг оддий халққа ҳунар ўргатиши» мавзуидаги миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятнинг юксалиши бадий хунармандчиликнинг турли шаклларида намоён бўлди. Бадий хунармандчилик асосан меъморчилик билан боғлиқ бўлмай, кошинкорлик кулчилиги, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. Қабр тошларига қисман ўсимликсимон, асосан геометрик назмларда ҳаттотлик намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур ўйиқларда битилган. Қабртошлар сағана ёки супа шаклида бўлиб, бўз рангли мрамрдан, айрим ҳолларда ўга ноёб тошлардан таптана идишлари ишланган. Ёғоч ўймакорлиги Гўри Амирда, Шоҳи Зинда, Яссавий мақбаралари эшикларидан кенг қўлланилган. Шунингдек, XV асрга оид устунлар нақшлар билан ишланган. Амир Темур ва Улуғбек давларида металл ўймакорлиги тараккий эгади. Идишлар олтинсимон бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиб, бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар қадалиб тайёрланган. Яссавий мақбараси улкан-шамдонлар, айниқса икки тоннали қозон бронза қўйиш санъатининг юксак намунаси.

Амалий санъатнинг кулолчилик идишларига яшил, зангори тусдаги ёрқин, содда ўсимликнома нақшлари қора бўёқлар билан туширилган. Бу даврда пайдо бўлган оппоқ идишларга сир устидан корбалът ёрдамида нақш берилиши янгилик эди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига чизиқ нақшлар чизилган, темурийлар даврида мансуб сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч ҳаво рангдан то ложувардга қадар рангларни қўллаган. Амир Темур ва темурийлар даврининг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, кашталиқ юксак санъат даражасига кўтарилди.

3. Амир Темур илм-фан ривожини учун ғамхўрлик қилиши туфайли Самарқанд дунёнинг маърифий марказига айланди. Машҳур олимлар Самарқандга келди. Масалан, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Ахмад, Улуғбек даврида турли мамлакатлардан келган 100 дан ортиқ олимлар илмий ва ижодий фаолият кўрсатган. Амир Темур ва темурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди ҳамда жаҳон фанига муносиб ҳисса қўшди. Фалакиётшунослик фанида Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Шарофиддин Али Яздий, Ҳофиз Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратди. Бадий ижод ва тилшуносликда Жомий, Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий,

Атоулло Хусайний, Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлди.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда биринчи Академияга асос солинди, Ер қуррасини ўлчаш ва фалакиётшунослик жадвалларини тузиш ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадахонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жиҳозли ва илмий ютуқлари жиҳатидан унга тенг келадиган расадахона йўқ эди. Расадахонада Улуғбек математика, геометрия, фалакиётшуносликда чуқур билимлар соҳиб эди. Али Қушчи, Муҳаммад Ҳавофийлар унинг сеvimли шогирдлари бўлган. Мирзо Улуғбек «Зиҳ» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалакиёт илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага доир «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», Фалакиётшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусиқа ҳақида «Мусиқа илми ҳақида рисола» каби асарлар ёзди. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар қурдириб, таълим ишларига раҳбарлик қилди.

Амир Темур ва темурийлар даврида халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. Адабиёт бадий услуб жиҳатидан такомиллашди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бу даврда етук ижодкорлар Қутб, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, дурбек, Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва бошқалар яшаб ижод қилди. Айниқса ўзбек ёзма адабиётининг дунёвий қўламини Алишер Навоийнинг ижоди камолот босқичига кўтарди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро жуда яқин муносабатда бўла бошладилар. Қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ёша ерда яшаб ижод қилди. Масалан, хоразмлик шоирлар Ҳайдар ва Ҳофиз Хоразмийлар Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, Мавлоно Лутфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб, Ҳирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Амир Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Темурийлардан 22 та ижодкор-шоир бўлиб, улар ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга ҳомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Хусайн Бойқаро кабилар ўз шеърларидан девон тузганлар. Хуросон ва Мовароуннаҳрда форсий ва туркийда ҳам иккала

тилда ижод килувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юкса-лади. Шарқ классик адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. «Чаҳор маноли» каби адабиёт назариясига оид асарлар яратилган. Бадиий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топган. Адабий жараёнда шоҳлар ҳам, оддий қосиб ва хунаромандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунгур Мирзо (Шохрухнинг ўғли)нинг ўрни бекиёс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта ҳисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий «Шохнома»нинг кўп қўлёзмаларни қийинчилик билан ишончли илмий матн яратилди. Бойсунгурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Хуллас, XV аср ўрталарида Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннаҳрда Улуғбек даврида қўллаб-қўлловчи форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар. Самарқандда ўша даврнинг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб Мавлоно Камол Барахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Улуғбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлиги таъкидлаб ўтган. Улуғбек Хуросондаги ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. У Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган. Мумтоз шоир билан тенглаштириш Лутфий учун катта шараф эди. Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорларига тўхталади. Яқинда маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фуқукул-балоғ» (1437 й.) асари темурийлар даври Мовароуннаҳрдаги адабий ҳаётни ўрганиш имкониятларини очди.

Шайх Аҳмад Тарозий асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бирга шу пайтгача номаълум бўлган ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтиради. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари бизга номаълум бўлган Муҳаммад Темур Бузонинг туюқларини Шамс Қисорийнинг «ал-Мақлубул-баъз» шеърини санъати намуналарини Жалолий деган шоирнинг ишқий мазмундаги байтларини, «мутасалсал» санъатига оид ўзининг ғазалидан намуналар келтиради. «Мутасалсал» санъати қофия бўлиб келган сўзларнинг ёки унинг бир бўлганининг кейинги байт бошланишида такрорланиши

билан байтларни бир-бирига боғланиши англатади. Тарозийнинг «Фуқукул-балоғ» асари ўша давр ўзбек адабиёти тарихини янада чуқурроқ ўрганишда қимматлидир.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксалиш Темурий Бойқаро ва ўзбек адабиётининг порлок қуёши Навоий номлари билан боғлиқ. Бойқаро ҳукмдорлиги даврида адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берган. «Хусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган, бу улуг зот ўз ҳукмронлиги давомида Навоийга «муқарраби ҳазрати султоний» мансабларини бериб биргаликда маданиятнинг ривожланишга ҳомийлик қилишган. Навоий устоз Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётига раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадиий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Навоийнинг «Ҳамса» ва «Ҳазойинул-маоний» девони, Жомийнинг «хашг авранг» ва шеърини девонлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Хусайн Бойқаро ўз «рисоласида» унинг ҳукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди. XV асрда ўзбек адабиёти, айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насридаги адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий сўз ва иборалардан, атамалардан, форсий тилга ҳос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаландилар.

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги анъаналари кейинчалик бобурийлар томонидан Афғонистон ва Ҳиндистонда, XVIII-XIX асрларда Хоразм ва Қўқон ҳоллигида ривожлантирилди¹.

Темурийлар даврида яратилган адабиёт тасаввуфнинг адабиёти даражасини белгилади. Адабиёт тасаввуфнинг ғоявий мазмунида илохий масалаларни қамраб олиб умуминсоний тафаккурни ифодалади. Амир Темур ва темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шунинг кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксаклигини юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда **сиёсий-иқтисодий** омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннаҳр ва Хуросонда тарқок, ўзаро низо ва

¹ Хайитметов А. Темурийлар даври Ўзбек адабиёти. -Т., 1996 й. 8-10 бетлар.

урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва хукмдор мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг жабр-зулмдан қутулиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбошимчаликлар каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалиши таъминлади.

Иккинчи - иқтисодий омил – Мовароуннахр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик, ишлаб чиқаришни жалб ривожланишига олиб келди. Давлат томонидан дехкончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тadbирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи – маънавий омил – аввалги маданий мерос, маънавий кадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишини амалга оширишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чагминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан: Мусулмон Шарқи маънавий меросда кенг аҳамият касб этган кадимги юнон илмий-маънавий, бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ҳам муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил – бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадида мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннахр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф – хусусан Нақшбандия таълимоти. Марказий Осиёда Юсуф Ҳамадоний, Абду Холик Гиждувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланиган Нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда ниҳоятда муҳим роль ўйнайди, маънавий ўзгаришлар маълум эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Амир Темур ва темурий шахзодалар, кўп

олим – фозиллар, хунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, ўз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар. Марказий Осиёда XI асрдан бошлаб ёйилда боплаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннахр ва Хуросонда кенг тарқалиб, унинг яссавия, кубровия ва айникса нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Ҳамадоний, Гиждувоний ва XIV асрга келиб Баҳовуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб у сарой ахли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади. XIV-XV асрларда Марказий осийда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Махдуми Аъзам, Хожа Аҳрор каби йирик вақлари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қиладилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказди. Бу жиҳатдан, айникса, Хожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурхониддин Нафис ибн Эваз Ҳаким ал-Хирмоний, Султон Али табиб Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

4. XIV-XV асрларда Марказий Осиёда маънавий ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Жўржоний номлари билан боғлиқдир. Жўржоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлокий фикрлари бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва назарда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлокий мазмунга эгадир.

Амир Темур ва темурий шахзодалар даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннахр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззок Самарқаний, Ҳофиз Абру, Натанзе, Фосих Ҳавофий, Мўйиниддин Исфизорий, Мирхонд,

Хондамир каби тарихчилар темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда, муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда¹.

Илм фан ва адабиётнинг ривожини китобат санъати, янги қўлёзма асарларни қўчириб ёзиш, хаттотлик, мусаввирлик, лавҳа чизиш, каби санъатлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва хаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. Хаттот Мир Али Табризий (1330-1402) настаълик хатини кашф қилди. Бу усул Хиротда Султон Али Машҳадий бошчилигида юксак босқичга кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Халвоий, Рафиқий каби хаттотлар, мусаввирлар етишиб чиқди. Самарқанд ва Хиротда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Бу кутубхоналар хунармандчилик корхонаси ҳисобланган, уларда қўл ёзма асарларни тўплаш ва сақлаш ишлари бажарилган. XIV-XV асрлар ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъат тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир асарлар яратилди. Маҳоратли созанда, бастакорлар ва ҳофизлар етишди. Абдуқодир Найий, Қулмуҳаммад Шайхӣ, Хусайн Удий, Шохқули Ғижакий, Аҳмад Қонунӣ, Юсуф Андижонӣ кабилар шулар жумласидандир. Улуғбек, Жомий, Навоӣ ва Биноӣлар мусиқа илмига оид асарлар ёзиб янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда такомиллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган томошалар – халқ сайлларида масҳарабозлар, кўтирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намойиш қилган.

Амир Темур ва темурийлар даври маънавий ҳаётида диний фалсафа катта ўрин тутди. Сўфийлик тариқатида Накшбандийлик ривожланиб, барча ижтимоий-маънавий соҳаларга ўз таъсирини кўрсатди. Баҳовуддин Накшбандий бу тариқатни бойитиб, балогардон мартабасига эга бўлган каромат соҳиби эди. XV асрда Накшбандия тариқатининг давомчиси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрордир. Самарқандга келган Хожа Аҳрор Валини темурийлар ўзларига пир деб билади. Хожа Аҳрор Накшбандия Хожагон тариқатининг йўналишини белгиланган ва ижтимоий фаолиятдан ташқари ижодкорлик илми билан ҳам шуғулланиб бир неча асарлар ёзган.

Ўрта Осиёда Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ривожланди ва камол топди. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хуро-

сондаги маданий тараққиётнинг тамал тошини Буюк соҳибқирон Амир Темур қўйган эди.

Таянч тушунчалар

Амир Темур, салтанат, Бағдод, Султония, Бибиҳоним масжиди, Оксарой, карвонйўли, масжид, гузар, макбара, Ёри амир макбараси, Шайхонтохур мажмуаси, Яссавий макбараси, Қалдирғочбий макбараси, Мовароуннаҳр, Регистон, Улуғбек мадрасаси, настаълик, тасаввуф, Накшбандия, тузуқлар, хаттотлик, миниатюра, Навоӣ, Бобур, Хусайн Бойқаро.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. XIV-XV асрларда Мовароуннаҳрда маданият равнақининг омиллари ва шарт-шароитлари нималардан иборат эди?
2. Амир Темур илм фан, маданият ҳомийси.
3. Амир Темурнинг жаҳон фани ва маданияти ривожидagi муносиб ҳиссасини гапириб беринг.
4. Амир Темур даврида бунёд этилган меъморий ёдгорликлар ва унинг ҳозирги кундаги маданиятимиз ривожидagi тутган ўрни.
5. Темурийлар шажарасининг маърифатли жиҳатларини мисоллар билан тушунтиринг.
6. XIV-XV аср Мовароуннаҳрдagi маданий юксалишнинг асосий белгилари нималардан иборат эди?
7. Амир Темур ва темурийларнинг маданий сиёсатида меъморчиликнинг ўрни ва аҳамияти.
8. Ўзбек адабиёти равнақидagi Навоӣ, Бобурларнинг роли.
9. Камолитдин Бехзод ижодининг тасвирий санъат ривожидagi аҳамияти.
10. Улуғбек илмий мактабининг ютуқлари ва унинг жаҳон фани учун аҳамияти нимада?
11. Амир Темур ва темурийлар маданий меросини тиклаш юзасидан қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?
12. Амир Темур ва темурийлар маданиятининг асосий омиллари ҳақида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. -Т. 1996.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг "Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида" Фармони. 2007 йил 19 январ. Ишонч, 2007 йил 23 январь.

¹ Маънавий юлдузлари. - Т.: 1999 й., 15-20 бетлар.

3. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

4. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8 декабрь.

5. Президент Ислом Каримовнинг Самарканд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил 26 август.

6. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил 31 август.

7. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

8. Темур ва Улуғбек даври тарихи. -Т., 1996.

9. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. -Т., 1996

10. Абдурахмонов А. Улуғбек ва унинг растахонаси. -Т. 1996

11. Далабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. -Т., 1996

12. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1,2 –жилдлар. -Т., 1992

13. Керен л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. -Т., 1996

14. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. -Т., 1993

15. Файзиев Т. Мирзо Улуғбек авлодлари. -Т., 1994

16. Темур тузуқлари. -Т., 2005.

17. Темурнома. -Т., 1990.

18. Темурнинг меъморий мероси. -Т., 1996

19. Тўхтаев И. Темур ва темурийлар тангалари. -Т., 1992

20. Файзиев Т. Темурий маликалар. -Т., 1994

21. Усмонов О.К. Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. -Т., 1997.

22. Қайюмов А. Алишер Навоий. -Т., 1991.

23. А.Ҳайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. -Т., 1996.

24. Муҳаммадиев Н. Улуғбек академиясининг шухрати. Халқ сўзи 2007 йил 27 март

25. Худойкулов Х. Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007

26. Азимов Ҳ. Мустақиллик ва Амир Темур фидокор. 2006 йил 12 сентябрь.

27. Азимов Ҳ. Оксарой – Соҳибкирон рамзларидан бири. Маҳалла 2006 йил 5 апрел.

28. Азимов Ҳ. Жаҳонгирнинг ҳарбий даҳоси. Мулкдор 2006 йил 7 апрель.

29. Азимов Ҳ. Амир Темур қадрияти – давлатчилик таянчи. Ҳуқуқ. 2007 йил 5 апрель.

11-МАВЗУ. ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ХОНЛИКЛАР ВА ЧОР РОССИЯСИ ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Маъруза режаси:

1. *Хонликларнинг вужудга келиши ва маданий ҳаёт.*

2. *Ўлка маданий ҳаётига рус ва жаҳон маданиятининг таъсири.*

3. *Туркистонда жаҳидлар ҳаракатининг вужудга келиши ва унинг ўлка халқлари маънавий-маданий ҳаётига таъсири.*

1. Туркистоннинг Темурийлар даври маданияти ўзининг классик хусусиятилари билан бутун дунёга маълум ва машҳур бўлди. Энди унинг узвий давоми бўлган Мовароуннаҳрдаги хонликлар даври маданияти ҳақида сўз боради. Бухоро хонлиги XVI-XX аср бошларида Ўрта Осиёда мавжуд бўлган йирик давлат бўлиб, унда 3 та сулола-шайбонийлар (XVI)-аштархонийлар (XVII-XVIII аср ўрталари)-манғитлар (XVIII-XX аср бошлари) сулоласи ҳукмронлик қилишган. Маълумки, Муҳаммад Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи Ўзбеклар XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонни эгаллаб, ўзларининг Марказланган давлатига асос солдилар.

XV- XVI асрдаги муҳим воқеалар хусусида эски ўзбек, форс-тожик тилларида битилган асарлар орқали кўплаб маълумотлар олиш мумкин. Хусусан, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) “Бобурнома” асари, Шайбонийхон хизматида кирган шоир ва тарихчилардан Камолиддин Биноий (1453-1512) ва Муҳаммад Солих (1453-1535)ларнинг Шайбонийхонга атаб ёзган асарлари муҳим аҳамиятга эгадир. Муҳаммад Солихнинг “Шайбонийнома” асари ўзбек тилида назмий услубда ёзилган бўлса, Биноийнинг “Шайбонийнома” асари(бу асар яна Футухоти хоний деб ҳам аталади) форс тилида битилган ва ҳозиргача ўзбек тилига тўлиқ таржима қилинмаган.

Бундан тапқари Дашти Қипчок, Мовароуннаҳр, Хуросондаги сиёсий, иқтисодий, маданий жараёнлар хусусида, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-Сияр”, Фазлulloх ибн Рўзбехон (1457-1530) нинг Меҳмон-номайи Бухоро”, номаълум муаллифнинг “Таворихи гузида Нусрат-нома”(бу асарни Шайбонийхоннинг ўзи ёзган деган қарашлар ҳам мавжуд), Мирзо Муҳаммад Хайдарнинг “ Тарихи Рашидий”, Хофиз Таниш Бухорийнинг (1547-1604)нинг Шарафномаий-Шоҳий (шоҳларни шарафловчи асар) асарларида ўз ифодасини тошган.¹ Шайбоний-

¹ Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: “Академия” 2000. 147-148 бетлар.

лар давридаги суд ишларига назар ташласак уни қуйидагича бўлганлигини кўрамиз. Хонликда жинойтни аниқловчи ва жазо берувчи асосий маҳкама исломий шариат-қоидаларига асосланиб иш кўрувчи қозилик идоралари эди. Давлатдаги олий судья Қози калон бўлиб, вилоятлардаги жинойтларни жазолаш вилоят қозилари қўлида бўлган. Олий жазо-ўлим ҳукмини фақат хоннинг махсус фармони билан амалга оширганлар. Айбдорни аниқлашда, шариат қонунларига асосан, икки киши гувоҳлиги етарли бўлган.

Бу даврга оид ҳужжатларда (Жўйбор шайхлари архиви, Самарқанд қозилик идораси ҳужжатлари ва бошқалар) турли фуқаролик ишлари, ҳуқуқий-мамурий жинойтлар, тартиббузарликлар ва уларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Масалан, Бухородаги Катта Ғозиён ва Кичик Ғозиён мадрасасига тегишли ҳужжатларда (1535) мадрасада ўқиш ва ҳужрада яшаш тартиб-қоидаларини бузган талабаларга қуйидаги жазо чораларини қўллаш кайд этилган. Агар талаба бир ой дарсларга сабабсиз келмаса, қатнашмаса уни ҳужрадан маҳрум қилишган, агар талаба дапғасалиги сабабли дарсларни яхши ўзлаштира олмаса ва бир босқичдан иккинчи босқичга ўта олмаса, унга нафақа тўлаш бекор қилиниб, ҳужра тартиб олинган.

Шайбонийлар давлати ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жўйбор қишлоғидан чиққан Жўйбор хожалари катта таъсирга эга эди. Хунармандчилик XVI асрда ўз тараққиётининг юксак чўққисига чиқди. Хунармандчиликнинг асосий турлари бўлган тўқимачилик, кулолчилик, металлга ишлов бериш билан боғлиқ хунарлар (қуролсозлик, темирчилик, дегрезчилик, мисгарлик), дурадгорлик ва бошқа соҳаларда меҳнат қилган хунарманд усталар маҳсулоти кўп ҳолларда юксак санъат асари даражасига кўтарила олди. Хунармандчиликнинг асосий марказлари Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Қарши, Балх каби йирик шаҳарлар эди. Самарқанд ва Бухорода хунармандчилик турларининг сони 60дан ортиқ бўлганлиги манбаларда кайд этилган. Бу кустар халқ хунармандчилигига хос бўлган илғор анъаналар янги шакл ва кўринишда давом эттирилди.

Хунармандлар ижтимоий жиҳатдан ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар одатда арабча "қасаба" (олмок, ишлаб топмок) термини билан аталди. Хонликдаги барча шаҳарларда хунармандлар ўз уюшмаларига эга бўлиб, улар сайлаб қўйиладиган раис ёки оқсоқол томонидан бошқарилган. Манбаларда хон саройи эҳтиёжи учун ишлайдиган махсус сарой хунармандлари бўлганлиги тўғрисида ҳам маълумотлар

мавжуд. Савдо-сотиқ Шайбонийлар даврида савдо-сотиқ мамлакат иқтисодиётининг муҳим тармоғи эди. Асосий савдо марказлари бўлган йирик шаҳарлар (Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Қарши, Балх, Андижон)дан ташқари кўпгина катта қишлоқларда ҳам бозорлар мавжуд эди. 1558-йил Ўрта Осиёда бўлган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон Бухоро шаҳрида ҳар йили йирик савдогарлар қурултойи бўлиши, бу ерга Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардаги катта-катта савдо қарвонлари келиши ҳақида маълумот беради. Катта ҳудудга эга бўлган хонлиkning турли вилоятлари ўртасидаги яқин иқтисодий савдо алоқалари ҳам мавжуд эди. Айниқса, Абдуллаҳон Иккинчи ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигида ички ва ташқи савдо кенг ривожланади. Қарвон йўллари бўйида кўплаб иншоотлар; қарвонсаройлар, работлар, сардобалар барпо этилди, савдо қарвонлари хавфсизлигини таъминлаш чоралари кўрилди.

Маданият. Илм-фан. Амир Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросонда ривожланган юксак маданият анъаналарини Шайбонийлар давом эттирдилар ҳамда маълум маънода уларни янада бойитдилар. Бу даврда адабиётнинг турли жанрларида, тарихнавислик, хаттотлик санъати, эпиграфия, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа бир қатор соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди.

Бутун ўрта асрлар даврида бўлганидек, бу даврда ҳам бошланғич таълим бериладиган мактаблар ҳамда диний ва дунёвий билимлар бериладиган, жамиятга ўқимишли, билимли кишиларни тайёрлаб берадиган мадрасалар асосий маданият даргоҳлари бўлган. Хонлиkning барча катта-кичик шаҳарларида олий таълим берувчи мадрасалар мавжуд бўлиб, уларда ўқиш уч босқичда бўлган ва 21 йил давом этган. Адабиёт. Шайбонийлар даври адабий ҳаётида юксалиш, адабиёт турли жанрларининг ривожланиши давом этди. Адабиёт майдонида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Хожа, Афсодий, Восифий, Мажлисий, Убайдий, Бақойий, Шайдо, Ошиқ, Азизий, Нисорий, Мушфикий, Нахлий, Мутрифий ва бошқа кўплаб сўз санъаткорлари ўз ижоди билан ном қозондилар. Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган бу адабиёт вакиллари билан бобурийлар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистон, шунингдек, Эрон, Туркия, Озарбайжон ва Шарқий Туркистондаги сўз санъаткорлари орасида ижодий алломалар мавжуд эди. Бу даврда яратилган адабий асарлар ичида Бухоролик адабиётшунос олим, шоир, саройда "Малик уш-шуаро" деб улуғланган Хасанхожа Нисорий(1516-1597)нинг "Музаққири ахбоб" (Дўстлар ёдномаси) асари муҳим аҳамиятга эга. (Бу асарни ўзбек тилидаги таржимаси 1993 йилда "Мерос" нашриётига чоп этилди).

Бу асар комусий характерга эга бўлиб, унда XVI-асрда, Мовароуннахр, Хуросон, Хиндистон, Эрон, Туркия, Шаркий Туркистонда ижод қилган 288та шоирлар ҳақида, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Ҳусайн Воиз Кошифий сингари устоз салафлар тўғрисида, Арслонбоб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Заҳи ота, Шайх Худойдот каби тасаввуф намояндалари ҳаёти, қароматлари ҳақида, шунингдек, тарихий воқеалар, илм-фан ривож, санъат соҳасидаги ихтиролар, шарқнинг турли шаҳарларидаги меъмортилик мўжизалари, табиатдаги ажойиб ҳодисалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Шайбоний Абдуллаҳон Иккинчига бағишлаб ёзилган бу асар Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират ушшуаро" ва Алишер Навоийнинг "Маҷолис ун-нафоис" асарларидан кейинги "Учинчи теакира" ҳисобланади ва XVI асрда Ўрта Осиё, Эрон ва Хиндистондаги адабий муҳит, адабиётнинг бошқа масалаларини ёритишда муҳим ўрин, тутди.

Тарихнавислик. Бу даврда қўплаб тарихий асарлар яратилиб, ўрта аср мусулмон тарихнавислигидаги етакчи анъаналар давом эттирилди. Сулола асосчиси Шайбонийхонга, унинг ворисларига атаб бир неча йирик тарихий асарлар яратилди. Булар ичида Камолиддин Биноийнинг, Мулло Шодий, Муҳаммад Солиҳ, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг асарларини, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳийнинг "Зубдат-ал асар", Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг "Тарихи Рашидий", Хофиз Таниш Бухорийнинг "Абдуллонома" ("Шарафномаи шоҳий"), номаълум муаллифнинг "Таворихи гузида, Нусратнома" каби тарихий асарларни айтиб ўтишимиз мумкин.

XVI асрда яратилган Зайниддин Восифийнинг "Бадосъ ул вақосъ" ("Нодир воқеалар"), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" асарлари ҳам Шайбонийлар даври тарихнавислигидаги етакчи анъаналар ҳақида қимматли маълумотлар берувчи асарлардир.

Шайбонийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросон тарихига оид форс тилидаги тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ишлари ҳам олиб борилди. Хусусан, Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асари Кучкунчиҳоннинг топшириги билан ўзбек тилига таржима қилинганлиги ҳам Шайбоний ҳукмдорлар миллий тил равнақи учун қайғурганликларидан далолат беради.

Шайбонийлар даврида, шунингдек, мусаввирлик, ҳаттотлик ва мусиқа санъатида, фикҳ, тиббиёт, мантиқ, риёзиёт (математика), ҳандаса (геометрия) ва илми нуҷум (астрономия) ҳамда илм-фан, маданиятнинг бошқа соҳаларида ривожланиш кўзга ташланади. Муҳаммад Амин ибн Убайдулла Муминбойнинг "Ҳисоби амали шабака"

(1550), Бобокалон муфти Самарқандийнинг "Рисола дар илми ҳисоб", "Васият бар чаҳар қисм", Муҳаммад Ҳусайн Мунажжим Бухорийнинг "Маърифати самти қибла" ва бошқа асарлар бу даврда қўпгина аниқ фанлар соҳасидаги юксатишлардан далолат беради.

Тиббиёт соҳасида ёзилган асарлар ичида Султонали Самарқандийнинг "Дастур-ул илож" (1596), Муҳаммад Юсуф Қоҳхоннинг "Таҳқиқ-ал Ҳумайёт", "Зубдат-ул Қахҳолий" асарларини, Убайдуллоҳ Қаххон ибн Муҳаммад Юсуфнинг "Шифо ул илал" (Қасалликлар давоси) ва "Ум дат-ул қухлия фил-амродул басария" (Кўз касаллигига доир асосий китоб), асарларини айтиб ўтиш мумкин.

Меъмортилик. Шайбоний ҳукмдорлар ҳам меъморий иншоотлар барпо этишга ўз қуч-қудратларининг ифодаси сифатида қарадилар. Бу давр иншоотлари ичида Самарқанд яқинида Шайбонийхон томонидан Зарафшон дарёси устида қурдирилган қўприк - сув айирғични, шаҳардаги Шайбонийхон мадрасаси (1515-1516) ва масжидини, Абдурахим Садр мадрасасини, Тошкентда Наврўз Аҳмадхон қурдирган Барокхон мадрасасини (Ҳозирги Ҳаси Имом) ва Абдуллаҳон Иккинчи даврига мансуб Қўқалдош мадрасасини, Қарши шаҳридаги Абдуллаҳон мадрасаси ва Намозгоҳ (Қўқ Гумбаз) маҷитини, Бокибий мадрасасини, ҳаммом ва сардобани, Қармана яқинда Зарафшон дарёси устидаги қўприкни (1582), бу шаҳарда барпо этилган бир нечта мадраса, хонақоҳ, масжидларни ва хонлиқнинг бошқа шаҳарларидаги қўплаб биноларни айтиб ўтиш мумкин.

Убайдуллаҳон давридан бошлаб пойтахт шаҳар мақомига эга бўлган Бухорода айниқса қўплаб меъморий иншоотлар барпо этилди. Бу шаҳарда Убайдуллаҳон томонидан Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Абдулазизхон даврида қўпинли хонақоҳ, Масжиди Қалон (1540-1541) ва бошқа иморатлар борпо этилди. Айниқса, Абдуллаҳон Иккинчи даврида шаҳарда қўплаб бинолар: мадрасалар (Модарихон, Ойпошшо ойм, Говқушон, Фатхулла Қушбеги, Дўстим, Абдуллаҳон қабилар), масжидлар, ёпиқ бозор ва савдо расталари Токи Заргарон, Токи Саррафон, Токи Китобфурушон), хонақоҳлар, ҳаммомлар қурилди. Хонлиқда шаҳарлар тараққиёти ва меъмортилик айниқса, Абдуллаҳон Иккинчи даврида жуда юксалди. Ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон, Туркменистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларини ўз ичига олган қудратли салтанат барпо этган Абдуллаҳон Иккинчи ўз умрини от устида, жангу жадалда ўтказган бўлса-да, иқтисодиёт, маданият, хусусан, меъморт

чиликка Ҳомий йирик давлат раҳбари сифатида халқимиз хотирасида, тарихимизда қолди. Ҳозирги пайтда Ўрта Осиёдаги XV асрга мансуб меъморий обидаларнинг асосий қурилиши бу ҳукмдор даврида қурилган бўлиб, манбаларнинг гувоҳлик беришича, уларнинг сони 1000дан ортиб кетади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керакки, ўша даврда барпо этилган Барокхон мадрасаси (Ҳастимом) ҳозирда пойтахтимизнинг кўркига-кўрк қўшиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг саъи ҳаракатлари билан ушбу тарихий мажмуа бутунлай қайтадан қурилди. Мажмуа таркибидаги Каффол Шоший макбараси, Барокхон ва Мўйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Номозгоҳ масжидлари каби тарихий обидалар қайтадан яшарди, ёхуд ўзининг хақиқий кўринишига эга бўлди.

Албатта, бу каби тарихий мажмуалар нафақат халқимизнинг, балки хорижлик сайёҳларнинг диққатини тортиб келмоқда. Шунини айтиш керакки, Юртбошимиз томонидан 2007 йил 20 февралдаги “Ҳазрати Имом (Ҳастимом) жамоатчилиқ жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори ушбу мажмуанинг кейинги равнақи учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги даврига ҳулоса тарзида шунини айтиш керакки, ижтимоий-иқтисодий ҳаётда ижодий силжишлар юз берди. Сўнгги темурий ҳукмдорлар даврида кичик-кичик мустақил бошқариладиган вилоятларга бўлиниб кетган Мовароуннахр яна ягона давлатга бирлаштирилди. Илм-фанда, маданиятда темурийлар даври анъаналари давом эттирилди ва янада бойитилди. Шаҳарсозлик, меъморчилик, ҳунармандчиликда катта ютуқлар қўлга киритилди, ташқи ва ички савдо юксак ривожланди. Буларнинг барчаси Шайбонийлар ҳукмронлиги ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим аҳамиятга эга даврлардан бири эканлигини кўрсатиб турибди.

Аштархонийлар даври. Бу даврда деҳқончиликда ўрта асрларга хос ер эгаллиги иқтисодий муносабатлар тўлалигича саклаб қолинди. Хосилдор ерлар хон ва унинг хонадонига тегишли эди. Ҳарбий-маъмурий ва диний амалдорларга тегишли бўлган ва суюрғол, иқтоъ, танҳо, шаклдаги хусусий ерлар ҳам ер эгаллигининг муҳим кўриниши сифатида сакланиб қолади. Ўтроқ деҳқончилик ҳудудларида анъанавий уй чорвачилиги ҳам ривожланган. Ҳунармандчилик соҳасининг ҳам бир қатор тармоқларида ўзгаришлар юзага келди. Шаҳар ва қишлоқларда ҳунармандчилик, унинг турлари (ип йигириш, газламалар тайёрлаш, тайёр кийимлар тикиш ва бошқалар) ривожланиб бор-

ди. Қулоччилик тармоғи ҳам ўсиб борди. Бу даврда савдо-сотиқ ҳам ривожланиб борди. Асосий савдо марказлари Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Қарши, Балх ва бошқа йирик шаҳарларнинг мавқеи ошиб борди. Шунингдек, ташқи савдо алоқалари ҳам ривожланди. Хусусан. Россиянинг турли савдо шаҳарлари, (Астрахан, Оренбург, Сибирдаги шаҳарлар), Ҳиндистон, Эрон, Қошғар, Туркия билан савдо сотиқ олиб борилди. Ташқи бозорга асосан турли қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари чиқариладди. Пахта, тери, жун, турли матоларнинг асосий харидори сифатида Россия катта аҳамиятга эга бўла бошлади. Россияга, шунингдек Ҳиндистонда тайёрланадиган маҳсулотларни олиб боришда ҳам Ўрта Осиёлик савдогарлар муҳим роль ўйнар эдилар. Бухоро хонлиги билан Хива хонлиги ўртасида гарчи ўзаро низолар бўлиб турганлига қарамас-дан икки ўртадаги иқтисодий алоқалари тўхтаб қолмаганлигини ҳам айтиб ўтиш лозим. Илм-фан. Маданият. Аштархонийлар ҳукмронлиги даврига хос бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий зиддият маданий ҳаётга ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

XVII асрда Бухоро хонлигида йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150 га яқин мадрасалар фаолият олиб борган.

Тарихнавислик - Бу даврда ўрта аср анъанавий тарихнавислиги давом эттирилиб, кўпгина тарихий адабиётлар яратилди. Улар ичида Маҳмуд ибн Валининг XVI аср охири XVII аср бошларидаги Хуросон ва Мовароуннахр тарихига оид “Баҳр ал асрор” асари, Муҳаммад Юсуф Мунишийнинг Балх ҳокими Муқимхонга атаб ёзилган “Тарихи Муқимхоний” асари, хожа Самандар Термизийнинг ўрта аср мусулмон бадиий-тарихий адабиётида нодир ҳисобланган “Дастур ал-мулук” асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Муҳаммад Вафо Карманағийнинг “Тухфат ул хоний (Бу асарнинг иккинчи қисми Саидо Насафий томонидан ёзиб тугалланган), Абдурахмон Давлат (Толеъ)нинг (“Тарихи Абулфайзхон” каби тарихий асарларини айтиб ўтиш мумкин.

Бу аштархонийлар даври тарихшунослигила ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилганлигини кўрсатадиган муҳим белгидир.

Адабий ҳаёт. Аштархоний ҳукмдорлар ўз мавқеини мустаҳкамлашда сўз усталари нуфуздан фойдаланишга интилиб, уларга ҳомийлик қилардилар. Адабиёт айниқса, Субҳонқулихон даврида анча ривожланди. Хоннинг ўзи ҳам “Нишоний” таҳаллуסי билан шеърлар ёзганлиги маълум. Бу даврда ижод қилган шоирлар ичида Турди Фароғий (XVII аср) фаолиятини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекларнинг Юз уруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида анча

нуфузга эга бўлиб сарой доираларига якин турган бўлса, Субхонкулихондан анча зулм кўради ва хонга қарши кўтарилган кўзғалонда ҳам иштирок этади. Ундан 400 мисрадан ортиқроқ шеърлар бизгача етиб келган бўлиб, уларда меҳнаткаш халқ ахволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тотувлик, тинчликка чорловчи гоёлар етакчи ўрин тутади. Турди Фароғий айниқса "Тор кўнгуллик беклар", "Субхонкулихон ва унинг амир амалдорлари ҳақида ҳажв" каби шеърлари билан машҳурдир. Бу даврда ижод қилган шоирларнинг кўпчилиги ночор ахволда яшаб, ўз меҳнатлари билан кун кечирганлар. Улар ижодида ҳалол меҳнат билан ҳаёт кечиришни тарғиб қилувчи нақшбандия тарикатининг таъсирини ҳам кўрамиз. Масалан Бухорода мадрасани тугатиб у ерда яшаб қолган қаршилик шоир Сайидо Насафий тикувчилик қилиб кун кечирган. Унинг ижодида турли хунармандлар меҳнатини улуғлаш етакчи ўринда туради. Насафийдан мажозий услубда ёзилган "Бахориёт" асари ва кўплаб шеърлари бизгача етиб келган. Бутун умр қашшоқ-ликда ҳаёт кечирган бу шоир аштархонийлар даврида Мовароуннахр вайрон бўлган қишлоқ холига келиб қолганлиги ҳақида ачиниб ёзган эди. Бухоронинг энг бадавлат кишиларидан бўлган Нодир девонбеги томонидан Бухорода масжид-мадрасадан иборат меъморий мажмуа-Лаби Ҳовуз барпо этилди.

Самарқандда XVII аср охирида Ялангтушбий томонидан Регистон майдонида Шердор ва Тиллақори мадрасалари барпо этилди. Бухоро амирлиги. Амирликда чорвачиликнинг етакчи тармоқлари сифатида йилқичиликнинг аҳамияти катта эди. Айниқса, ўз чидамчилиги, тезлиги ва кучи билан Шаҳрисабз қорабайирлари машҳур эди. Хунармандчилик. Амирликда асосий хунармандчилик марказлари сифатида шаҳарлар катта ўрин тутсалар-да, кўпгина йирик қишлоқларда ҳам хунармандчиликнинг баъзи соҳалари ривожланган. Бутун ўрта асрларда бўлганидек, хунармандлар бу даврда ҳам ўз уюшмалари (касаба, цех)га эга бўлиб, уларнинг ташкил топиши маълум турдаги махсулот ишлаб чиқариш жараёни устидан назорат ўрнатишга, бу соҳада ўз монополиясини, яъни махсулотни ишлаб чиқаришга бўлган ягона ҳуқуқни сақлаш ва рақобатга дош беришга интилиш билан боғлиқ эди.

Бухоронинг зарбоф тўнлари, Шаҳрисабзнинг Ироқи дўппилари, Самарқандлик усталарнинг ипак буюмлари, айниқса машҳур эди. Хонликнинг тоғлик туманлари (Шаҳрисабз, Бойсун, Шеробод) да қадим давлардан бошлаб турли маъданлар казиб олинган бўлиб, бу

конлардан фойдаланиш, танаффуслар билан то XX аср бошларича давом этган. Темирчилик мисгарлик чўян қуйиш тармоқлари ривожланган. Заргарлик тармоғи ҳам муҳим аҳамият касб этган. Амирликдаги Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шаҳрисабз, Денов, Каттакўрғон ва бошқалар асосий савдо марказлари сифатида тараққий этиб борди.

XVIII-XIX аср бошларида Бухоро амирлигининг савдо алоқаларида Россия муҳим ўрин эгаллайди. Ички савдо ривожидида мавжуд пул муомаласининг ўрни катта эди. Манғитлар даврида бу соҳада бирмунча барқарорлик ўрнатилди. Муомалада уч турдаги: тилло танга, (кумуш), ва пул (мис) маужуд бўлиб савдо-сотик ва тўловларда кўпинча танга ва пул ишлатилган.

Маданий ҳаёт. Бухоро Амирлиги иктисодининг XVIII аср охириларида бир қадар юксалиши маданий ҳаётга ҳам ўзининг самарали таъсирини ўтказди. Бухоро бу даврда ҳам мусулмон шарқнинг йирик маданий маркази сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Асрлар давомида шаклланган мактаб ва олий таълим берувчи мадрасалар фаолияти бу даврда анча юксалди. Бошланғич таълим мактаблари мамлакатдаги барча йирик қишлоқларда, шаҳарларнинг ҳамма маҳалла-гузарларида мавжуд бўлиб, бу ерда болаларнинг дастлабки саводи чиқарилган. Бу мактабларнинг энг катта ютуғи сифатида мураккаб араб алифбосининг болаларга ўргатилганлигини айтиб ўтиш керак. Олий таълим масканлари бўлган мадрасалар амирликнинг барча шаҳарларида мавжуд эди. XIX аср бошларида, манбаларнинг гувоҳлик беришича, фақат Бухоро шаҳрининг ўзида вақф ерлардан келадиган даромад ҳисобига фаолият кўрсатадиган 108 та мадраса бўлган бўлиб, уларнинг 60 таси асосий таълим масканлари сифатида машҳур эди. Мадрасада ўқитиш, олдинги давлардагидек қуйидаги 3 босқичда амалга оширилган: 1) паст қадам; 2) миона; 3) пешқадам. Мадраса ўқитувчилари - мударрислар ва бошқа хизматчиларнинг йиллик маоши (250-350 тилло), талабалар нафақаси (3 тиллодан 4 тиллогача), мадрасадаги кутубхона харажатлари, таъмирлаш ишлари ва бошқаларга асосий маблағлар ҳар бир мадрасага бириктирилган вақф ерлардан келадиган даромадлар ҳисобига қопланган. Мадрасалар, одатда пишиқ ғиптдан икки қаватли қилиб қурилган бўлиб, унинг 1-қаватида дарсхоналар, кутубхона, масжид ва бошқа хўжалик хоналари, 2-қаватида эса талабалар яшайдиган хужралар бўлган.

Мадрасаларда талабалар Куръонни, фикх, шарият асосларини, диний-ахлоқий адабиётларни ҳамда тил, адабиёт, тарих, фалсафа, математика, шунигдек хандаса (математика) ва бошқа бир

қанча аниқ фаһлардан таълим олишган.

Шу билан бирга, амирликдаги мадрасаларни тугатиб бир қатор илмларни эгаллаган машхур кишиларнинг яшаб ўтганлиги мадраса таълимининг ютуқларини ҳам кўрсатиб турибди. Бу давр маданий ҳаёти ҳақида адабиёт, тарих, хаттотлик, мусика санъати ёлгорликлари, меъморчилик обидалари муҳим маълумотлар беради.

Адабиёт. Амир Хайдар саройида Мунши (амир котиби) лавози-мида хизмат қилган Мирзо Содик Мунший XIX аср бошларидаги адабий ҳаётнинг кўзга кўринган намояндаларилан биридир. Ундан мерос қолган шеърӣ девон ҳамда шеърӣ усулда битилган "Мангит хукмдорлари тарихи" асари унинг адабиёт ривожига сезиларли ҳисса қўшган талантли шоирлигини кўрсатиб турибди.

XIX аср адабий ҳаётида, Шавқӣ таҳаллуси билан шеърлар ёзган Каттақўрғонлик Мухаммад Шариф, "Чор дарвиш", "Махфилоро", "Тўтинома" каби асарлар муаллифи Мулло Курбон Хиромӣ ва бошқалар ҳам катта роль ўйнаганлар.

Каттақўрғонлик қози Очилди Мурод Мирий Каттақўрғонӣ (1830-1893) ҳам амирликдаги маданий ҳаёт тараққиётига ўз ҳиссасини қўшган ўқимишли кишилардан бўлган. у бошланғич мактабда домлалик қилиб, ўқувчиларнинг савод чиқаришларига ёрдам берадиган янги дарслик-алифбе яратади; араб, форс, ўзбек туркча луғатлар тузиб чиқади. Ундан бизга "Порахўр Қозилар", "Мурид овловчи", "Эшонжар " каби ўткир ҳажвли адабий - шеърӣ сатрлари етиб келган. Бу асарларда уламоларнинг нафси бузуклигини, порахўрлигини қаттиқ танқид қилганлиги учун қора кучлар томонидан 1899 йилда ўлдирилади.

Тарихнавислик. Бу даврда яратилган тарихӣ асарларнинг кўпчилиги хукмрон мангитлар сулоласи тарихига бағишланган бўлиб, уларда ўрта аср тарихнавислигидаги анъаналар давом эттирилганлигини кўрамиз. Амирликда яшаб ўтган зиёли ижодкорлар фаолияти кўп қиррали бўлиб, уларнинг аксарияти тарихӣ асарлар ҳам ёзиб қолдирганлар. Улар ичида Мулло Ибодулло ва Мухаммад Шарифларнинг "Тарихи амир Хайдар" ва "Достони амирони мангит", Миролим Бухорийнинг "Фатхномаи-султонӣ", Мирзо Абдулазим Сомийни "Тарихи салотини мангития", "Дахман шохон" каби асарлари, Мухаммад Шариф ибн Мухаммад Нақининг "Тоҷу таворих" асарини, Ахмад Донишнинг "Мангитлар хонадони хукмдорлари тарихидан қисқача рисола" асарини ва Мирзо содик Муншийнинг "Тарихи силсилоти Мангития" (Мангит хукмдорлари тарихи) асарларини эс-

латиб ўтиш мумкин. Умуман олганда, бу даврда ўндан ортик тарихӣ асарлар яратилган бўлиб, улар мангитлар хукмронлиги даврида ҳам ўрта аср тарихнавислигидаги етакчи анъаналар давом этганлигини кўрсатади.

Меъморчилик XVIII аср иккинчи ярми XIX аср ўрта Осиё, хусусан Бухоро амирлиги меъморчилигида ўзига хос давр ҳисобланади. Гарчи бу даврла мамлакатда Амир Темур ва темурийлар ҳамда шайбонийлар давридагидек олий сифатли меъморӣ ишшоотлар кўп қурилмаган бўлса-да, ижтимоӣ бинолар қурилиши тўхтаб қолмади ва қуриладиган биноларда услубӣ ўзига хослик кўзга ташланади. Бухоро, Қарши, Самарқанд, Шахрисабз, Ғузор, Каттақўрғон ва амирликнинг бошқа бир қанча шаҳарларида кўплаб масжид ва мадрасалар барпо этилди.

Бухоро шаҳрида барпо этилган бинолар ичида Домулло Турсунжон (1796-1797) мадрасасини, масжид, мадраса ва сардобани ўз ичига олган Худойдод меъморӣ мажмуасини (1777-1855), Эрназар элчи мадрасасини (1795), халиф Ниёзкул маблағига қурилган Чор минор (1807) мажмуасини ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Меъморчиликнинг ривожланган йуналишлари савдо сотиқ билан боғлиқ ишшоотлар қурилишида ҳам кўзга ташланади. Амирлик пойтахти Бухорода ва бошқа шаҳарларда кўплаб ихтисослашган ёпиқ бозорлар мавжудлиги, шаҳарларда қарвонсаройлар сонининг муттасил ошиб бориши, савдо йуллари бўйида работлар, сардобалар қурилиши фикримизнинг далилидир. Улар ичида XIX аср ўрталарида амир Насрулло томонидан Бухоро-Қарши йулида қурилган Қақир сардобани, Қарши-Оқработ- Термиз йўлидаги бир нечта работларни айтиб ўтиш мумкин.

Қарши шаҳрига мангитларнинг ота юрти сифатида катта эътибор берилди. Натижада XIX аср бошларига келиб Қарши ўз тараққиётида Самарқанд ва Балх каби шаҳарларни ҳам орқада қолдириб, амирликда Бухородан кейин ўз аҳамияти жиҳатидан иккинчи ўринда турувчи шаҳарга айланди. Қаршида бу даврда кўплаб мадрасалар масжидлар, ёпиқ бозорлар ва бошқа ижтимоӣ бинолар барпо этилди. Улар ичида Қаршилиқ сут сотувчи аёл маблағи ҳисобига қурилган Алп мадрасасини (бу мадраса амир Хайдар томонидан қуриб тугатилган) ва Мир Мухаммад Мадрасаси айтиб ўтиш мумкин.

XVII аср охири - XIX асрнинг I-ярмида шаҳарларни мудофаа деворларини, кишлок мудофаа қўрғонларини таъмирлаш ишлари ҳам олиб борилди. Қурилган бинолар, одатдагидек давлат хазинаси ва ай-

рим кишиларнинг хусусий маблағлари хисобига амалга оширилди. Бухоро амирлигига хулоса қилиб шуни айтиш керакки, ютуқлар билан бир қаторда ҳудудларни қисқариб бориши кузатилди. Шимолий вилоятлар (Туркистон, Тошкент, Ўратепа, Хўжанд) Қўқон хонлигига ўтди. Жанубда Балх вилояти бутунлай қўлдан чиқарилди.

Қўқон хонлиги. Ҳунармандчилик. Хонликда Ўрта Осиё минтақасига хос бўлган барча йирик ҳунармандчилик турлари: тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, дурадгорлик ва бошқалар мавжуд эди. Иқтисоднинг бу соҳаси, айниқса, йирик шаҳарларда: Қўқон, Тошкент, Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд, Туркистонда яхши ривожланган бўлиб, хонликдаги айрим йирик қишлоқларда ҳунармандчиликнинг бир қанча турларини ишлаб чиқариш ҳам яхши йўлга қўйилган эди. Хусусан, Қўқон ўз темирчилари, мисгарлари, Чуст дўппидўзлари, Раштон кулолчилик маҳсулотлари, Шаҳрихон пичоқлари, Марғилон ипак ва шойи буюмлари билан шўҳрат топган бўлиб, хонликдаги юқори сифатли ҳунармандчилик буюмларига ички ва ташқи бозорда талаб катта бўлган. Шу боис ҳунармандчиликни қадим анъаналарга эга соҳа сифатида XVIII-XIX асрда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Савдо-сотик. Хонликдаги мураккаб сиёсий вазият савдо-сотик ривожига, карвонлар хавфсизлиги катта хавф туғдиришига қарамай, мамлакат иқтисодидаги савдо-сотикнинг аҳамияти катта эди. Қўқон, Марғилон, Андижон, Тошкент, Чимкент, Ўратепа ва бошқа шаҳарлар йирик савдо марказлари сифатида ном чиқарган эдилар. Шаҳарлар ва қишлоқлар иқтисодий савдо муносабатлар мамлакатда ички савдонинг тараққиётини белгиловчи асосий омил эди.

Йирик шаҳарларда ихтисослашган бозорлар, қўшлаб карвонсаройлар бўлиб, уларнинг сони савдо-сотик ривожини кўрсатиб турувчи муҳим белгидир. Ички савдо муносабатларида маҳаллий маҳсулотлар асосий ўрин тутарди. Четдан маҳсулотлар ичида турли металллар, фабрика маҳсулотлар (Россиядан), чой (Хитой ва Хиндистондан) ва қўшни давлатлардан олиб келинадиган баъзи ҳунармандчилик буюмларини айтиб ўтиш мумкин. Ташқи бозорга чиқариладиган маҳсулотларнинг асосини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (пахта, жун, ип, матолар, қуруқ мевалар ва бошқа маҳсулот) ташкил этиб, улар XIX асрдан бошлаб бевосита Россияга чиқарила бошланди.

Маданий ҳаёт. Хонликдаги илм-фан тараққиёти, маданият ривожини ўз даражасига кўра Ўрта Осиёдаги қўшни давлатларга яқин туради. Асосий маданият ўчоқлари хонликдаги йирик шаҳарлар бўлиб,

олий таълим берувчи кўпгина мадрасалар шаҳарлар жойланган эди. Бошланғич мактаблар хонлиkning хар бир йирик аҳоли пунктида мавжуд бўлиб, уларда араб тилида хат савод чиқарилар, ўқиш ёзиш ўргатиладди. Бошланғич мактабларда ҳам, асосий эътибор диний таълим беришга қаратилар эди. Қуръон, шариат, фикх (мусулмон қонунчилиги) асосларини ўқитиш мадрасаларнинг асосий вазифаси ҳисобланиб, дунёвий фанлар, айниқса, аниқ фанлар тараққиётида бир қадар турғунлик кўзга ташланади. Дунёвий фанлардан адабиёт, тарих, нутқ мантиқ, алжабр ва хандаса (геометрия) каби фанлар ўқитиларди. Пойтахт Қўқонда XIX асрда 15 та мадраса фаолият кўрсатган бўлса, бошқа шаҳарларда ҳам бир нечта йирик мадрасалар фаолият кўрсатган. Лекин хонликда Бухоро мадрасалариши тугатиб келган кишиларнинг мавқеи анча баланд ҳисобланарди.

Адабиёт. Бу даврда адабиётнинг ўрни айниқса юқори эди. Ўзбек адабиёти ривожига катта таъсир кўрсатган Қўқон адабий муҳитининг шаклланиши хонликда маданият тараққиётини белгиловчи муҳим мезон бўлди. XIX аср бошида Қўқон хони Умархоннинг хомийлиги Қўқон адабий муҳитини шакллантирган ва ривожлантирган қатор талантили ижодкорларни юзага чиқарган эди. Бу даврда фаолият кўрсатган шоирлар ва уларнинг ижоди Умархоннинг буйруғи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф томонидан тузилган “Мажмуат уш-шуаро” тазкирада яхши ёритиб берилган. Бу тазкирада XVIII аср охири – XIX аср бошларида Қўқонда яшаб ижод қилган Махмур, Гулҳаний, Фазлий, Мушриф, Ғозий, Содик, Хижат, Ҳозик, Хотиф, ва бошқа ижодкорлар ҳақида муҳим маълумотлар топиш мумкин.

Қўқон адабий муҳитининг ривожига атокли ҳажвчи шоир, ўзбек масалчилигининг йирик вакили Муҳаммад Шариф Гулҳаний катта ўрин тутди. У тоғли Дорвозда туғилди, Қўқон мадрасасида ўқиди, Қўқон хони Олимхон қўшинида навкар бўлиб хизмат қилади. Гулҳаний “Журъат” тахаллус билан ҳам ижод қилганлиги маълум. У асрларини икки тилда – ўзбек ва тожик тилларида ёзарди. Гулҳанийнинг “Зарбулмасал” асари мажозий тимсоллар – яналоқ қуш ва бойўғли ўртасидаги қудачилик можаролари орқали турли тоифадаги, ҳар хил феъл атвордаги табақалар, кишилар муносабатини, мамлакатдаги вайронгарчиликларни тасвирлайди.

Қўқон хонлигининг XIX аср 1-ярмидаги адабий ҳаёти ривожига Марғилонлик Жаҳон отин – Увайсий, Нодирабегим номи билан шўҳрат қозонган Моҳларойим (1792-1842), Ўратепалик Дилшоди Барно (1800-1905), Махзуна каби ижодкор аёлларнинг алоҳида ўрни

бор. Тарихнавислик. Қўқон хонлиги тарихига оид маҳаллий манбалар нисбатан кам бўлсада, улар хонликда ўз тарихнавислик мактаби борлигидан далолат беради. Гарчи бу даврда яратилган тарихий асарларда бутун Ўрта аср мусулмон тарихнавислигига хос дабдабавозлик, хукмдор шахсни улуғлаш каби хусусиятлар кўзга ташланса-да, бу асарлар ўз даврининг махсули сифатида, ўша давр тарих фани тараққиётини кўрсатувчи муҳим манба сифатида ўта қимматлидир. Улар ичида Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг "Тарихи Шохрухий" Мирзоалим Тошкандийнинг "Ансаб-ус салотин ва таворих ул-хавокин" асарлари, Отабек Фозил ўғлининг "Муфасссал тарихи Фарғона" асарини ва бошқаларни айтиб ўтиш керак.

Меъморчилик. Хонликда бутун Ўрта Осиё учун характерли бўлган анъанавий меъморий услублар билан бирга, маҳаллий хусусиятлар ҳам яққол кўзга ташланади. Барпо этилган меъморий иншоотлар асосан, мадраса, мачит каби анъанавий бинолар бўлиб, улар хонлиқнинг деярли барча йирик шаҳарларида қўллаб қурилган эди. Уларга Умархон томонидан Қўқонда барпо этилган катта жомеъ масжидини, ундан кейинги хонлар (Мадалихон, Худоёрхон) барпо этган мадрасаларни, Тошкентда қурилган Мўйи муборак мадрасасини, Тиллашайх жомеъ масжидини, Шайхонтохур меъморий мажмуасини (масжид, чиллахона, хонақоҳ), Наманган, Андижонда қурилган бир нечта мадраса ва жомеъ масжидларини айтиб ўтиш керак. Хонлиқнинг барча йирик қишлоқларида ҳам масжидлар фаолият кўрсатар, уларнинг аксарияти XVIII–XIX асрларда барпо этилган эди.

Хулоса қилиб айтганда, Қўқон хонлиги XVIII–XIX асрларда минтақадаги йирик давлатлардан бири сифатида иқтисодий, маданий ҳаётда кўнгина ўзига хосликларга эга бўлиб, ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутади.

Хива хонлиги. Хунармандчилик. Хунармандчилик бу ўлкада ўз тарихий илдиэларига эга соҳа сифатида катта аҳамиятга эга эди. Хунармандчилик марказлари сифатида асосан йирик шаҳарлар, хусусан пойтахт Хива, шунингдек Урганч, Хазорасп, Тошхувуз, Хонка ва бошқа шаҳарлар катта ўрин тутади. Маҳаллий хом ашё манбалари (жун, тери, ипак, пахта ва бошқалар), четдан келтириладиган металл (мис, чўян) ва бошқа маҳсулотлар Хоразм воҳаси хунармандчилиги тараққиётини белгилаб турган. Маҳаллий хунармандлар маҳсулотлари ички бозор эҳтиёжини таъминлаб қолмасдан, баъзи маҳсулотлар қўшни Бухоро, Қўқон хонликларга ҳам чиқарилганлиги маълум.

Савдо-сотиқ мамлакат иқтисодининг асосини ташкил этарди. Географик жиҳатдан қулай ҳудудда, йирик қарвон йўллари чорраҳасида жойлашган Хоразм воҳаси қадим даврлардан бери давом этиб келаётган тижоратчилик анъаналарига эга юртдир.

Хива хонлигида ҳам ички ва ташқи савдо анча ривожланган эди. Россиядан кўргошин, мис, темир, чўян каби турли металллар, Бухоро, Қўқон, Эрон, Россиядан олтин, қумуш, хунармандчилик ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилган. Хивалик савдогарлар транзит савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этишарди. Хонлик ҳудуди орқали ўтувчи савдо қарвонлари (Россия, Бухоро савдогарлари) дан олинадиган бож тўловлари ҳам сарой хазинасига катта даромад келтириб турган.

Маданий ҳаёт. Хива хонлиги маданияти кўпгина ўзига хосликларга эга. Бу адабиёт, тарихнавислик, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида яққол кўзга ташланади. Бутун мусулмон дунёсида бўлганидек, Хива хонлигида ҳам асосий илм даргоҳлари мадрасалар эди. Қўйи таълим, яъни бошланғич мактабда хат-савод чиқарган, ўқиш-ёзишни ўрганган кишилар хонлик пойтахти Хивадаги мадрасаларда, шунингдек Бухоро мадрасаларида ўқиб таълим олардилар. Баъзи манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIX асрда хонликда 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 130 та мадраса мавжуд бўлган. Хусусан, Хивада 22 та мадраса бўлиб, улар ичида Муҳаммад Раҳимхон, Шерғозихон, Раҳмонбердибой, Оллоқулихон, Хожа Маҳрам, Фозилбек, Давлат Қорақўз, Бек Ниёз Девонбеги мадрасалари катта мавқега эга эди. Хоразм маданиятининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу даврда адабиёт, тарихнавислик ва хаттотлик, мусиқа санъати, меъморчилик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида катта ютуқлар қўлга киритилди. Хоразм маданияти ўзбек халқи маданиятининг ажралмас бир қисми бўлиб, ўзининг гўзаллиги, нафислиги ва бетакрорлиги билан ажралиб туради.

Адабиёт. Ўзаро урушлар, иқтисодий танглик ва бошқа ижтимоий-сиёсий сабаблар туфайли Хоразм воҳаси адабий муҳитининг ривожланиши бир текисда бормади. Адабиётнинг энг ривожланган даври XVIII аср охири XIX аср хисобланади. Бу даврда яшаб ижод этган шоирлар ичида Муҳаммад Ризо Огаҳий(1809-1874) бадний мероси катта ўрин тутади. Тарихчи, таржимон ва шоир ўздан гоят гўзал ғазаллардан иборат девон қолдирган. 1832 йилда тузилган "Таъвиул-ошиқин" ("Ошиқлар тумори") девонидаги ғазаллари оғиздан-оғизга ўтиб халқ орасида ҳам жуда машҳур эди. У ўз ижоди

билан Алишер Навоий, Лутфий каби буюк шоирлар анъаналарини давом эттирган, халқпарварлик, адолат, юртга муҳаббат ғояларини қўйлаган шоир сифатида ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшган. Шуни айтиб ўтиш керакки, ҳозирча Хоразм адабий мактаби намоёндаларининг барча асарлари тўлиқ ўрганилиб, илмий доираларга киритилмаган, китобхонлар қўлига етиб бормаган. Бу келгусида тарихчи ва адабиётшунос олимлар олдидagi вазифалардан биридир.

Тарихнавислик. Хоразм ўзининг анъанавий тарихнавислик мактабига эга ўлкалардан биридир. Хива хонлиги тарихига бағишланган асарларда бу қадимий анъаналар бир қадар сақланганлигини кўрамиз. Бундай тарихий асарлар ичида Абулғозихоннинг “Шажараи турк” асари етакчи ўринни эгаллайди. Абулғозихон “Шижараи тарокима” “Туркманлар шажараси” асари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган шахсдир. Тарихнависликдаги бу анъаналар кейинчалик Мунис, Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф Баёнийлар томонидан давом эттирилди. Хоразм адабий муҳитининг характерли томони шундаки, бу воҳада яратилган тарихий-бадий асарлар ўзбек тилида битилган.

XIX аср бошларида Муҳаммад Раҳимхон буйруғи билан сарой тарихчиси, шоир Шермуҳаммад ибн Амир Авазбий Миробал-Мунис (1778-1829) Хива хонлиги тарихига бағишланган. “Фирдавс ул-икбол” асарини ёзди. Ўзбек тилида ёзилган бу асар “Иқболнома” номи билан ҳам машҳурдир. Хива хонлигининг XVIII-XIX аср тарихи ҳақидаги қимматли маълумотлар берувчи бу асар кейинчалик Оллоқулихон топшириғи билан Муниснинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан давом эттирилди ва Хива хонлигининг то 1872 йилгача, яъни чоризм истилочилик юришларига қадар бўлган тарихи баёни билан тўлдирилади. Огаҳий томонидан яратилган “Зубдат ут-таворих”, “Риёз уд-давла”, “Жомийъ ул воқеоти султоний” каби тарихий асарлар ҳам Хоразм тарихнавислик мактабининг нодир намуналаридир. Хива хонлигининг тарихига бағишланган асарлар ичида Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний (1859-1923) нинг “Шажараи хоразмшоҳий” асари катта ўрин тутати.

Меъморчилик. Хонликдаги меъморчилик аввало шаҳарлар ривожини билан боғлиқ равишда тараққий этиб борди. Пойтахт шаҳар хонликдаги энг йирик шаҳар бўлиб, у 3 қисмдан: хон қароргоҳи, сарой (Ичан қалъа, Дипон қалъа), бевосита шаҳар ва шаҳар атрофи – раббатдан иборат эди. Шаҳарда XIX аср бошларида 22 та мадраса, 17

та масжид, бир неча қарвонсарой, ҳаммом ва ёпиқ бозорлар мавжуд бўлган. Ҳазорасп, Урганч, Тошхонув, Вазир, Шоҳаббос, Гурлан, Хонқа, Хўжайли, Қўнғирот каби ўрта катталиқдаги шаҳарлар (улар ҳам муҳофаа девори билан ўралган), Питнак, Ғазовот, Манғит ва бошқа кичик шаҳарлар бор эди. Хоразм Ўрта Осиёда ўзига хос услубга, ўз меъморчилик мактабига эга бўлган воҳадир. Буни Хивада ва хонлиқнинг бошқа шаҳарларида XVI-XIX асрларда қурилган қўшлаб иншоотларда кўрамиз. Бу даврда айниқса, хонлиқнинг пой-тахти Хива шаҳрида қўшлаб иморатлар, саройлар, мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, қарвонсаройлар, ёпиқ бозорлар қурилди. Хоннинг ёзги қароргоҳи бўлган Дипон қалъа (ташқи қалъа) ҳам Хива шаҳарсозлиғи ва меъморчилиғи ҳақида катта маълумотлар беради. Бу даврда Хивада бунёд этилган иморатлар бизнинг давримизгача сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги пайтда бу шаҳар ватанизмнинг “очиқ осмон остидаги музей шаҳар” ларидан биридир. Хивада қурилган бинолар, қўшни давлатлардагидек, анъанавий равишда сарой хазинаси ёки йирик бойлар маблағлари ҳисобига қурилди.

Хивадаги меъморий обидалар ичида 1616 йилда барпо этилган Араб Муҳаммад мадрасаси, Анушахон томонидан қурилган масжид ва ҳаммомларни (XVII аср охири), 1719 йилда қурилган Шерғозихон мадрасасини ва бошқа биноларни айтиб ўтиш керак. Улар Хива меъморчилик мактабининг биринчи даврига хосдир.

Хива меъморчилигининг энг ривожланган даври XIX асрга тўғри келади. Бу давр иншоотлари ичида Элтузархон томонидан XIX аср бошларида қурилган Қўринишхона биносини, Оллоқулихон даврида қурилган Тошхонлини (1832), Саид бий масжидини (1835), мадрасасини, қарвонсарой ва бозорни, Муҳаммад Раҳимхон биринчи даврида барпо этилган Полвон дарвозани, Муҳаммад Аминхон мадрасасини, Полвон ота масжидини (1811), унинг ёнида қурилиши тугалланмай қолган катта минорани ва бошқа қўшлаб иншоотларни айтиб ўтиш мумкин. Хоразм меъморчилигининг намуналари сифатида Ҳазораспдаги Раҳмонқул инок саройини ва бошқа шаҳарларда қурилган йирик масжидлар, қарвонсаройлар ва бошқа биноларни ҳам кўрсатиш мумкин. XIX асрнинг 2-ярмида Муҳаммадмурод Девонбеги, Иброҳим Хўжа, Юсуф Ясовулбоши, Қози Мумухаммад Салим, исломхўжа ва бошқалар томонидан қурилган мадрасаларни айтиб ўтиш мумкин.¹

¹ Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т.: “Академия” 2000. 161- 253 бетлар.

Шуни айтиш керакки, Хива қадимий маданият ўчоқларидан биридир. Маълумки, Хиванинг доврўғини жаҳонга таратган бу унинг гўзал ва нақшпінкор минораларидир. Тарихий ёзма манбалардан маълумки, миноралар, ислом дини юртимизга тарқалиши билан боғлиқ равишда бунёд этилган. Хар бир катта ёки кичик масжид ёнида албатта, минора қурилиб, аҳли мусулмонни номозга чорлаган. Айрим ҳолларда эса Хива минораларидан турли хил муҳим воқеалар тўғрисида ён-атрофда яшовчи аҳолини хабардор этиш мақсадида ҳам фойдаланилган. Шунингдек, миноралар соқчилик вазифасини ҳам ўтаган. Уларда махсус қоровул хоналар ҳам бўлган. Миноралар ташқи душман пайдо бўлишини кузатадиган муҳим харбий-стратегик жой ҳисобланган. Яна бир муҳим томони, миноралар савдо қарвонларига йўл кўрсатадиган машъал – маёқ вазифасини ҳам бажарган. Булардан ташқари миноралар шаҳарга чиройли салобат бериш, минорани қурдирган шахснинг куч-қудратини кўрсатиш учун ҳам бунёд этилган. Тарихий манбаларда қайд этилишича, XX асрнинг бошларида Хивада саксонга яқин катта-кичик миноралар бўлган, ҳозирда эса уларнинг атиги ўн иккитаси сақланиб қолган ҳолос. Бу тарихий миноралар турли даврларда, турли ҳажм, услуб ва қўри-нишларда бунёд этилган. Хива минораларининг энг қадимийси Жума масжиди минораси бўлиб, у X асрларда қурилган ва 1798 йили қайта таъмирланган. Бу миноранинг баландлиги 70 метрдан ортиқ бўлган. Шаҳардаги гўзал миноралардан яна бири бу – Қалтаминор ҳисобланади. Бўлғуси бу муҳташам минора Марказий Осиёда энг катта ва баланд, тахминан 70-80 метр қилиб қурилиши мўлжалланган эди. Минорани қуриш ишлари 1852 йили бошланиб, 1855 йилда хоннинг вафоти туфайли тўхтаб қолади. Ушбу минорани қуришда Хиванинг машҳур бинокор усталари, наққошлари қатнашган. Хоннинг бевакт ўлими туфайли минора битмай чала қолган, шу сабабдан уни Қалтаминор номи билан юритишган. Минора ўз салобати, қўлами, қурилиш услуби, безаги, ок яшил, фируза рангдаги кошинли нақшлари билан ўта жозибадор бўлиб кўринади. Миноранинг ҳозирги кундаги баландлиги 26 метр, асосининг диаметри 14 метрни ташкил этади. Минора 1996-1997 йилларда қайта таъмирланган.

Миноралар орасида энг баланд, чиройли ва навқирони 1908-1910 йилларда хоннинг қайнотаси ва бош вазири Ислохўжа (1872-1913 й.й.) қурдирган минорадир. Ислохўжа мадрасаси бўлган бу обида баландлиги 44.6 метр, асосининг ҳажми 9.5 метр бўлиб, минора тепасига 120 зина билан чиқилади.

Минора пишиқ гиштдан мустаҳкам қилиб терилган. Минора тепасида бутун шаҳарни кузатиш имкони бўлган махсус хонача бўлиб унда сўфи азон айтган, миноранинг энг юқори қисмида эса ярим ой шаклида кубба ўрнатилган бўлиб у шамолнинг йўналишини кўрсатиб турган. Осмонга бўй чўзган бу улкан минора кўк ранг билан нақшланган. Минора бунёдкорлари Худойберган Хожи, Қаландар Кўчим, Эшмуҳаммад Худойберди ўғли ва Болта Воислар ҳисобланади. Мана шу қўли гул Хивалик истеъдодли усталар томонидан бунёд этилган миноранинг 120 та айлана зиналаридан 44.6 метр баландликка зўрқа кўтарилган хорижлик бир сайёҳ хайрат билан ҳазил аралаш “Минорадан дунё кўринар экан”, - деб хитоб қилган эди.¹

Қорақалпоқ халқининг маданияти. Чимбой, Кўнгирот, Хўжайли шаҳарларида қорақалпоқ хунармандлари кўпчиликни ташкил этган. Масалан, темирчи, дурадгор, кигиз босувчилар, заргарлар, бўёкчи, кулол, тўқимачи қабилар. Устахонада 3-4 одам ишлаган. Шоғирдлар 12-13 ёшдан қабул қилинган. Орол денгизи бўйи Тербенбес овулида Арзимбет заргарнинг ишлари тарихий асарларда таъкидланади. У қорақалпоқ аёлларининг севимли безаги савкалани моҳирона ишлаган. Сирға, билагузук, хайкал, ўнгирмунчок, зебигардон туморчалар ҳам ясаган. Айниқса, қорақалпоқ йигитлари киядиган чўғирмаларни тикиш юксак маҳорат талаб этган. Манғит, Чимбой, Жанга қалъа, Ойдўст қалъа, Эрпазар қалъа, Кўк ўзак, Эшон қалъа шаҳарлари қорақалпоқ халқи томонидан яратилган маданий ва меъморчилик ёдгорлигининг марказлари бўлган.

Қорақалпоқ ёшлари Бухоро ва Хива шаҳарларида ўқиганлар. Қорақалпоқлар юртида XIX аср бошларида 318 та мактаб, Қорақум Эшон, Қалила охун, Эгамберган охун, Ойибег эшон, Эшонқалъа ва бошқа мавзеларда мадрасалар бўлган. Қорақалпоқлар ўз тўй маросимларини, байрамларини кўшиқсиз, дostonларсиз, тарихий хангомаларсиз ўтказмайдилар. Уларнинг халқ оғзаки ижоди жуда бой, Қорақалпоқ фольклор намуналари 20 жилдлигининг напир этилгани фикримизнинг далилидир. Улар сўз усталари бўлган чечанларни, жиров-бахшиларни каттиқ севади. Эл оқсоқоллари, раҳбарлари ёнидан қиссахоналар аримаган.

Ўзбекларнинг афандиси бўлса уларнинг Ўмирбек лаққаси бор. Қорақалпоқларнинг қаҳрамонлик дostonлари қадимдан машҳур. Уларнинг “Қирққиз”, “Алпомиш”, “Кўблан”, “Мастподшо”, “Едигей” дostonларида қорақалпоқларнинг воқеаларга бой тарихи қуйланди.

¹ Бойтиллаев Р. Хиванинг тарихий миноралари. “Маҳалла” 2007 йил. 26 апрель.

”Едигей” достонида Амир Темур, Тўхтамиш билан боғлиқ воқеалар акс этган бўлса, “Қирқиз” да қорақалпоқ халқининг XVIII асрда Жунғор қалмоқларига қарши озодлик кураши, Хоразм халқининг Эрон шоҳи Нодиршоҳга қарши кураши акс эттирилган¹.

Хулоса қилиб айтганда, Хива хонлиги XVI-XIX асрлардаги ўзбек давлатчилиги тарихини, жамият ҳаётидаги ўзига хосликларни ўрганишда муҳим ўрин тутадиган давлат сифатида катта аҳамиятга эгадир.

2. XIX асрнинг охирида Туркистонда жуда кўшлаб мактаблар ишлаб турди. Булар асосан бошланғич ва ўрта мактаблар эди. Мадра-салар олий таълим берадиган ўқув юртлири ҳисобланган. 1884 йилда Тошкентда рус-тузем мактаби очилди. Уларнинг сони қисқа муддат ичида икки юздан ошиб кетди. Бундай мактабларда ўқув кунини ва жадвали 2 қисмдан иборат бўлиб, дастлабки машғулотларининг рус ўқитувчиси (ўқув, ёзув, ҳисоб), иккинчи қисмини эса ўзбек домласи олиб борар эди.

XIX аср охирида юзага келган тарихий шароит адабиёт, ижтимоий-сиёсий фикрларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Илғор зиёлилар дунёкарашида бу ўзгаришлар ўзинининг сезиларли ифодасини топди. Буни биз адабиётда ҳам ўз таъсирини ўтказганлигида яққол кўраимиз. Туркистоннинг XIX аср охири – XX аср бошларида яшаб ижод этган илғор арбобларидан Аҳмад Дониш (1827-1897), Фурқат (1858-1909), Муқимий (1850-1903), Завқий (1853-1921), Аваз Ўтар (1884-1919) ва бошқалар маърифий-демократик ғояларни илгари сурдилар. Ўзларининг ёрқин ижодлари билан маориф, фан ва техника каби илғор қарашлар ва соҳаларга кизиқиш уйғотдилар, халқни янги турмушга чорладилар, таракқиёт ва маърифатни куйладилар.

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда тарихнавислик анча ривожланди. Аҳмад Дониш ҳам шу соҳа ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Унинг “Номус ал-аъзам” (“Улуғ қонун”), “Мунтахаб ал-аҳком” (“Танланган қарорлар”), “Рисолаи мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони амирони манғит” (“Манғит амирлари хонадони салтанатининг қисқача тарихи”), “Нодир воқеалар”, “Бухорои шариф амирларининг таржимаи ахволи амир Дониёлдан то Абдулаҳадгача” рисоалари шундан далолат беради.

Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний (1833-1914)–бухоролик машҳур ўлкашунос тарихчи, олим бир неча адабий ва тарихий асарлар

ёзиб қолдирган. Унинг “Миръот ал-хайол (“Хаёл кўзгуси”), “Тухфайи шохий” (“Шоҳ тухфаси”), “Тарихи салотиби Манғитийа” (“Манғит амирлари тарихи”) шулар жумласиндандир. Сўнгги китобда Бухоро амирлигининг чоризм томонидан босиб олингани арафасидаги иқтисодий ва сиёсий ахволи, Бухоро-Россия муносабатлари анча кенг ёритилган. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср биринчи чорагида ўтган тарихчилардан Мирза Салимбекнинг илмий-тарихий фаолияти ҳам диққатга сазовордир. У “Кашкули Салимий” (“Салимийнинг кашкули”), “Жомеъ ул гулзор” (“Гулзорлар мажмуи”), “Қаъб ал-аббор” ҳикоялари китоби каби асарлари диққатга сазовордир.

Йирик ўлкашунос тарихчилардан яна бири Абу Тохирхўжадир (1874 йилда вафот этган). Унинг “Самария” асари машҳур бўлиб, Самарқанд шаҳрининг бунёдга келиши, номлаиши, географик жойлаиши, маданияти, иқтисодий ҳаётига доир қимматли маълумотлар беради. Тарих фанининг муҳим соҳаси бўлган археология илми соҳасида ҳам бир қатор фойдали тадбирлар амалга оширилди.

Тошкентлик Ақром Аскарлов тангашунослик билан қизгин шуғулланган. Унинг икки мингдан ортиқ йиққан олтин, қумуш ва мис тангалари Петербургдаги Эрмитажда сақланмоқда. Самарқандаги Шайбонийхон мадрассасида муддарислик қилган Абу Саид Маҳсум ҳам қадимги буюмлар хавасманди ва тўпловчиси бўлган. У рус археологлари билан биргаликда Улуғбек расадхонаси қолдиқлари бўлган жойни топишда фаол иштирок этган. Еттисув вилоятида археология билан шуғулланган Турди Мирғиёсов 16 йил мобайнида археологияга оид асори-атикаларни тўплади. Улар ўлка тарихини ўрганишда муҳим илмий қимматга эгадир.

Туркистоннинг географик ва табиий дунёсини текширишга алоҳида эътибор бердилар. Н.А.Северцов (1827-1886) “дунё томи”-Помир тоғ тизмасини ўрганиб чиқди. У саёхат давомида зоология, ботаника, минералларга доир нодир коллекциялар тўплади. Географ олим П.П.Семёнов-Тяньшанский (1827-1914) Тяньшан тоғ тизмаларини ўрганишга йўналтирилган география билимларига асос солди, музликлар, вулканлар ҳақида кизиқарли маълумотлар тўплади. Рус табиатшуноси А.П.Федченко (1844-1873) Фарғона водийси ва Олойни, Зарафшон водийси ва Қизилкумни текшириб чиқди.

Геолог ва географ И.В.Мушкетов (1850-1902) Шимолий Тяньшан тизмаларининг геологик асосларини кўрсатиб берди. Туркистон ўлкасининг фойдали қазилмалари рўйхатини тузди. У, шунингдек, Туркистоннинг биринчи минералогик харитасини тузди. Барча ишла-

¹ Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. –Т: “Академия” 2000.259-262 бетлар.

рини умумлаштириб “ Ўрта Осиёни ўрганиш тарихи “ деб номланган йирик асарни ёзди.

Яна бир табиатшунос олим В.В. Докучаев Ўрта Осиё тупроқларининг таркибини ўрганди. 1867 йилда Тошкентда метеорологик станция очилди. У ўлка иқлимини ўрганиш билан шуғулланди. 1870 йилда Тошкентда кутубхона очилди. 1874 йилда Обсерватория очилди. “Туркистон вилояти газети”, “Туркестанские ведомости” газеталари (1870-1917) нашр этила бошланди. 1870 йилда Ўрта Осиё олимлари жамияти тузилди.

XIX аср охири –XX аср бошларида бошларида Бухоро меъморчилик мактабида қўшлаб истеъдодли усталар етишиб чикди. Улардан энг машхурлари Облокул ва Иброҳим Ҳафизовлар, Мўминжон Солихов, Ширин Муродовлар эдилар. Бухоро меъморчилик мактаби анъанаси айниқса уй-жой қурилишида алоҳида ажралиб туради. Бу пайтда қурилган уйларнинг деворлари асосан қўш синчли бўлиб, қўш ҳолларда ёзлик уйлар, болохоналар қурилган¹. Шунингдек, Бухородаги ноёб ва гўзал меъморий обидалардан бири шаҳардан тўрт километр шимолда жойлашган мухташам сарой-Ситораи Моҳи Хосадир (“ Юлдузлар ва Ой маскани”, “Ойга монанд юлдузлар”).

Бўлажак саройни қуриш учун Бухоронинг энг мохир усталари танланган ва режалаштирилган. Бу ҳавоси соф, сўлим жойда дастлабки бинолар амир Насруллоҳон (1826-1860), Музаффархон (1860-1885) ҳукмронлиги даврида қурилган. Аммо, Музаффархоннинг севимли рафиқаси Малика Ситорабону тахт вориси Абдулахадни дунёга келтиргач, бевақт вафот этади. Амир Музаффархон Малика номини абадийлаштириш мақсадида отаси барпо этган боғ ичидаги саройга Ойга монанд юлдузлар-Ситораи Моҳи Хоса номини бериб, уни гўзал жойлардан бирига айлантиришга аҳд қилади.

Ситораи Моҳи Хоса меъморий мажмуасидаги чиройли ва хашаматли бинолар ва боғлар асосан амир Абдулахадхон ҳукмронлиги (1885-1910) даврида қурила бошланган. Бўлажак Сарой биносини қуриш учун Бухоронинг машхур усталари таклиф қилинган. Бир гуруҳ усталар амир Абдулахадхон топшириғига биноан Петербург ва Ялтага бориб, Оврупа меъморчилиги ва бинокорлигини пухта ўрганиб келишганидан сўнг қурилиш ишлари бошлаб юборилган. Шунингдек, Абдулахадхон бухоролик усталарни Тошкентга жўнатиб, бу ерда рус амалдори А.Половцев қурдираётган Сарой биносининг (ҳозирги республика амалий санъат музейи) қурилиш услуги, ўлчами,

¹ Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. - Т “ Шарқ” 2000. 189-193 бетлар.

безаги ва бошқа томонларини кузатиб, пухта ўрганиб келишини ҳам тайинлаган. Республикамизнинг марказий тарих архивида амир Абдулахадхон даврида сарой қурилиши ишлари тўғрисидаги қимматли тарихий ҳужжатлар сақланмоқда.

Бу ҳужжатларда сарой учун зарур бўлган қурилиш ашёлари, жумладан, ёғоч, пишиқ ғишт, мәрмартош, ганч, нақшинкор қошинлар, темир ва пўлат, бўёқлар, рангли ойналар, боғ учун қандай кўчатлар қаердан, ким томонидан, қанчага олиб келинганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ситораи Моҳи Хоса меъморий мажмуасида қурилиш ишлари XX аср бошларида ҳам давом этиб, Бухоронинг сўнгги амири Саййид Олимхон ҳукмронлиги (1911-1920) йилларида Янги сарой қурилиши ишларида маҳаллий усталардан ташқари рус усталари ҳам қатнашади.

Улар асосан сарой ички томонларини оврупоча безашда иштирок этганлар. Зарурий уйхона жиҳозлари, жумладан, паркет тахтачалар Россиядан, қошинкор печлар Олмониядан, чироқлар Австриядан, рангли шишалар Франциядан, қандиллар Польшадан, дераза ва эшикларнинг ошиқ-мопиқлари, кулфлари Англиядан келтирилган.

Саройда бу позик ва нафис ишларни амалга оширишда тажрибали рус усталаридан Маргулис ва Сакович қатнашган. Умуман олганда, Ситораи Моҳи Хоса мажмуасидаги янги сарой бино ва хоналарини Мирзо Усомиддин бошлик Абдурахим Турдиев, Уста Ширин Муродов, Бобораҳим Ҳаётов, Абдулла Ғофуров, Карим Самадов, Иброҳим Ҳафизов, Шариф Саидов, Ҳожи Қурбонов каби ўз даврининг истеъдодли усталари. бунёд этганлар. Саройни ўзбек ва рус бинокор усталари биргаликда қурган бўлсаларда, бинода миллий услуб ва шарқона безак кўпроқ кўзга ташланиб туради. Жумладан, ёғочга бадий ишлов берувчи ғиждуволик машхур усталар Жўра Харрот ва Қори Чўбинлар томонидан қайрағочдан ишланган, саройга кираверишдаги икки табақали сербезак ўймакор дарвоза бунинг ёркин ифодасидир.

Ушбу сарой қабулхона, кутиш хонаси, оқ уй, мирзахона, зиёфат ва шохмот хоналари ва ёгокхонадан иборат. Айниқса, саройдаги амирнинг қабулхонаси ўзининг қурилиш услуги, сернақш безаги ва ички жиҳозлари билан алоҳида ажралиб туради. Бундай гўзал хонани турли ранг-бўёқлар билан безашда Бухоронинг мохир халқ устаси Ҳасанжон Умаровнинг хизматлари бениҳоя қаттадир. Сурат ва нақшлар орасида Ситораи Моҳи Хосадаги, “Оқсарой” (“Оқ зал”) га берилган пардозлар халқ санъаткорлари хунарини кўз-кўз қилиб туради. Уни бухоролик машхур халқ устаси Ширин Муродов 30 нафар шо-

гирдлари билан моҳирона беаган. Мана шу санъат кошонасида амирнинг улуғвор ва зийнатли тахти ўрнатилган. Оқ Залнинг кумуш қандили Россиядан келтирилган бўлиб, вазни ярим тонна келади. Оқ Залга тўшалган сернақш гилами эса туркман хотин-қизлари тўкиган. Гилам узунасига 14, энига 7 метр бўлиб оғирлиги 350 килограммни ташкил этган. Саройнинг зиёфат зали ва шохмот хонасидаги қимматбаҳо жиҳозлар ва безаклари кўзга ташланиб туради. XVIII-XX асрларда ишланган нафис ва жарангдор Хитой, япон чинни буюмларининг бой ва ранг-баранг тўплами хона тоқчаларига тартиб билан жойлаштирилган. Бу ноёб ва қимматбаҳо буюмлар амирга тортик қилинган. Сарой мирзахонасидан чиқаверишда айвонча кўшги остига ўрнатилган иккита шер ҳайкали бор. Уларни нуроталик тоштарош уста Абдурахим Турдиев жуда моҳирлик билан ишлаган.

1920 йилдан кейин, саройдаги бойликлар қимматбаҳо тарихий буюмлар талон-тарож қилинди, эътиборсизлик; таъмир қилинмаганлик туфайли сарой хоналарининг айримлари ёмон ҳолатга тушиб қолди. Энг ачинарлиси, сарой хоналаридан турли мақсадларда фойдаланилгани, айрим хоналар бошқа мақсадларга мўлжаллаб қайта қурилиши, таъмирлаш вақтида олдий бўёқлар ишлатилганлиги оқибатида сарой ўз миллий хусусиятларини, беагини йўқота борган. Мустақиллик шарофати билан сарой халқимизнинг энг сеvimли ва гўзал санъат масканларидан бирига айланди. Ҳозир Ситораи Моҳи Хосада Бухоро давлат меъморий-бадий музей кўрикхонаси, дам олиш уйи ва болалар сихатгоҳи жойлашган¹.

Асосан устунлар, эшиклар ва шифт синчларига ўймакор нақш ишлаш кенг расм бўлган. Бухоро ёки Самарқанд уйларига караганда Хоразм уйлари соддароқ бўлиб кўринсада, аммо иқлимга мослиги билан ажралиб туради. Жазирама иссиқда ҳам салқинлигани йўқотмайдиган айвонларни қуришга бу ҳудудда алоҳида эътибор қаратилган. XIX аср охири - XX аср бошларида қурилган мадрасалардан яна бири бу Қозикалон мадрасаси бўлиб, унинг қурилишига оид барча маблағлар Ўрта Осиёда ном қозонган шайхулислом Салимоҳун (у узок йиллар Хиванинг адолатпеша қозикалони бўлган, Муҳаммад Раҳимхон уни ўзига пири устоз тутган) ҳисобидан сарфланган. Салимоҳун Хива хонлигидаги иқтидорли, лекин кам таъминланган мулла-ваччаларни ҳам ўз таъминоти ҳисобига ўқиттирган.

Фарғона водийсида ҳам ўзбек меъморчилигининг ўзига хос тармоғи ривожланиб борди. Бинокорлик санъатининг тажрибалари ва

сирларини кўз қорачиғидек асраб келган меъморлардап бири Муҳаммад Мусо ва унинг ўғиллари - машҳур меъморлар Исоқхон ва Юсуфали Мусоевлар, шунингдек, Муҳаммад Аминхўжа ҳамда бошқалар ўз даврнинг энг пешқадам усталари эдилар. Қўқон ва Тошкентда «Қашгарча» деб ном олган ёзги-кишки бинолар кенг расм бўлган.

Туркистон чоризм томонидан забт этилгач, кўплаб шаҳарларда Европа типигаги турли иморатлар пайдо бўла бошлади. Амалий беақли санъат тури ҳам ривожланиб борди. Ундан уйларни, кийим-кечакларни беақлда қўлланилди. Ажойиб сўзаналардан тортиб майда-чуйда уй-рўзгор буюмларигача меҳр билан ипак гуллар солинган.

Ўзбек мусика санъати ҳам ривожланишда давом этди. XIX аср охири - XX аср бошларида мусиканинг ҳамма жанр ва шакллари: хонанда, созанда, бахшилар авлодлари томонидан ижод қилинган. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон мусиканинг ўлмас маком турларига путур етказмай, уни кейинги авлодларга қолдириш мақсадида Мунис ва Комил Хоразмий каби забардаст санъаткорларни нота яратишга жалб этди. 1877 йили Туркистонда драматик труппалар иш бошлади. XIX аср охири - XX аср бошлари Ўзбекистон театр санъати тарихида муҳим давр бўлди. Шу давр ичида ўзбек миллий ёзма драматургияси пайдо бўлиб, Европа типигаги ўзбек театри вужудга келди. Ёски ўзбек масҳарабоз ва қизикчилари театри йирик актёрларни етиштириб чиқарган эди. Булар орасида ажойиб комик ва хикоячи ҳамда мусикачи, кўндан-кўп ҳажвий асарлар муаллифи Юсуфжон қизик Шакаржонов (1868- 1959) айниқса катта истеъдод эгаси эди. XX аср бошларида аралаш рус-ўзбек циркчилиги ривожлана борди. 1902 йилда шундай цирклардан бирига Шообид Мансурбоев оқсоқол қилиб сайланди.

XIX асрнинг иккинчи ярмига қадар Туркистонда халқнинг ўтмишда анъанага айланган расм-русумларида жиддий ўзгаришлар бўлмади. Бироқ чоризм босқинидан сўнг халқнинг турмуш тарзида Европа халқининг турмуш тарзи таъсири сезила бошлади. Бир ҳовлида бир неча хона бўлиб, уларда шу хонадоннинг уйланган ўғиллари, баъзан эса хонадон бошлиғининг ака-ука ва жиянлари истиқомат қилишарди. Уйнинг олди ва ичкарисини тоза тутиш мусулмончилиқ қоидаларининг энг муҳим қисми эди. Шунга кўра уйлар, катта-кичиклигидан қатъи назар, саран-жом, озода, саришта тутилган.

Бутун жамоа турмушини бошқариш оқсоқол зиммасида бўлган. Хотин-қизларнинг ижтимоий турмушига, тўй-ҳапаматига обрўси баланд ва расм-русум, урф-одатларни яхши билган тажрибали аёл (отиний ёки кайвони) раҳбарлик қилган. Оқсоқол жамоа вакили

¹ Бойтиллаев Р. Бухородаги "Ой ва йолдузлар маскани". "Маҳалла" газетаси. 2006 йил, 12 апрель.

сифатида жанжалли масалаларни кўрар, қарама-қарши томонларни яраштириб юборарди. Бу хилдаги масалалар судга берилмасди. Жамоа ва маҳалланинг ўз-ўзини тарбиялаш ва бошқариш иши кучли анъанавий негизга асосланган эди.

3. Туркистонда мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узилиб қолганлиги, бу хавфли ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавмлардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга тенглашиш зарурлигини қрим-татар халқининг улуг фарзанди Исмоил Гаспирали (1851-1914) тушуниб етди. У жадинчилик ҳаракатининг «ғоявий отаси» сифатида туркий халқлар оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғоясини амалга ошириши мақсадида мусулмонлар маориф тизимини ислоҳ қилиш, уларда дунёвий фанларни ўқиш масаласини кўтарди. Исмоил Гаспирали ғояларининг ёйилишида «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди. 1888 йилда унинг «Раҳбари муаллимин» ёки «Муаллималарга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. Исмоил Гаспирали Туркистонга келиб Мўминхўжа Вобкандий, Мулла Худойберди Бойсунийлар ёрдамида Бухорода жадин мактабларини очишга ҳаракат қилди. У амир Абдулахадхонни Бухорода жадин мактаблари очишга кўндирди. Ва нихоят 1904 йилда «Музаффария» жадин мактаби очилди. 1898 йилда Кўконда Салоҳиддин домла жадин мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маншон қори жадин мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жадин мактаблари бор эди.

Аср бошида жадинлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидойилик билан киришдилар. Уларнинг бошида М.Бехбудий, А.Авлоний, С.Айний, А.Фитрат, Мунаввар Қори, Бобоохун Салимов ва бошқа кўплаб тараққийпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо кувгин, камок, сургун каби хавф-хатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар. Шулардан Тошкент жадинларининг отаси сифатида зиёлийлар орасида катта обрў-эътибор қозонган Мунаввар Қори Абдурашидхоннинг хизматлари жуда катта бўлди.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жадин» мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини мил-

лий уйғонишига кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намоёндалар етишиб чиқди. Унинг биринчи қалдирғочлари Махмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шуқурий, Мунаввар қори Абдурашидхон, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳидий, Лутфулла Олимий, Муҳаммад-шариф Сўфизода, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, ва бошқалар. Жадинлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий қиёфа касб этгунга қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларни танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Овронанинг турли тилларини ўрганиш тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз Ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқич маърифатчиликдан миллий ўзликни англаш даражасига кўтарилиб, эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгаллаш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кўтарилди. Жадинчилик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига туртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарварлар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Бехбудий, Мунаввар Қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Ибрат кабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жадинлар ўлкадаги бошқа маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жадинчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тўғжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Туркистонда ўша даврда сиёсий қурашнинг марказида турган сиймолардан бири Аҳмад Заки Валидий Тўғон (1890-1970) эди. Валидий 1920 йил декабрдан то 1921 йил ноябригача Бухоро шахрида яшаб, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга бириштириш учун катта ишларни амалга оширди. У Бухоро ҳукуматининг раҳбарлари Ф.Хўжаев, У. Хўжаев, Абдуқодир Муҳиддинов билан ўз режаларини маслаҳатлашган. Заки Валидий кейинчалик ўзининг машҳур «Хотиралар» китобида эслашича, У,

¹ Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. -Т "Шарқ" 2000. 194-196 бетлар

Туркиядан келган Анвар Пошпо(1881-1922) ва Ф.Хўжаев ўртасида 1921 йил октябрь-ноябрь ойларида Бухоро шаҳрида кизгин суҳбат-мунозаралар бўлган. Бу мунозараларнинг асосий мавзуи бутун Туркистон минтақасида бўлгани сингари Бухоро жумҳуриятида ҳам авж олиб борётган истиқлолчилик ҳаракатига (“босмачилик”ка) нисбатан ўтказилаётган сиёсий йўлни аниқлаш эди. Шуниси характерлики, туркий халкларнинг бу уч буюк сиймоси Туркистон озодлиги ва бирлиги учун курашнинг кутбида туриб, бир-бирларидан фарқ қиладиган вазиятда фаолият олиб боришларга тўғри келди. Уларнинг ҳаёт шами ҳам дунёнинг турли манзилларида турлича тарзда сўнди. Лекин бу катта уқлик фаолиятининг ягона нуктага бирлаштириб турган ғоя, бу -ота юрт Туркистон Мустақиллиги ғояси эди.¹

Умуман олганда биринчи жаҳидчилик гуруҳлари Туркистонда ва Бухорода XX аср бошида пайдо бўлган бўлиб, уларнинг энг кўзга кўринган вакиллари Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний. Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков, Абдурауф Фитрат ва бошқалар миллий зиёлилар гулини ташиқил қилар эдилар. Туркистон жаҳидчилигида жаҳидчилик отаси сапалган М.Бехбудий бирлаштирувчи ва жипслаштирувчи ролни ўйнаган. Шунинг таъкидлаш керакки, Жаҳидларнинг маърифатпарварлик мафкураси ижтимоий жихатдан анча бой ва ранг-баранг бўлган.

Унинг тарихимизда тутган ўрни ва киммати шундаки, биринчи бўлиб, мустақиллик миллий мафкурасига асос солди, ғафлат уйқусида ётган мазлум Шарқни уйғотди ва кўзини очди, озодлик, эрк, миллий ғурур ва паъни ҳақида, буюк аждодлари, бой маданияти, умуман мустамлака истибдоди даврида унигилаётган кадриятлар тўғрисида жар солди, овоза қилди². Дарҳақиқат, жаҳидларнинг хизмати миллимиз тақдирида муҳим роль ўйнади.

Таянч гушунчалар:

Шайбонийнома, Зафарнома, Аштархонийлар, Манғитлар, работлар, карвонсаройлар, бошланғич мактаблар, рус-тузем мактаби, янги усул мактаблари, Ғаспирали, меъморчилик, тарихнавислик, жаҳидчилик

¹ Ражабов Қ. Жаҳидлар — истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ жаҳидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. - Т: 1998, 18-19-бетлар.

² Алимова Д. Жаҳидчилик. Мустақиллик даври тарихчиси таъкидида. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жаҳидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. - Т 1998, 4-5, 10-бетлар

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳрда кечган маданий жараёнларни умумий изоҳланг.
2. XVI-XVII асрларда яратилган қандай санъат асарлари ва меъморчилик ёдгорлиқларини биласиз?
3. XVII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда рўй берган маданий таназзулнинг сабаблари нимада?
4. XVIII-XIX асрларда адабиёт ва санъатга оид қандай йирик асарлар яратилган?
5. XVIII-XIX асрларда Хива, Қўқон ва Бухорода барпо этилган меъморчилик обидаларидан қайсиларини биласиз?
6. Чоризм томонидан Туркистонни забт этилиши маданий ҳаётга қандай таъсир қилди?
7. Туркистон маънавий ҳаётида жаҳидчиликни тутган ўрни ҳақида гапириб беринг.
8. Жаҳидчилик Туркистонда миллий маданиятни тиклашда қандай ўрин тутди?
9. Туркистон ўлкасига жаҳон маданиятининг таъсири ҳақида сўзлаб беринг.
10. Бухоро амирлигидаги маданий ҳаётнинг ўзига хос жихатларини гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз қалажак йўқ.-Т., 1998
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини муқофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. “Ишонч” газетаси, 2007 йил 23 январь.
3. Президент Ислам Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
4. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8-декабрь.
5. Президент Ислам Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.

6. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.
7. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.
8. Бартольд В.В. Туркистон маданий ҳаёти тарихи. - Л., 1967.
9. Бухоро тарихи. -Т., 1976.
10. Самарканд тарихи. 2-жилд. -Т., 1969
11. Хоразм тарихи. -Т., 1976.
12. Бобоев Х., Ҳамроев Т ва.б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т., Янги аср авлоди. 2001.
13. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона., 1998.
14. Ахмедова Э., Габидуллина Р. Культурология. Мировая культура. -Т., 2001.
15. Мавлонов Ў. Махкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т., Академия. 2004.
16. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., "Шарқ" 2000.
17. Сагдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000.
18. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎзМУ. 2007.
19. Бойтиллаев Р. Бухородаги ой ва юлдузлар маскани. Маҳалла. 2006 йил 12 апрель.
20. Қиличев Т. Кўҳна қалъалар диёри. -Т., 1993.
21. Мусаев Н. Ўрта Осиёда деҳқончилик маданияти ва аграр муносабатлар тарихидан. (Тош даври охиридан XX аср бошларига қадар). -Т., 2005.
22. Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзейлари. -Т., 1996
23. Зайниддин Х. Жалолиддин Мангуберди. -Т., 1993.
24. Хайруллаев М.М. Буюк истеъдод соҳиблари. -Т., 2002.
25. Худойназаров Х. Абулғози Баходирхон Тарихчи ва адиб. -Т., 1994.
26. Азимов Х. Ҳарбий бошқарув тизими (Хива конлигининг мустаҳкам таянчи бўлган) Алолат 2006, 30 июнь.

12-МАВЗУ. СОВЕТЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАДАНИЙ ҲАЁТИ

Маъруза режаси:

1. Мустабид тузумнинг қарор топиши ва Ўзбекистонда маданий ҳаёт.
2. 20-30 йилларда таълим, фан ва маданият ҳамда унинг ҳукмрон мафкура манфаатларига бўйсундирилиши.
3. Жамият маданий-маънавий ҳаёти 1946-1985 йиллар.
4. «Қайта қуриш» даврида Ўзбекистоннинг маданий ҳаёти.

1. Маълумки 1917 йилда большевиклар зўравонлик асосида Туркистонда хокимиятни эгаллагач, барча соҳаларда бўлгани каби маданий соҳада ўз таъсирини ўтказди. 1917 йил бошларида Туркистонда туб ерли аҳоли учун хилма-хил мактаб турлари: бошланғич диний мактаблар, мадрасалар, янги усул мактаблари, рус-тузем мактаблари мавжуд эди. Улардан ташқари, рус мактаблари, гимназиялар, ўқитувчилар семинарияси ҳам мавжуд эди. Феврал воқеаларидан кейин Самаркандда йирик миллатпарварлар Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Ақобир Шомансурзода, Саид Аҳмад (Васлий), Саид-аҳмадхўжа Сиддикий, Мардонқули Шомухаммадзода мактабларда ислохотлар қилиш фикри билан майдонга чиқдилар. Шу йилнинг ўзидаёқ Туркистоннинг йирик шаҳарларида турли тилларда дарс ўтиладиган хусусий мактаблар очилди. Абдурауф Фитрат Туркистон ёшларини замон талаблари асосида тарбиялаш учун малакали ўқитувчилар зарурлигини таъкидлаб, истеъдодли ёшларни Россиянинг марказий районларидаги ўқитувчилар семинарияларига юбориш таклифлари билан чиқди. 1918 йил февралита келиб Тошкентда «Олий таълим дўстлари жамияти» ниш бошлади. Унинг таркибида педагоглар, шифокорлар, муҳандислар, агрономлар ва маҳаллий зиёлиларнинг бошқалари бор эди.

1918 йил 23 мартда РСФСР маориф халқ комиссарлиги «фармойишига биноан» Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлиги Кенгаши Ўлка халқ таълими кенгашини ташкил этиш ҳақида буйруқ чиқарди. 1918 йилнинг ўрталаридан бошлаб янги типдаги мактабларнинг миқдор жиҳатида тез ўсиши кўзга ташланади. 1918 йил ёзида Самаркандда «мусулмон ўқитувчилари учун педагогик курслар» очилди. Тошкентда туб ерли аҳоли учун ўқитувчилар курслари очилди. 1918 йил 18 июнда Тошкентда мусулмон ўқитувчилар институтида машғу-

лотлар бошланди, у «янги ташкил этилаётган бошланғич билим юртлири»га ўқитувчилар тайёрлай бошлади. Институтда Абдурауф Фитрат, Исмоил Ҳаққий, Камол Шамсо, Мунаввар Қори, Иброҳим Исмоилов (мудир), Анна Поройкова ва бошқалар дарс беришди. Тингловчиларнинг кўпчилигини мадраса ва рус-тузем мактабларини битирганлар ташкил қилар эди.

Ноябрда Туркистон ХК Кенгаши церковни давлатдан ва мактабни церковдан ажратиш ҳақида декрет чиқарди. Шу муносабат билан «билим юртлирида Оллоҳ қонунларини ўқитиш» тақиқланди. Фақат «мусулмон билим юртлирига нисбатан» истисно сақлаб қолинди. Бу даврда тарғибот учун кўргазмалар мактаблар ташкил этилишига катта эътибор берилди. Масалан, 1919 йили Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида, Бешёғочда Алмайи номидаги 1- ва 2-босқич мактаби очилди. Унинг ҳузурида мактаб-интернат ҳам бор эди. Машғулотлар математика, тарих, кимё, физика ва бошқа фанларга жиҳозланган хоналарда ўтилган. Мактабларда турли тугараклар ишлаб турган. Масалан, мусиқа тугарагига Юнус Ражабий ва Иноғом Икромов раҳбарлик қилган. Шунингдек, драма тугараги ва бошқа тугараклар ҳам иш олиб борган. Таниқли педагог В.Ф.Лубенцев томонидан Тошкентда ташкил қилинган К.Либкнехт номи тажриба меҳнат мактаби шуҳрат қозонди. 1919 йилнинг октябрида Маориф халқ комиссарлигининг йўриқномаси билан бошланғич етти йиллик мактабга «бутун етти йил давомида тарбия принциплари сифатида мажбурий қўл меҳнати» киритилди. Россиядаги каби, Туркистонда ҳам меҳнат мактаблари, уларда ўқувчилар мактаблари-коммуналар ташкил этилиб, уларда ўқувчилар фақат маълумот олмасдан, шу билан бирга «янги ижтимоий тузум руҳида меҳнат тарбияси»ни ҳам оладиган бўлдилар.

1917 йилда халқ таълимида бошланган ўзгаришлар 1920 йилда тўхтаб қолди. Бунинг асосий сабаби моддий таъминот ва кадрларнинг етишмаслигида эди. 1918 йил 21 апрелда Туркистон халқ университети ташкил этилди. Унинг ихтиёрига Тошкентдаги бир қанча мактаблар, Туркистон халқ кутубхонаси, Халқ музейи ва консерваторияси бериб қўйилган эди. Университет таркибида ижтимоий-иқтисодий, табиий-математика, тарих-филология, қишлоқ хўжалиги ва техника факультетлари иш бошлади. 1920 йилнинг охирига келиб, университетда таълим олувчиларнинг 60%ини маҳаллий миллат вакиллари ташкил қилган. 1918-1920 йилларда Халқ университетида Ўзбекистон маданий ҳаётининг таниқли арбоблари Г.Абдурашидов, А.А.Диваев,

Абдулла Қодирий, Мурод Ҳожи, Г.Н.Черданцев, Р.Юсупбеков ва бошқалар фаолият кўрсатган.

1919 йилда Самарқандда ўтмиш ёдгорликларини муҳофаза қилиш доимий комиссияси тасис этилди. Кейинроқ, Тошкентда музей ишлари, ўтмиш ёдгорликларини, санъат ва табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси ишлаб бошлади. 1918-1920-йилларда маҳаллий ва рус тилларида большевикча руҳда ўнлаб номдаги янги газета ва журналлар нашр этилди. Улар жумласига «Ишгирокион», «Халқ дорилфунуни», Наманганда «Ишчи қалқони», Самарқандда «Меҳнаткашлар товуши», Қўқонда «Халқ газетаси» кирган. Кейинчалик уларга «Учқун», «Қизил юлдуз», «Қизил байроқ» каби республика газеталари қўшилган. Шунинг билан бирга большевиклар раҳбариятининг фан ва маданият соҳасида ўтказётган сиёсатининг синфий моҳияти кўзга ташлана бошлади. Бу «Дин-халқ учун афюн» деган принцип асосида атеистик тарғибот кучайтирилди. Оқибатда, Ўрта Осиёнинг ат-Термизий, ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор сингари машҳур илоҳиётчи олимларининг фаолияти «ўрта аср жаҳолати» сифатида қораланди.

Октябрь тўнтаришидан кейин яратилган йўқсил пролетар адабиётининг маҳаллий халқлар миллий манфаатларидан йироқ эканлигини кўрган Фитрат ва унинг маслакдошлари «чиғатой тили»нинг софлигини сақлаб қолиш мақсадида «Чиғатой гурунги» ташкилотига асос солдилар. «Гурунг» ўзбек тилининг софлигини сақлаб қолиш билан бир қаторда халқ кўшиқларини ва умуман маданий меросни тўплаш, ёшларни миллатпарварлик руҳида тарбиялаш, ўзбек миллий маданиятини жонлантиришни вазифа қилиб қўйди. Фитрат ва Чўлпон бошлиқ бу гуруҳ большевикларнинг мавқеи мустақамланиб бораётганлигига қарамай миллий мустақиллик йўлида ижод қилдилар.

Ўтмишда ўзбек халқининг театр санъати асосан масҳарабозлар ва кизикчилардан ташкил топган халқ ҳаваскорлик театридан иборат бўлган. 1917 йили Тошкентда Абдулла Авлоний томонидан ташкил этилган «Турон» труппаси фаолиятини профессионал ўзбек театрининг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. 1918 йили Фарғонада Ҳ.Ҳ.Ниёзий томонидан ташкил этилган «Мусулмон труппаси» Туркфронт Сиёсий бошқармаси ихтиёрига ўтказилди ва «Ўлка мусулмон сиёсий драма труппаси» деб қайта номланди. Труппа репертуарини асосан Ҳамзанин «Заҳарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи», «Фарғона фожеаси», «Ким тўғри?», «Тухматчилар жазоси» каби драмалари ташкил этди. Машҳур артистлардан Қори Ёқубов, Ҳожи Сиддиқ

Исломов ва бошқалар фаолиятларини шу труппада бошлаган эдилар. Актёр ва режиссёр Маннон Уйғур (Мажидов) «Турон» труппаси асосида драматик труппа ташкил этди. Труппа таркибига ёш актёрлардан А.Хидоятлов, О.Жалилов, С.Олимов, Т.Иброҳимов, Ф.Умаровлар киришди. Труппа дастлаб Уйғурнинг «Туркистонлик табиб» асарини сахнага қўйди.

2. Тоталитар тузумнинг дастлабки йилларида маданият ва уни бошқариш жабҳаларида демократик тамойиллар мавжуд бўлиб, ҳукумат маҳаллий аҳолининг урф-одатлари ва ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олишга мажбур бўлган эди. Кейинчалик эса, маъмурий-бўйруқбозлик усуллари кенг қулоч отиб бориши билан ялпи кўрсаткичлар кетидан қувиш, большевикча «маданий инқилоб» йўли устуворлик қила бошлади. Ҳуқуқрон кучларнинг узокни кўзламаган ва яхши ўйланмаган сиёсати оқибатида халқнинг маърифатга, фанга ва миллий маънавиятга бўлган интилиши сиёсий манфаатларга бўйсундирилди.

Советларнинг «маданий инқилоб» тадбири жамиятнинг барча жабҳаларини, айниқса фан ва маданиятни ўта мафқуралаштириб, унинг ҳар бир соҳасини қамраб олди. Большевиклар мафқураси негизида асосан синфий кураш ғояси устуворлик қилган. Ўзгача фикрлашга бўлган ҳар қандай уриниш «синфий душман қаршилиги» деб баҳоланди. Гўё, «синфий душман» ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида, яъни таълимда, фанда, адабиёт ва санъатда, ишлаб чиқаришда мавжуд бўлиб, уни қидириб топиш, барчани шубҳа остига олиш одат тусига кириб борди. Зиёли кадрларни тайёрлашда синфий жиҳатдан ишончли, аҳолининг «меҳнаткаш» табақаларидан чиққан кишиларни танлаб олиш керак, деган ғоя илгари сурилди.

20-йиллар охирида партия мафкура майдонига яна бир ғояни-маданий меросни инкор этиш ғоясини ташлади, бу «маданий инқилоб»нинг асосий мақсадларидан бири эди. Айни пайтда, маданий меросдан фойдалиларини олиб, кераксизларидан воз кечиш, ёки уларни замонга мослаштириш ҳақида таклифлар ҳам бўлган. Партия раҳбарларидан бири И.А.Зеленский бу ҳақда шундай ёзади: «Эски маданият икки қисмдан иборат моддий қисмдан, биз ўзлаштирган ишлаб чиқариш аппаратида ҳўжалик ва техник асос (базис)га бевосита йўлдош бўлган аниқ фанлардан; ғоявий қисмдан, ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти даражасидагина эмас, балки ишлаб чиқариш кучлари ва қуруллари тақсмотидан келиб чиққан (қуруллар ва воситаларга хусусий эгалик) ғоявий қисмдан иборат. Маданиятнинг айна

шу қисмини, яъни меҳнат қуруллари ва ишлаб чиқариш воситаларига хусусий эгалик фактидан келиб чиққан қисмини биз улоқтириб ташлашимиз зарур»¹. Большевиклар мафқураси томонидан сийқалаштирилган бундай маданият барча халқлар маданий ҳаёти учун ҳам зарарли бўлди.

РКП(б) МҚнинг 1925 йил 18 июндаги «Партиянинг адабиёт соҳасидаги сиёсати тўғрисида»ги қарори ўзбек адабиётининг кейинги тақдирида ҳал қилувчи рол ўйнади. Бу қарорга кўра, пролетар манфаатига хизмат қилмайдиган адабиёт намуналари буржуа мафқурасининг кўринишлари деб эълон қилинди ва уларга қарши кескин кураш бошланди. Пролетар адабиётига қарши қўйилган ва соф миллийлик таъсиридан холи бўлмаганлиги учун ёт ҳисобланган адабиётнинг А.Қодирий, А.Фитрат, У. Носир, А.Чўлпон сингари вакиллари шу даврдан эътиборан «йўловчилар» деб эълон қилинди ва уларнинг ижодига турли йўллар билан тўскинлик қилина бошланди.

РКП(б) МҚ қароридан кейин барча ўзбек ёзувчи-шоирларини советлар даврини қуйлаш, пролетар адабиётини яратиб ишига жалб этиш кучайди. Шунга қарамадан адабиётимизда умрбоқий асарлар яратилди. А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар», А.Қаҳҳорнинг «Сароб», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қутлуг қон», С.Айнийнинг тарихий ва автобиографик романлари майдонга келди. Аммо, 1929-30-йиллардаги «тозалаш» баҳонасида давлат ва партия ўзбек адабиёти ва маданиятининг йирик намояндалари А.Қодирий, А.Фитрат, А.Чўлпон, Элбек, Усмон Носир, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий ва бошқаларни «халқ душманлари» деб эълон қилдилар.

20-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистонда давлат кинотрести ва «Шарк юлдузи» кинофабрикаси ташкил қилинди. Шу даврдан бошлаб Наби Ғаниев, Комил Ёрматов, Сулаймон Хўжаев, Малик Қайумов, Эргаш Ҳамроев каби машҳур киночилар шаклланди. Шу йиллардан Кори Ёқубов томонидан биринчи бўлиб ўзбек халқ мусиқа ансамбли ташкил этилди. 1926 йили биринчи мусиқа театри юзага келди. У ерда К.Яшин, М.Мухамедов, Т.Жалилов, Т.Содиқов ва Р.М.Глизэр Либреттов мусикалари асосида «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Гулсара» каби биринчи миллий опералар қўйилди. 1928 йили Самарқандда Ўзбекистон халқлари мусиқаси институти очилди. Т.Содиқов, М.Бурҳонов, М.Ашрафийлар унинг биринчи талабалари бўлган.

¹ Зеленский И. В борьбе за культуру. // «За партию». 1928, № 7. — С.12.

Совет мафкурачилари «Дин халқ учун афюндир» дейилган марксистик шиорга амал қилиб, ислом динининг маънавий-маданий қимматини инкор этиш учун унга нисбатан «социалистик турмуш тарзига мос келмайдиган» эски, қолоқ, реакцион қарашлар деган усткурмани танлаб олдилар. Шунинг учун ҳам 30-йилларда динга ва рухонийларга қарши очикдан-очик «уруш» эълон қилишди. Бунинг учун «Курапчан худосизлар» ташкилоти тузилиб, барча қорхона ва ташкилотларда унинг бўлимлари ишлаб турди. Унинг фаолиятида ёш қизларни турмушга бериш, қалин олиш, аёлларни хўрлаш каби ҳолларни олдини олишда ижобий натижаларга эришилган бўлса-да, бироқ динга эътиқоди кучли кишиларга нисбатан шафқатсиз бўлиб, салбий рол ўйнади. Бу ташкилот берган маълумотлар асосида республика ҳукумати томонидан 1931 йилда Фарғона, Тошкент ва Бекободда бир қатор масжидлар, черковлар ва диний мактаблар ёпиб қўйилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистоннинг театр ва мусика санъати арбоблари фашизмга қарши фаол курашчилар сафида бўлишди. Бу даврда Ўзбекистонда 51 та театр (шундан 35 таси маҳаллий ва 16 таси эвакуация қилинган эди) ишлади. Улар сафида А.Навоий номидаги опера ва балет театри, Муқимий номидаги мусика театри, М.Горький номидаги рус драма театри ва бошқа театрлар бор эди. Уларнинг сахналарида К.Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга», И.Султоннинг «Бургутнинг парвози», Х. Олимжоннинг «Муқанна», Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» спектакллари ва бошқалар қўйилди. Умуман, 1941-44-йилларда Ўзбекистон театрлари 203 та янги постановка қўйдилар, 13568 та спектакль ва концерт қўйиб, 6667303 томошабинга хизмат кўрсатдилар. Фронтларда ташкил этилган ўзбек концерт бригадалари таркибида Х.Носирова, Тамарахоним, С.Эшонғўраева, М.Турғунбоева, А.Хидоятов, О.Хўжасев, Г.Раҳимова, М.Қориёкубов, К.Зокиров, Ш.Бурҳонов каби санъат арбоблари бор эди. Бу даврда ўзбек кинематографлари эвакуация қилинган ҳамкасблари билан биргаликда 10 та овозли бадиий филм яратдилар. Улар орасида «Тоҳир ва Зухра», «Сухе-Ботир», «Икки Жангчи», «Насриддин Бухорода» катта шухрат қозонди.

3. 1946-1985-йилларда Марказ идеологлари томонидан ўйлаб топилган ноилмий ва ноҳаётий гоёлар таъсирида Ўзбекистонда ҳам маориф, олий таълим, илм-фан, санъат сиёсийланган ҳолда ривожланишга мажбур этилди. Бу даврда барча миллий республикалар маданиятини ўзида мужассамлаштирган ягона «совет маданияти»нинг яратилганлигининг эътироф этилиши Иттифок таркибидаги барча

халқлар маънавиятининг кейинги йўналишларини белгилаб берди. Демократик жараёнларга барҳам берилиб, миллий маданиятларнинг «ривож» махсус қолипга солинди. Ўша кезларда советлар мамлакати бўйлаб янги қатагон палласи бошланган бўлиб, М.Шайхзода, М.Исмоилий, Шухрат, С.Аҳмад, Шукрулло сингари ёзувчилар «темир қафасга» ташланган эди. Ойбекнинг Амир Темури ва Бобурга бағишланган достонлари тугалланмай қолди. Коммунистик мафкура адибнинг вафотидан кейин ҳам бу достонларни 20 йиллик «Муқаммал асарлар тўплами»нинг сўнгги жилдида босиб чиқаришга йўл қўймади.

Хрущёв даврида советлар жамиятида пайдо бўлган баъзи илиқ ўзгаришларга қарамасдан адабиёт ва санъатга нисбатан сиёсий таъкиб сақланиб қолди. Жумладан, Э.Воҳидов «Ўзбегим» қасидаси бутун бир халқнинг уйғонишига тўртки бериши мумкинлиги учун, А.Орипов «Мен кимга суянгайман, биринчи муҳаббатим» сатрлари орқали гуё партиянинг улуғвор ролидан кўз юмганлиги учун танқид қилинди. Урушдан кейинги йилларда ўзбек санъати ҳам мураккаб ва зиддиятли даврни бошдан кечирди. Театрга социалистик реализм услубларининг чуқур кириб бориши, унинг миллий-анъанавий асосларда ривожланишига имкон бермади. Бу даврда сахнага қўйилган «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Алпомиш», «Навоий Астрободда», «Муқимий» каби миллий-тарихий асарлар «синфийлик»ка мослаштирилиб, уларда «ёзувчи синфлар»нинг «зўровонликлари» бўрттириб кўрсатилди. Айни пайтда «Тошболта ошиқ», «Олтин девор», «Келинлар кўзғолони» ва бошқа миллий руҳдаги оммабоп асарлар яратилиб, улар халқ эътиборини қозонди. 1971-80 йилларда 14 жилдлик Ўзбек энциклопедияси нашр этилди. Бироқ, маъмурий – буйруқбозлик тизими маънавият ва фаннинг эркин, ижодий ривожланишига имкон бермасдан уларнинг таназзулини чуқурлаштирди. Айниқса, ижтимоий-гуманитар фанларни мафкура «андозаси»дан чиқармасликка ҳаракат қилинди. Бу фанлар олимларига «ривожланган социализм» даври, унинг «тарихий аҳамияти»ни ўрганиш ҳақида «кўрсатмалар» берди. Бу даврда матбуот «социалистик маданият»нинг тарғиботчиси, сифатида партиянинг «ўткир» мафкуравий «қуроли»га айланди.

Қатагонлик ҳаракатлари Иккинчи жаҳон урушидан кейин ҳам тўхтамади. 1949-1952 йил зиёлиларга қарши ҳужум бошланди. Ўз КП (б) МК нинг 1949 й. 25 июнида қабул қилинган «Ўзбекистон ёзувчилар союзининг иши ҳақида» номли қарорида айрим ўзбек ёзувчи-

рида миллатчилик ва миллий чекланиш, ўтмишни идеаллаштириш ва эски феодал маданиятга сиғиниш элементлари пайдо бўлаётганлиги танқид қилинди. “Миллатчилик кайфиятларига берилган”ликда айбланган бундай ёзувчилар орасида А.Қаҳҳор, Ойбек, Миртемир, Ж.Шарипов, М.Бобоев, Х.Ғулом, А.Қаюмов, М.Шайхзода, Туйғун ва бошқалар бор эди. Адабиётда ўз йўлини топишга, ва ўзбек адабиёти тарихи анъаналарини ривожлантиришга интилган ёзувчилар таъкиб қилинди. Матбуот саҳифаларида “миллатчилар”, “панисломчилар”га қарши курашлар авж олди. “Жиддий ғоявий ҳатолари ва бузғунчиликлари учун” И.Султон, Т.Тўла С.Абдулла, Ҳабибий ва бошқалар айбландилар. 1951 й. 25 январда Шукрулло, Г.Алимов, Ёнғин Мирзо, М.Шайхзода ва бошқалар қамоққа олиниб 25 йилга озодликдан маҳрум қилинди.

Қатағонлик ҳаракатлари ўзбек фольклорчилигини ҳам четлаб ўтмади. Жумладан, ўзбек халқи эпоси “Алпомиш” дostonига ҳам ўтмишни идеаллаштириш ва миллатчилик кайфиятларини ёйиш каби айблар қўйилди. Шунингдек, файласуф В.Зоҳидов “буржуа - миллатчилигига хос жиддий ҳатолар қилганликда”, тарихчи олим А.Бобоҳўжаев “пантуркизм ғояларини ёйишга уринганликда”, таниқли иқтисодчи олим А.Аминов “буржуа миллатчилари билан алоқа қилганликда” айбланишиб, партиядан ўчирилдилар.

Хукмрон мафкура ўзбек кўшиқчилик санъатида миллий руҳни йўқ қилишга уринсада, у урушдан кейинги йилларда ўзига хос йўналишда ривожланди. 1951 йили 8 апрелда республика ҳукумати томонидан қабул қилинган «Ўзбекистонда мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш тўғрисида»ги қарори ўзбек кўшиқчилик санъатининг ривожига муҳим ўрин тутди.

4. Марказнинг мамлакат миқёсида содир бўлаётган тушқунлик ҳолатидан халқни чалғитиш мақсадида вазиятни “оқартириб”, “бўяб” кўрсатиш тактикаси танглик ҳолатини бартараф эта олмади. Турғунлик йилларида сиёсий ақидапарастликка эътибор янада кучайди. Бу даврда намоз ўқиш, ислом фарзларига риоя қилиш, “Қурбон” ва “Рўза” ҳайитлари, “Наврўз” байрамлари “эскилик қолдиқлари” сифатида қораланди. Коммунистик мафкура ўз ғояларини сингдириш учун барча усул ва воситалардан фойдалансада, бироқ улар халқнинг қалбидан жой ололмади. Шундай вазиятда, “пахта иши”, “ўзбеклар иши” деган баҳоналар ўйлаб топилди. Натижада, 80-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистонда қонунга ҳилоф равишда яширин қатағонлик ҳаракатлари янада кучайди.

80-йилларнинг ўрталаридан бошланган «қайта қуриш» маданият соҳасини ҳам қамраб олди. «Қайта қуриш»нинг мақсади «кўзга ташланиб» турган айрим «қусурлар»ни энгил таъмирлашдан иборат эди. Бу давр ижтимоий-гуманитар фанлар учун уйғониш ва хурфидрилиқ даври бўлди. Тарих, фалсафа, айниқса Ватан тарихини ўрганиш, унинг услубиятига, «оқ доғлар»ига доир масалалар атрофича муҳокама этила бошлади. Бироқ, мустабид тузум миллий ўзликни англатишга тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатар, жамиятдаги мавжуд зиддиятлар, нуқсонлар, иллатлар совет тузуми, коммунистик мафкура маҳсулотлари эканлигини яширишга уринар эдилар. Шунга қарамайдан, ўзбек зиёлиларининг сазой-ҳаракатлари билан миллий-маданий меросни тиклаш, тарихий ёдгорликларни сақлаш, олиб чиқиб кетилган ёдгорликларни қайтариш асосий вазифалардан бирига айланди. Шу асосда Ўзбекистонда «Мерос» дастури амалга оширила бошланди. Бу даврда зиёлилар совет жамияти ҳаётини, мамлакатимизда содир бўлган воқеаларни таҳлил қилиш имконига эга бўлдилар. 80-йилларда Ўзбекистон театр санъатида «реал ҳаётга» мурожаат қилиш ҳоллари кўрина бошлади. М.Бобоев, Шукрулло, Ш.Бошбеков асарларида маъмурий-буйруқбозлик даврида республикада пайдо бўлган муаммолар танқид қилинди. Айниқса Ш.Бошбековнинг «Темир хотин» асарида муҳим ижтимоий масалалар устида фикр юритилади.

Театр санъатида бухронни юзага келтирган сабаблардан яна бири маданиятда миллийлик ва байналмилаллик нисбатининг бузилиши эди. Масалан Муқимий номли ўзбек давлат мусикали драма театрида анъанавий асарлар ўрнига «Хотишимнинг эри», «Полтавалик Наталка», «Ёлғончи даркор» каби таржима асарлари пайдо бўлган. «Қайта қуриш» маданий-маърифий муассасаларнинг моддий-техника базасига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Масалан, 1985-90 йилларда республикада маданият масканларининг сони 55 тага, кутубхоналар сони 93 тага камайган. 1989 йилда Ўзбекистонда маданий-маърифий мақсадлар учун аҳоли жон бошига 3,6 сўм маблағ ажратилган, ҳолос. Бу иттифоқ даражасидаги энг паст кўрсаткич эди. Умуман олганда, «қайта қуриш» ўзбек миллий маданиятидаги муаммоларни ҳал эта олмади, аксинча, уларни янада кескинлаштириб юборди.

Таянч тушунчалар

Бошланғич диний мактаб, мадраса, янги усул мактаблари, рус-тузем мактаблари, гимназия, черков, труппа, большевиклар, «маданий инқилоб», янги иқтисодий-сиёсат, ҳукмрон мафкура, тоталитар

тузум, «синфийлик», катагон сиёсати, «Чигагой гурунги», «социалистик реализм», пролетар адабиёти, «ривожланган социализм», «совет маданияти», «қайта қуриш», дoston, ошкоралик, миллий маданият.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. XX асрнинг бошларида ўзбек адабиёти ва санъатида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
2. XX аср бошларида Туркистонда таълим тизими билан боғлиқ ишлар ҳақида гапириб беринг.
3. XX аср бошларида Туркистонда вақтги нашр органлари ҳақида нималар биласиз?
4. Советларнинг «Маданий инқилоб» сиёсатининг моҳияти нимадан иборат эди.
5. Хукмрон партиянинг «Дин халқ учун афюнدير» деган сиёсатининг моҳиятини тупунтириб беринг.
6. XX асрнинг 20-йиллари бошларида Хоразм ва Бухоро халқ республикларида маориф ва маданиятга муносабат қандай эди?
7. Советлар ҳукмронлиги даврида миллий маданиятнинг аҳволи қандай эди?
8. Катагонлик сиёсати ўзбек адабиёти ва миллий санъатига қандай таъсир кўрсатди?
9. Жадидчилик Туркистонда миллий маданиятни тиклашда қандай ўрин тутди?
10. «Қайта қуриш» сиёсати миллий маданият ва санъатга қандай таъсир кўрсатди?
11. «Социалистик реализм» деганда нимани тушунасиш?
12. «Ривожланган социализм» даврида ўзбек адабиёти ва миллий санъати қандай аҳволда эди?

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида» Фармони. 2007 йил 19 январ. Ишонч газетаси, 2007 йил 23 январь.
2. Президент Ислоҳ Каримовнинг Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

3. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон 2006 йил. 8-декабрь.

4. Президент Ислоҳ Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил. 26 август.

5. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.

6. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

7. Бобоев Ҳ., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. Т., Янги аср авлоди. 2001.

8. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

9. Аҳмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. - Т., 2001.

10. Мавлонов.Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари.-Т., Академия. 2004.

11. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. Т., «Шарк» 2000.

12. Ўзбекистон тарихи: Янги җиғоҳ. (Жадидлар ҳаракатидан Миллий мустақилликка қадар). -Т., 1998.

13. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.- Т., 2000

14. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007.

13-МАВЗУ. МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Маъруза режаси:

1. Маънавий маърифий ислохатлар – жамият тараққиётининг устувор йўналиши сифатида.
2. Таълим тизимининг ривожлантирилиши ва маданият.
3. Ҳозирги босқичда маданий ҳаёт.

1. Ҳар қандай жамият тараққиёти, унинг у ёки бу вақт ва макондаги даражаси кўп жиҳатдан фуқаролар маънавияти, турмуш тарзи, кишиларнинг маънавий-моддий, ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда уларнинг қай даражада қондирилишига боғлиқдир. Мустақиллик даврига-ча ва ундан кейинги ўтган тарихан қисқа муддат ичида рўй берган ҳолатлар, жамият ижтимоий – сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва тарбиявий-мафкуравий соҳасидаги ўзгаришлар бизга шўролар мустабид тузуми ҳамда истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг реал ҳаётида ҳолисона жавоб излашга ва унга эришишга имкон берали.

Узоқ минг йилликлар тарихи шундан далолат берадики, ўзбек миллий давлатчилиқ тарихи энг аввало маънавият-маърифатнинг жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллағани билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ушбу азалий анъанага мустақиллик йилларида ҳам алоҳида эътибор берилиши жуда аҳамиятли бўлди. Қайд этиш лозимки, истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ маданиятнинг методологияси ўзгарди. Агарда, мустабид тузум даврида маданиятнинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг коммунистик мафкура ва сохта ғояга эътиқодини мустаҳкамлашга сафарбар этган бўлса, истиқлол даврида унинг мақсади тамомилан ўзгарди.

Хўш, булар нималарда кўринди? Хусусан, энг аввало, мамлакат ҳукумати, Президентнинг маънавий-маърифий омилларига нисбатан муносабати шаклланди. Жумладан, маънавий-маърифий ислохатлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналиши, деб ҳисобланди. Жойларда маънавият билан боғлиқ ишларнинг амалга оширилиши учун бутун маъсулиятнинг ҳокимлар, вазирликлар, идоралар, таъкилотларнинг биринчи раҳбарлари зиммаларига юклатилиши жуда катта ижтимоий аҳамият касб этди.

Иккинчидан, маънавияти юксак миллат ва давлатнигина келажаги буюк бўлиши мумкин эканлиги тўғрисидаги ижтимоий фикр шакллана бошланди. Дарҳақиқат иқтисодий-сиёсий омиллари-нинг ҳар

қандай давлат, миллат ҳаётидаги ўрни ва роли каттадир. Бирок, маънавий омиллари жамиятда содир бўлган барча муаммоларни ҳад этишга қодир омил эканлиги ҳақиқатга айланди.

Учинчидан, маънавият ва маърифат жамиятни поклантирувчи куч эканлиги эътироф этилди, зеро мустабид тузум давридан қолган ярамас «маънавий» меросдан покланмасдан туриб истиқлолга хизмат қиладиган, фуқаролар қалби ва онгини янгилашга қодир маънавиятнинг шакллантириш мумкин эмас.

Тўртинчидан, истиқлол даври Ўзбекистон жамияти маънавиятининг энг муқаддас мақсадларидан бири – ўтмиш тарихий-маданий, илмий, ахлоқий-мафкуравий, ижтимоий-сиёсий қадриятларига шўро даврида таркиб топган муносабат каби «иллат» сифатида эмас, аксинча, жамиятнинг поклантирувчи ва келажакни маънавий жиҳатдан мустаҳкамловчи омил асосида қарашдан иборат жамоатчилик фикри шаклланди.

Бешинчидан, истиқлол даврида маънавиятнинг ҳар қандай сиёсий ҳукмрон мафкуралардан ҳолилиги, муҳими, шаклланаётган миллий мафкуранинг маънавият билан уйғунлиги таъминланди. Мамлакат Президенти Ислам Каримов қайд этганидек, Мустақиллик даврида бажарилиши лозим бўлган энг устувор вазифа «Халқимиз орасида катта маърифий-амалий ишларни олиб бориб, миллий мафкурамизга куч-қувват берадиган, уни янги-янги марралар сари сафарбар этадиган, кенг оммага таъсир ўтказишга, халқни ўзига тарафдор этишга хизмат қиладиган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий манбаларни тўғри белгилаб олишдир¹».

Ҳақиқатдан ҳам, мустақиллик йилларида маънавият ва маърифатнинг ижтимоий мақсади аниқлаб олинди, унинг бажаралиши лозим бўлган вазифалари белгиланди. Ана шундай шароитда жамият фуқаролари томонидан билдирилган ижтимоий эҳтиёж – маънавий-маърифий соҳаларда янги аср ва умуман, учинчи минг йилликдаги бош ғоя қандай бўлиши аниқланди.

Хўш, ҳозирги ва янги маънавият соҳасидаги бош ғоямиз нималардан иборат? Мазкур саволга жавоб бера туриб, Президентимиз Ислам Каримов қуйидагиларни ёзади: «Модомики биз ҳукукий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қураётган эканмиз, маънавият соҳасидаги йигирма биринчи асрга мўлжалланган ҳаракат дастуримиз ҳам ана шундан келиб чиқмоғи даркор. Яъни эркин фуқаро-

¹ Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. - Т.: Ўзбекистон. 1999. 16-бет

онгли яшайдиган, мустакил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур.

Дарҳақиқат, мустакил Ўзбекистонда истиқлол маънавият соҳасида мавжуд бўлган вазифалар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил равишда бажарилиб келинмоқда. Чунончи, агар истиқлолнинг дастлабки йилларида жамият маънавий ҳаётида турган энг бош вазифа фуқароларда шўролар даврига хос тафаккурни эскича фикрлан сарқитларини бартараф этиш эди. Мазкур масалада катор ютуқларга эришилди. Бироқ, бу борада ҳали талай ишларни бажариш лозим»¹.

Иккинчи, энг муҳим вазифаларидан яна бири эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантиришдир, зеро «Озод, ўз ҳақ ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айна замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир»².

Истиқлол йилларида Ўзбекистон маданияти хусусида фикрлаш асносида алоҳида қайд этилиши лозим бўлган масалалардан яна бири- маънавият соҳасидаги давлат сиёсатининг тобора конкретлашиб бориши, вазифаларни ҳал этиш йўлларининг ойдишлашувидир.

Маънавият жамият аъзоларини руҳан поклантирувчи, қалбан улғайтирувчи, инсон ички дунёсига, иродасига куч-қувват берувчи, миллий виждонини уйғотувчи ва доимий ҳаракатдаги конкрет кучдир. Шундай экан, маънавиятга умумий тарзда муносабатда бўлиш хатодир, зеро ҳар бир фуқаронинг маънавий-мафкуравий, комиллик даражаси бир хил бўлмагани каби, уларнинг бундай сифатларини уйғунлаштириб турувчи кўринишлари ҳам конкретдир.

Хусусан, янги аср бўсағасидаги энг асосий вазифамиз нимадан иборат? Мамлакатимиз Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлашича, маънавият соҳасидаги стратегик максимизмиз – «Миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзликимизни англаш, миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш, мукаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва ҳурматини тиклаш каби мустакиллик йилларида бошланган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтиришдир»³. Юқорида

билдирилган фикрдан табиий равишда келиб чиқаётган ҳулоса шундан иборатки, истиқлолнинг ҳозирги босқичида маънавий-маърифий соҳадаги ишларнинг ташкил этилишидан, энди, бундай ишларнинг самарадорлигига эришиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Хўш, маънавият соҳасидаги ишларнинг самарадорлигини ошириш деганда нима ни тушуниш мумкин? Умуман, маданий-мафкуравий соҳасидаги ишларимиз жамиятни маънавий юксалтиришга қодирми?

Шу ўринда курилатган демократик, ҳуқуқий инсонпарвар жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянишини бу жараён эса миллий ғоя ва миллий мафкурага, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланишини алоҳида қайд этиш жуда муҳимдир. Агар, истиқлолнинг дастлабки йилларида маънавий-маърифий тадбирлардан кўзланган мақсад шўро мустабид тузуми асоратларидан қутулиш, жамиятида маънавий яқдиллик яратилган иборат бўлган бўлса, энди эса, ижтимоий ҳамкорлик, комил инсонни тарбиялаш устувор тавсифга эга бўлмоқда. Маънавиятнинг мамлакатда демократик, ҳуқуқий, қудратли давлат куриш йўлидаги муҳим омили эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида маънавий омиллар ҳамда миллатлараро муносабатлар масаласига қараш ҳам тубдан ўзгарди. Чунончи, истиқлолнинг дастлабки даврларида «сохта байналмилаллик» олдида юрак олдириб қўйган ҳамда ҳадиксираш касалидан холи бўлмаган ҳолда ҳар қандай миллийликни улуғлаш ва ҳар қандай «байналмилаллик»дан қочиш ҳиссиёти юзага келган эди. Бундай жиддий ва қатъий қутблилик, табиийки, жамият ижтимоий тараққиётига, айниқса, миллатлараро муносабатлар масаласига жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати маданиятдаги миллийлик ва байналмилаллик нисбатини сақлашга муҳим вазифа сифатида муносабатда бўла бошлади. Айни пайтда 130 га яқин миллат ва элат яшаётган Ўзбекистонда ҳар бир миллат равнақи, унинг барқарор тараққиёти, ҳавфсизлиги ва яшаш қафолатларига ҳар қандай таҳдидларнинг олдини олиш, у ёки бу миллатга мансуб кишилар гуруҳининг ҳудбинлик кайфиятларини муқаррар тарзда бошқа миллат, халқ имкониятларини зўравонлик ва зуғум билан чегаралаб қўядиган давлат сиёсатининг ишлаб чиқилиши бу борада амалий ишларнинг самарасини оширди.

Ўзбекистонда истиқомат қиладиган кўп миллатли халқларнинг маданий тараққиёти, уларнинг ўзликларини англаш жараёнига

¹ Ўша жойда. 18-бет.

² Ўша жойда. 19-бет.

³ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард максимизмиз. -Т.: 2000, 24-бет.

бўлган интилишларини конуний-хукукий асосида кондириш масалалари ҳам мамлакат ҳукумати олдидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлди. Шу ўринда 1989 йили маданият вазирлиги ҳузурида республика миллатлараро маданий марказнинг ташкил этилишини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Агарда 90-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда 12 та миллий-маданий марказ фаолият кўрсатган бўлса¹, ҳозирги кунга келиб уларнинг сони 80 дан ортди. Мустақиллик йилларида миллий-маданий марказлар фаолияти устидан мувофиқлаштирувчи ишларнинг қўлами ҳам ортди ва 1992 йил январ ойида ҳукумат қарори билан Республика Маданий маркази ташкил этилди. Ушбу марказнинг бош вазифаси қилиб эса миллий маданий марказларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш, улар фаолиятини мувофиқлаштириш, миллий анъана, урф-одатларни қайтадан тиклаш, МДХ ва хориж давлатларидаги байналмилал маданий марказлар билан ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш, Ўзбекистонда миллатлараро алоқаларни яхшилаш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш каби муҳим масалалар киритилди.

Истиқлол йилларида маънавий-маърифат масаласига жиддий эътибор ҳукумат томонидан бу борада мукамал тарзда ишлаб чиқилган тамойиллар асосида иш олиб боришни талаб этди. Шу аснода 1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа юз берди: Президентимиз Ислоҳ Каримов фармони билан “Республика Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ маркази” ташкил этилди.

Маълумки, собиқ иттифок тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яккахоким мафкуранинг аччиқ сабоқларидан хулоса чиқариб мамлакатимизнинг Асосий Қонунида «Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси бўлишига йўл қўйилмайди», деб ёзиб қўйилди. Шу аснода, жамиятимизда ҳеч қачон мафкура яккахокимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган хукукий пойдевор яратилган. Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ маркази аини шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди².

Қайд этиш лозимки, Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ Маркази қисқа давр ичида халқимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлакат ва миллат келажагини белгилайдиган илғор ғояларни юзага чиқариш бўйича йирик ишларни бажарди. Шу билан бирга, маънавият ва

маърифат масалаларини бевосита жамоатчилиқ йўли билан ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши ўз самарасини бермоқда.

Ушбу йўналишдаги фаолиятни янада ривожлантириш мақсадида 1996 йил 9 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида» ги фармони жамиятни маънавий барқарорлаштиришда муҳим аҳамият касб этди¹. Фармонга асосан 1997 йилдан бошлаб 1 октябрь «Ўқитувчилар ва Мураббийлар» куни деб эълон қилинди, «Маънавият» наприёти ташкил этилди, «Маънавият ва Маърифат» жамоатчилиқ маркази қошида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси таъсис этилди.

Бу борадаги ишларни тартибга келтириш, фаолият самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавий ва маърифий кенгашини қўллаб-қуватлаш тўғрисида» ги фармонга имзо чекди. Ушбу фармон маънавият ва маърифат давлат сиёсатининг устувор йўналиши эканлиги тўғрисидаги ғояни янада мустаҳкамлади ва янада унга куч берди. Ҳукумат томонидан қурилган тадбирлар самараси натижасида маънавият ва маърифат жамиятда руҳий покланишга, шахс улугворлигини оширишга, демократик, хукукий, инсонпарварлик давлат қуришга мустаҳкам пойдевор яратди.

2. Инсоният тарихида ўз ижтимоий аҳамияти жиҳатидан алоҳида эътиборга лойиқ ҳолатлар, қадриятлар мавжудки, булар у ёки бу миллат, элат, халқнинг мавжудлик белгиси, тараққиёт мезони сифатида баҳолалини мумкин. Миллат мавжудлигининг ана шундай муҳим белгиларидан бири таълим тизими ҳамда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласидир.

Дарҳақиқат, таълим тизими демократик тамойиллар билан уйғунлашган, унинг инсонпарвар жамият барпо этиш каби зарур ижтимоий эҳтиёж талабларига жавоб бергандагина у ўз олдига қўйга буюк мақсад – баркамол авлодни тарбиялаш ва шакллантириш вазифасини адо этиши мумкин. Коммунистик «назария» томонидан таълим тизимига қўйилган асосий мақсад – жамият аъзоларини мафкуравий қулликка, итоаткорликка мажбур қилишдан бошқа нарса эмасди. Мафкуравий бикиклар, эркин фикр юритишдан иборат (шахс дахлсизлиги, демократик тамойилларга беписандлик билан муносабатда бўлиш каби иллатлар кишиларда ижтимоий пассивлик ҳолатини юзага келтирди).

¹ Ўзбекистон миллатлараро ҳамжиҳатлик йўлида. -Т., 1996. 111-бет.

² Жўраев Н. Агар огоҳ сеп... -Т., 1998. 148-бет.

¹ Гулiston, 1997, №1, 4-бет.

Буларнинг барчаси Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки давриданок барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишга, туб ислохатларни ўтказишга ундади. Истиқлол мамлакат фуқароларида эркин фикрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёжни уйғотди.

Мафкуравий кулликдан ҳоли равишда, мамлакат ва халқ манфаатларига мос тарзда фаолият кўрсатишга интилиш ҳиссиётини бемалол, эмин-эркин рўёбга чиқариш Ўзбекистон фуқаролари дунё-карашида янгиликка ташналик кайфиятини пайдо қилди. Бу масала айниқса, янги тайёрланиши, шаклланиши лозим бўлган мутахассис кадрларга нисбатан муносабатни ўзгартириб юборди. Истиқлолнинг дастлабки даврлариданок мамлакат ҳукумати мавжуд таълим тизимида туб ислохатларни ўтказишга алоҳида аҳамият беришга киришиши лозимлигини англаб етди.

Хўш, юқорида қайд этилган ҳолатлардан ташқари, яна қандай сабаблар таълим тизимида туб ислохатларни ўтказишга ундади? Булар, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохатлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг этишмаслиги, сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг қадимги таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кабилардир.

Буларнинг барчаси таълим тизимини зудлик билан ислох этишни, мазкур соҳани чуқур инсонпарварлаштиришни талаб этарди. Президентимиз Ислам Каримов қайд этганларидек; “Юртимизда ўз Ватанининг тақдири, унинг бугуни ва келажаги учун масъулиятни чуқур ҳис эгадиган, мустақил ва янгича фикрлайдиган кадрларга эҳтиёжни қондириш вазифаси биз мустақилликка эришган биринчи кунларданок ўта муҳим ва ҳал қилувчи масалага айланган эди”¹. 1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва давлатимизнинг шу асосидаги таълим-тарбия сиёсати ишлаб чиқилган эди. Унда умумий таълим қуйидаги босқичлар бўйича амалга оширилади:

I босқич – бошланғич таълим (1-4 синф);

II босқич – асосида (таянч) мактаб (4-9 синф);

III босқич – юқори ўрта мактаб (10-11 синф);

10-11 синфлар ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб республикамизда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинганлиги, «Мактабгача тарбия», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар», «Ёшлар сиёсатида оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлигини, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун хорижий давлатлардаги илғор тажрибаларнинг ўрганилаётганлиги ва шу аснода 20 дан ортиқ йўналишлар, фанлар бўйича стандартлар лойиҳаси тайёрланди².

1993-94 ўқув йилида барча вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси мактаблари ўқувчилари билимларини текшириш юзасидан ўтказилган тест синовлари қуйидаги натижаларни кўрсатди. Ушбу синовга 70 та туман ва шаҳарларнинг 400 дан ортиқ мактабларнинг ўқувчилари жалб этилди. 9-синфларда кимё ва адабиёт фанларидан тест синовини ўтказилди. Ўқувчилар қуйидаги меъёрга баҳоланди: 90 фоиздан ортиқ тўғри бажарганларга «5» баҳо, 80 фоиздан камига «4» баҳо, 60 фоиздан ортиғига эса «3» баҳо.

Мазкур синовлар натижалари ўқувчиларнинг гуманитар йўналишдаги фанлар бўйича чуқур билим олаётганликларини кўрсатди. Масалан, адабиёт фани бўйича таянч мактабларининг 10186 ўқувчисидан 1275 таси 90% дан ортиқ вазифаларни, 2552 ўқувчи 80% дан ортиқ вазифаларни бажардилар, яъни ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми фанни яхши ва аъло баҳоларга ўзлаштирганликларини намоён этдилар².

Истиқлол йилларида умумтаълим мактабларида она тилини ўқитишга муҳим эътиборнинг қаратилиши ва «Давлат тили ҳақида»ги қонунни бажариш юзасидан олиб борилган ишлар таълим-тарбия жараёнининг сифатини янада оширишга сабаб бўлди. Ўқиб ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ва адабиётга ажратилган соатлар ҳажми кўпайиб, 2720 соатга етди. Ўқиб рус тилларида олиб бориладиган мактабларда эса ўзбек тили фанига ажратилган соатлар 544 соат ўрнига 1020 соатга етди. Булар ўқувчиларда миллий ўзлигини англаш ҳиссини кучайтирди, ўз ўлкасига, тарихига қизиқишини ва ўз Ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида фаолият кўрсатиш ҳиссини уйғотди.

Умуман, 1992 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун Ўзбекистонда таълим тизимини ислох қилишда маълум рол

¹ Эргашев К. Ўзбекистон халқ таълимининг ривожланиш тарихи. -Т., 1998, 59-бет.
² ЎЗР ХТБ УМББ нинг жорий ҳужжатлари. 2-9-13-иш; 2-3 варақлар.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил 31 августъ.

ўйнади. Мазкур ҳужжат шўролар мустабид тузуми давридан «мерос» бўлиб қолган, коммунистик мафкурага хизмат қилувчи мафкуравий кучни бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этди, жаҳон андозаларига мос таълим тизими яратилишида дастлабки қадам бўлди.

Бироқ, қайд этиш жоизки, мазкур ҳужжат Ўзбекистоннинг янги шароитидаги вазифаларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати таълим тизимини тўлиқ ислоҳ этишга қодир ҳужжатларни қабул қилишга эътиборни кучайтирди ва бу борада бош ислохатчилик йўлини бажарди. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг 1997йил 29 августда бўлиб ўтган IX сессиясида тамомила янги, сифат жиҳатдан мукамал «Таълим тўғрисида»ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ишлаб чиқилди.

Мамлакат Президенти Ислом Каримов юқорида қайд этилган ҳужжатларни қабул қилишга ундаган омилларни эътиборга олган ҳолда қуйидаги фикрни баён этди. Биринчидан, биз эски шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан хали-бери тўлиқ қутулганимиз йўқ. Иккинчидан, барча амалдаги ўзгаришлар ва тадбирлар, асосан юзаки бўлиб, таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш муаммоларини ечиб берган эмас.

Учинчидан, бизнинг амалдаги таълим-тарбия тизимимиз бугунги кун замонавий, тараккий топган демократик давлатлар талабларига жавоб бера олмаслиги кўп жойларда яққол кўринмоқда¹. Мазкур мулоҳазалар янги ҳужжатлар қабул қилингунгача бўлган даврдаги таълим тизимининг чекланганлигидан яққол далолат берарди.

«Таълим тўғрисида»ги қонуннинг энг илғор жиҳатларидан бири – унда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларининг баён этилиши бўлди. Улар қуйидагилардан иборат эди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- ўрта-махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;

- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;

- таълим дастурини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндошув;

- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;

- таълим тизимида давлат ва жамоа бошқарувини уйғунлаштириш.

Масалага бундай тарзда ёндашув таълимнинг мамлакатда кўрилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият талабларига тўлиқ жавоб бериши, унинг миллий ва умуминсоний қадриятларга содиқлигидан гувоҳдир. Шу билан бирга, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларига асос солинди, мавжудларини такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз раҳбариятининг таълим-тарбия соҳасига шу даражада катта эътибор бериши бежиз эмасдир. Гап шундаки, Мамлакатимиз аҳолисининг аксарият кўпчилиги ёшлар, ўсмирлардан иборат бўлиб, улар ўз келажакларини айнан билим олиш билан боғлагандирлар. Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: «Олий таълим соҳасида туб ислохатлар амалга оширилди, бакалавр ва магистрлар тайёрлашнинг Европа тизимига ўтилди. Бугунги кунда мамлакатимизнинг 65 та Олий ўқув юртида 850 йўналиш ва мутахассислик бўйича 30 мингта яқин талаба билим олмоқда»¹.

Сўнгги йилларда миллий мактаблар тизимини яратиш борасидаги ишларнинг таркибий қисми сифатида республикамызда яшаётган ва озчиликни ташкил этган (мамлакатлар) миллатлар фарзандлари таълим-тарбиясига ҳам эътибор кучайтирилди. Ўзбекистонда 2,5 мингдан ортиқ ўқувчи бўлган 50 га яқин крим-татар мактаби, 130 та ўқувчисига эга бўлган 2 та немис мактаби, 2400 га яқин ўқувчисига эга бўлган 24 та корейс мактаби, 4 та уйғур, 1 та яхудий мактаблари фаолият кўрсатмоқдалар. Бундан ташқари, 9 мингдан ортиқ қозок фарзандлари, 300 мингдан ортиқ тожик фарзандлари, 1 мингдан ортиқ қирғиз фарзандлари ва 1,5 мингта яқин туркман фарзандлари ҳам ўз она тилларида таълим-тарбия ола бошладилар².

«Таълим тўғрисида»ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури жамиятни маънавий жиҳатдан барқарорлаштиришда жуда катта

¹ Барқамол авлод – Ўзбекистон таракқийнинг пойдевори. -Т., 1997, 6-бет.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил таракқий йўли. Халқ сўзи. 2007 31 августъ.

² Эргашев К. Ўзбекистон халқ таълимининг ривожланиш тарихи. -Т., 1998, 64-бет.

вазифаларни бажармоқда, ёшларда Ватанга, миллатга меҳр-муҳаббат ҳиссини сингдиришда, жаҳон андозаларига мос фаолият кўрсатишда муҳим омил бўлмоқда. Шу билан бирга, янги таълим-тарбия дастури ёшларда мафкуравий эътиқодни мустаҳкамлашда, миллий ғоя ва миллий мафкура моҳиятини англашда алоҳида аҳамиятлидир. Зеро, мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш жуда зарурдир. Юртбошимиз Ислом Каримов қайд этганидек: «Уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, отабоболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш. Уларнинг, мен ўзбек фарзандиман, деб, ғурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»¹.

3. Ҳар қандай шароитда ҳам барча миллат ва халқлар ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга муҳтожлик сезади. Маънавият – инсон учун мавжудлик белгиси. Маънавий бойлик – у ёки бу миллатни бошқа этник бирикмалардан ўзига ҳослигини билдирувчи, англа тувчи муҳим омилдир. Маънавияти йўқ халқнинг ўзи йўқ. Шу билан бирга ҳар бир халқ маънавияти ҳам бир хил даражада эмас.

Шу ўринда мамлакатимиз Президентининг «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг тағ-томиригача назар ташлаймиз»², –деган фикрларида жуда катта мантиқ ва маъно бор. Шўролар мустабид тузуми шароитида ўзбек миллий маданияти ҳаддан ортиқ даражада кўп зарар кўрди. Барча мустамлакачилик каби коммунистик мафкура маддоҳлари ҳам ўзбек халқини муте қилиш учун энг аввало шу халқнинг миллий маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар. Таъкид этиш жоизки, маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Бунга яқин ва узоқ тарих гувоҳдир. Эндиги вазифа – маънавий ҳаётдаги барча йўқотишларнинг ўрнини қоплашдан иборат бўлди. Бу нарса халқимизнинг маънавият ва маърифатга муҳтожлиги ва унинг тансиқлиги билан белгиланди. Киши-нинг ўзлигини англаши, ўз шаънини ҳимоя қила олиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун ориф бўлмоғи, калбининг

Ана шунда одам гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-ҳаракатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини англай бошлайди¹.

Ўзбек халқи айнан шу йўлдан борди, ўз миллий-тарихий, маданий меросига содиқлигини кўрсата билди. Бу эса мустамлакачиликлар даврида йўқотилган, тапталанган маданий меросни тиклаш, ўзлигини англашга бўлган рағбатни уйғотди.

Истиклол йилларида ўзбек маданий ҳаёти уйғонди, жонланди ва ўзининг бутун мавжуд бўй-бастини кўрсата билди. Театр, мусиқа санъати ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди, миллий адабиёт равнақ топди.

Айниқса, театр санъатининг ривожига гуллаб яшнади. Бу бежиз эмасди, зеро мустамлакачилик даврида театрлар коммунистик мафкуранинг хизматкорига айланган, сиёсий мақсадларнигина бажарувчи кучга айланган эди. Шу аснода асосий эътибор репертуар масаласини ҳал этиш, томошабинларни бездирадиган сахна асарлари ўрнига уларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи спектаклларни фуқаролар ҳукмига ҳавола этишга асосий эътибор қаратилди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 36 та драматик, мусикали драма ва комедия, опера ва балет, кўғирчоқ театрлари ва ана шундай вазифаларни бажармоқдалар. 1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадиий замонавий сахнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижлдий ходимлари уюшмаси қошида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлар чақириш бирлашмаси ташкил этилди. «Ўзбектеатр» бирлашмаси ўзининг театр ташкилотлари ҳамда минтақавий бўлимига эга бўлиб, мулкчилик шаклларида ва қандайдир муассасага идоравий дахлдорлигидан қатъи назар мамлакатдаги барча давлат театрлари,

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. Т.8 -Т., Ўзбекистон. 2000. 494-бет.

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., Ўзбекистон. 1998. 18-бет.

¹ Жўраев Н. Тарих фалсафаси. -Т., 1999, 150-бет.

театр студияларида халқ театрлари ва бошқа тегишли ташкилотлар жамоаларини ихтиёрий тартибда бирлаштирди¹.

Мамлакатимиз ҳукумати кўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995 йил декабрда «Ўзбекистон – Ватаним маним» мавзuidaги кўшиқлар кўрик танлови эълон қилинди. Мазкур танлов барча вилоят, шаҳар ва туманларда жуда катта кўтаринкилик руҳида ўтказилди ва унинг натижасида юзлаб янги, мустақиллик даври кўшиқлари яратилди, кўплаб истеъодли санъаткорларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

«Ўзбекистон – Ватаним маним» кўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54 мингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусикий асарлар яратилди. Қайд этиш лозимки, мазкур танлов истиклолни, Ватанни, ўзлигини англашда муҳим кадам бўлди. Халқимизнинг бундай талбирга қизиқиши ортиқ бўлди.

Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда «Ўзбекистон – Ватаним маним» кўшиқ байрами ҳақида» махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар қалбида муқаддас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадиий савиядаги мусиқа асарлари ва кўшиқларининг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси «Ўзбекистон – Ватаним маним» кўшиқ байрами кунини, деб белгилаб қўйилди. Айни пайтда, халқимизнинг кўшиқчилик санъатига бўлган буюқ қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида «Ўзбекнаво» гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди.

Натижада мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус олди, унда нафақат ўзбек миллий, шу билан бирга мамлакатимизда истикомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намоий этиш имконияти яратилди. Профессионал ва халқ бадиий ижодиёти асосида санъатнинг кўшиқчилик турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда.

Маълумки, Ўзбекистонда жаҳон цивилизациясида алоҳида ўринга эга бўлган буюқ моддий маданият яратилди. Улар халқаро ҳамжамият томонидан аллақачон эътироф этилган. Бироқ, мустақил тузум даврида Ўзбекистон моддий маданиятига катта зарар етказилди. Минглаб ноёб маданият дурдоналари, асори-атиқалари марказга

ташиб кетилди. Мустақиллик туфайли бундай жирканч сиёсатга барҳам берилди. Истиклолнинг дастлабки даврлариданок музейлар, кўрикхоналарнинг ўрни ва ролини белгилаб беришга алоҳида аҳамият берилди. Маълумки ҳозирда биргина Маданият ишлари вазирлиги тизимида турли соҳалар бўйича 68 та музей мавжуд бўлиб, булар 21 та ўлкашунослик, 10 та бадиий, 14 мемориал, 5 та адабий-мемориал, 7 та бадиий, 1 та табиий-илмий музейлардир.

Шу билан бирга Самарқандда Давлат музей-кўрикхонаси, Бухорода Давлат музей-кўрикхонаси, Ҳивада «Ичон-Қалъа» давлат музей-кўрикхоналари фаолият кўрсатмоқда. 1999 йилги маълумотларга кўра, республикамиздаги музейлар фондида 1305786 экспонат сақланмоқда. Биргина 1999 йилда уларнинг асосий фондига 7544 та экспонат қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида ўзида барча музейларга 1655400 киши ташриф буюрди¹.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг ўз миллий ўзлигини англаш жараёнини янада жадаллаштиришни эътиборга олиб, 1994 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Республика музейлари фаолиятини яхшилаш чора тadbирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 5 декабрда эса «Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарорларни эълон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар, фаолияти тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги қошида «Ўзбек-музей» жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли «Мозийдан садо» журнали тасис этилди². Қўрилган барча тadbирлар натижасида музейларнинг ижтимоий-маданий аҳамияти анча ортиди, уларнинг ўзбек халқи миллий ўзлигини англаш жараёнидаги роли кучайди. Музейларга эътибор хорижлик фуқароларнинг Ўзбекистонга, унинг бой ва қадимий маданиятига бўлган қизиқишини оширди.

Истиклол ўзбек халқига ўз миллий адабиётини қайтариб берди. Коммунистик мафкуранинг жарчисига айланган «совет адабиёти» вайронлари ўрнига пайдо бўлган ўзбек миллий адабиёти тезликда ўзининг қаддини кўтарди, партиявийлик, синфийлик каби методоло-

¹ Ўзбекистон Республикаси. 100 саволга 100 жавоб. - Т.: 1998, 177-бет.

¹ «Мозийдан садо», 2000, №1-2, 22-бет.

² «Гулистон», 1998, №2, 5-бет.

гик асослардан воз кечилади. Шундай қилиб, Мустақиллик Ўзбекистон маънавий ҳаётини барқарорлаштириш учун замин яратди, маънавий-маърифий ҳодисаларга муносабатни ўзгартирди. Истиқлол туфайли маданий-маънавий турмушимизда туб бурилиш юз берди. Қурилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият, бозор муносабатларига ўтиш, жаҳон ҳамжамияти билан мафкуравий таъйикларсиз ўзаро ҳамкорлик қилиш имконияти Ўзбекистон маданиятини халқчил қилди. Ўзбекистоннинг дунёда ўзига хос ва мос ўрни борлиги, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссаси эътироф этилди. Бу эса маданий-маънавий ҳаётимизнинг янада гуллаб-яшнаши учун мустақкам замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Таянч тушунчалар

Мустақиллик, фуқаролик жамияти, миллий истиқлол маданияти, маънавий-маърифий ислоҳат, устувор йўналиш, Маънавият ва маърифат жамоатчилик маркази, миллий ғоя, миллий-маданий марказ, истиқлол мафкураси, комил инсон, ҳуқуқий инсонпарвар жамият, Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури, Таълим тўғрисидаги қонун, маънавий ҳаёт, маданий ҳаёт.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Мустақиллик шароитида миллий маданиятлар ривожланишининг ижтимоий-сиёсий омилларини таҳлил этинг.
2. Маданий юксалишнинг ҳозирги босқичининг хусусияти нимада?
3. Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислоҳатларнинг моҳияти ва зарурлигини тушунтириб беринг.
4. Мустақил Ўзбекистонда кўп миллиятли халқларнинг маданий тараққиёти ҳақида гапириб беринг.
5. “Таълим тўғрисида”ги қонуннинг ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг мазмун моҳиятини тушунтириб беринг.
6. Маънавий-маърифий ислоҳатларнинг амалга оширишнинг асосий йўллари айтиб беринг.
7. “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг маданий-маърифий ислоҳатларини амалга оширишдаги аҳамиятини тушунтириб беринг.
8. Мустақиллик йилларида театр ва санъатнинг ривожига ҳақида сўзлаб беринг.

9. Истиқлол йилларида маданий обидаларнинг қайтадан гуллаб яшнаши хусусида гапириб беринг.

10. Маданий тараққиётда миллий-маданий марказларнинг ўрни ва роли ҳақида айтиб беринг.

11. Маданий-маърифий ислоҳатлар жараёнида миллий меросимизга бўлган муносабат мезонларини айтиб беринг.

12. Маданий тараққиётда миллий ва умумбашарий кадрларнинг уйғунлиги тушунтириб беринг.

13. Маданий-маърифий ислоҳатларнинг комил инсон тарбиясидаги ўрни ва роли ҳақида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т.1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: 1997.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. -Т. 1994.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т. 1998.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг “Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январь. Ишонч, 2007 йил 23 январь.
6. Президент Ислам Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган таптанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.
7. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. Туркистон. 2006 йил 8 декабрь.
8. Президент Ислам Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати. 2007 йил. 26 август.
9. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.
10. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.
11. Время и преемственность в развитии культуры. Саратов. 1991 г.

12. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. -М. 1999 г.
13. Иконникова С. Диалоги о культуре. -Л., 1989 г.
14. Культура Узбекистана: Традиции и современность. -Т. 1986 г.
15. Хайруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. -Т. 1985 й.
16. Қисмов М. Истиклолдан яшарган шаҳар. Жамият. 2007 йил 6 июль.
17. Бобоев Ҳ., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.
18. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.
19. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. -Т.: 2001.
20. Мавлонов.Ў. Махкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т., Академия. 2004.
21. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. -Т., "Шарқ" 2000.
22. Сағдуллаев А. Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. Т., Академия 2000.
23. Худойкулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007.
24. Шодиев Н. Шарқ тафаккури. Жамият 2007 йил 6 июль.
25. Эгамкулов Э. Миллий ва маданий мероснинг ноёб дурдонаси. Жамият 2007 йил 4 май.

14-МАВЗУ. МАДАНИЙ ВА МАЪНАВИЙ МЕРОС

Маъруза режаси:

1. Маданий мерос ва унга бўлган муносабат.
2. Маданий мероснинг узвийлиги.
3. Мустақиллик йилларида маданий ҳаёт.

1. Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўринни эгаллаш жараёнида сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларда-кишилар тафаккурида тубдан ўзгариш, - миллий ғоя – миллий мафкурани шаклланиш жараёни кечмоқда. Бу жараён учинчи минг йиллик арафасида амалга ошмоқда. Шу муносабат билан Президентимиз Ислом Каримовнинг куйидаги сўзлари ўта иборатлидир: «Биз келгуси асрга ўзимиз билан нималарни олиб ўтишимиз мумкин ва зарур? Ва нималардан воз кечишимиз даркор? Ўз ҳаётимизни қандай йўллар билан яхшиламоқчимиз? Янги минг йилликда қандай муаммоларнинг ечими бизнинг диққат-эътиборимиз марказида турмоғи лозим?». Ушбу фикрлар маданий ва маънавий меросимиз муаммоларини ҳал қилишда асосий дастурдир.

Маданий мерос – бу ўтмишдан қолган қадриятлар, ғоялар, тажриба, билимлар уларни ўзлаштириш йўллари, яъни кишиларнинг ижодий фаолият усуллари ва уни ташкил қилиш ҳамда уни натижаларидир. Ўзлаштириш ёки аниқроғи, маданий мерос жараёни ўта муҳим бўлиб, маданиятнинг ҳаракатдаги асосий қонунларидан бири ҳисобланади. Бу жараён инсониятнинг ўтмиши, бугунги ва келажакни бир бутун ҳолда бирлаштириб, одатий тарзда тайёр ютуқларга айланади. Бор нарсани излаш, маълум нарсани очиш, қилинган кашфиётни кашф этиш керак бўлмаганидек, ўтмиш аجدодлар қилган ишни такрорлаш шарт эмас. Эришилган ютуқлардан келиб чиқиб жамият ўз мақсадларини амалга оширишнинг қисқа йўллари танлайди. Бундан ташқари маънавий мерос кишиларнинг савиясини беҳад кенгайтиради, улар ҳаётини ақлий ва ҳиссий жиҳатдан бойитади, билимнинг туганмас манбаи бўлиб хизмат қилади.

Ўтмиш билан батамон узилиш мумкин эмас. Инсоният тарихида мутлақо янги маданият яратилганга уринишлар бўлган, бироқ бундай уринишлар ҳунук натижаларга олиб келган.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т., "Ўзбекистон", - 1999, 3-б.

Маданиятнинг меъёрий ривожланиши уш асраб келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиришини билдиради. Бирок, бу жараён оддий ва бир ҳилда кечмайди. Маънавий қадриятларнинг мундарижаси, уларни қайта кўриб чиқиш ва қайта баҳолаш, уларнинг ўзаро боғлиқлик усуллари, муносабат типлари, билимларни асраш ва узатиш, ҳаёт меъёрлари, воқеликни эстетик идрок қилиш хусусияти ўзгармасдан қолмайди, улар узлуксиз ҳаракатда бўлади. Мерос серқирра ва кўп қиёфалидир. Унинг аниқ намоён бўлиши типларнинг кўпчилиги, тенденциялар хилма-хиллиги билан фаркланади. Ҳар бир янги авлоднинг ворислик механизми ўтмишдошларнинг тажрибасидан маданиятнинг турли соҳаларида фаркланади: санъатдаги ўлчам фандагидан бопкача; табиий фанлар гуманитар фанлардан фаркли. Ворислик (мерос) ҳар қандай соҳада инсоннинг ҳақиқий ўзлаштиришида намоён бўлади, ва айти пайтда маҳаллий ёки дунё микёсидаги жараёнлар шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Ворислиكنинг маҳаллий (чекланган) шакли маданиятнинг касбий (профессионал), миллий, этник ва бошқа кўринишларига эга. Бу фаолият маданий босқичларда бир меъёрда, текис йўналиш шаклларида бўлмай, унинг бир босқичидан иккинчи босқичга сакраб ўтиши нотекис бўҳронлар хусусиятига эга. Инсониятнинг маънавий ютуқларини мерос қилиб қолдиришда ворислик кенг микёсли (умумий) шаклда жараёнлар муффасал йўналишда амалга ошади. Масалан, Қадимги Миср заковати «1001 кеча эртаклари» каби маданият ёдгорликлари ижобий таъсир қилди. Яна, ер юзидаги барча халқларнинг замонавий билим соҳаларига замин бўлган Бобил астрономияси, ҳинд математикаси, антик фалсафа, рим ҳукуки ҳақида ҳам шундай гапириш мумкин.

Агар маданият ва маънавият соҳалари таркибида тил, удумлар, анъаналар ва бошқалар бўлса, маълум халқнинг маданият тарихи доирасида мерос қолдириш жараёни яхшироқ кечади. Бошқа соҳаларда эса техника, фан, санъат каби соҳалардаги бир халққа тегишли мерос бошқа халқларга ҳам тегишли мулкка айланади.

Кейинги авлодларга мерос қолдириш учун маданиятда белгиланган усул ва механизм мавжуд. Улардан баъзилари қадимдан амал қилади, бу – намоёниш қилиш, оғзаки узатиш, фольклор, санъат; бошқа усуллар кейинроқ пайдо бўлди, бу – кино тасвири, оҳанграбо ёзуви, компьютер хотираси. Барча жамиятларда ҳам ҳақиқатдан маънавий мероснинг фойдаланиш имкониятларини ўзгартириш шароити бир ҳилда эмас. Улар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ғоявий омиллар билан белгиланади. Бу омиллар мероснинг ҳажми, танлаш

хусусияти, интенсивлигига боғлиқ. Умуман, маданий меросдан мутлақо маҳрум бўлган ёки фойдаланмаган жамият ёки халқлар тарихда бўлиши мумкин эмас.

2. Маънавий мероснинг узвийлиги. Аждодлар яратган жаъмики бойликка япти авлод меросхўр бўлади, тарихий аҳамиятини йўқотган маданият ўрнига янги маданиятлар вужудга келади, аввалгилардан кўп нарсалар ўзлаштирилади. Ўтмиш тажрибаси бугун ва келажак учун ҳар доим асқотикиши мумкин, шунингдек, бугун унутилган нарсалар бутунлай йўқолиб кетмайди. Масалан, В.Шекспир юз йилча унутилиб, кейинги авлодлар учун жаҳон адабиёти ва драматургиясининг классиги сифатида танилди.

1. Ўтмишдан келажакка ўтиш жараёнида мероснинг ўзгариши. Маданий мероснинг ўтиш даврида хусусияти ўзгариши мумкин. Яъни, миллий ғоя мавжуд пуктаи назар ва билимлар талабига мос келувчи янги талқиндаги мазмун касб этади. Мана шундай кўринишида у келажакка мерос бўлиб ўтади. Бизнинг кунимизгача Сукрот ва Демократ асарларининг асл ғоясини ўзи учун янгидан кашф қилади ва уларнинг фалсафасини талқин қилувчи мишпаб китоблар яратилади.

2. Ўтмишдан қолган барча нарсалар бутунлай ўзлаштирилмайди, балки янги давр ва талабига руҳий жавоб берувчи, моҳиятдан зарур нарсаларгина олинади. Ҳозирда эскирган ва керакмас деб ҳисобланган нарсалар, келажакда балки янги моҳият ва муҳим аҳамият касб этар. Қайсидир даврда қолиб кетган кийиниш усули қутилмаган одатга айланиши мумкин.

Ҳар бир этнос халқ ўзининг мустақил бетакрор беҳад ноёб маданиятига эга. Халқлар ҳаётининг миштакавий тарихий ўзига ҳослиги ҳар бир халқ маданиятининг ривожланиши учун шароит яратиб беради у ёки бу этнос ҳаётининг сақланиб қолиши ва барҳаётлигига имкон туғдиради. Шу тарзда миллатлар олами умумий коинот шаклланади унда инсон ва уни тарихан ўраб турувчи табиат уйғунлашиб этносларнинг ижтимоий руҳиятига таъсир кўрсатади миллий хусусият шаклланади ва унинг амалий фаолият йўналишини аниқлайди.

Мана шу бошланғич маданият оламида инсон туради бу ерда унинг муҳим ўрни мақсади шаклланади унинг диди ҳаётий орзуси пайдо бўлади. Инсон маданиятларга меросхўр сифатида миллий мулкни ўзлаштиради. Намунавий хулқ қадриятларини асрашда ва келажакда қолдиришда жамиятда одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибда солувчи аниқ барқарорлик бўлиши зарур. Маданиятнинг

мавжудлиги ва ривожланиш анъанасида маданиятларни асраш усулида ҳам бу барқарорлик бор.

Анъана маданиятда янги одатлар билан уйғунлашиб кетади. Инсонга нафақат билим шунингдек, ҳаёт фаолиятида анъанавий ибратлар ва яхши ўзлаштирилган маҳорат ва кўникма ҳам зарур. Бирок, ижодкорликнинг бошланиши фикрлаш жиҳатдан дастлабки эслаб тасвирлашдан кўра сермахсулликни вужудга келтиради. Маданиятнинг ривожланиш жараёни ижодкорликнинг субъекти саналган шахснинг шаклланиши жараёни билан бирга кечадиган ҳодисадир, яъни, инсонни нафақат жамиятда мавжуд бўлган маданий меъёрлар, анъана ва ибратлар, балки маданий жараёнларнинг ривожланиб бориши ҳам қўллаиди.

Юртбошимиз Ислон Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» китобида таъкидлаганидек, «Узоқ давом этган қаттиқ мафкуравий тазйикка карамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок аждоқларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди»¹.

Жамиятимиз жадал туб ўзгаришлар ҳолатини бошдан кечирмокда. Бундай даврда ҳар бир кишига мустақкам таянч зарур. Фақат миллий ғоя шундай таянч бўлиши мумкин. Фақат миллий ғоя ислохатлар йўлидан муваффақиятли бориш учун миллатни бирлаштириши ва жипслаштириши мумкин. Президентимиз Ислон Каримов ўзининг мулоҳазаларида биринчи даражали вазифа қилиб миллий ғояни шакллантиришни таъкидлайди. Унинг асосида халқнинг ҳақиқий тарихини қайтариш, миллий анъаналарни тиклаш, маданий ва маънавий меросни ўрганиш ётади. Худди шу ғоя – XXI асрда Ўзбекистоннинг озод фуқароларининг маънавий шаклланишида катта аҳамият касб этиб, уларнинг ўз Ватанини гуллаб – яшнаши учун фидойий бўлиши, ўз халқининг буюк ўтмишидан фахрланувчи миллат фарзандлари бўлиб шаклланиши учун хизмат қилади.

Ўзбекистон халқининг маданий мероси минг йиллар давомида яратилган. Ундан турли даврларда Ўзбекистон худудида эътиқод қилинган зардуштийлик, буддизм, ислом ва бошқа динлар яратган

маънавий-ахлоқий қадриятлар мужассамлашган; Унда бутун дунёга машҳур имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Нақшбандий, Яссавий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Алишер Навоий каби кўплаб буюк мутафаккирларнинг билими ва салоҳияти гавдаланган, бу меросда Амир Темур ва Бобурларнинг давлатчилик ва сиёсат соҳасидаги тажрибалари; буюк меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий санъат, музыка, амалий санъат асарлари: халқ урф-одатлари ва анъаналари, миллий спорт турлари уйғунлашган.

3. Мустақиллик йилларида халққа унинг маънавий ва маданий бойликларини қайтариш борасида кўплаб ишлар қилинмокда. Дастлабки, энг муҳим қадам «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг қабул қилиниши бўлди. Бу билан халқнинг бебаҳо маданий ва миллий бойлиги мақоми тикланди. Бухоро ва Хива шаҳарларидаги меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш борасида фаол ишлар олиб борилиб, ёдгорликлар шу даврда жаҳон аҳамиятидаги мақомга эга бўлди. Бу шаҳарларнинг 1997 йилда 2500 йиллиги, шунингдек, 2007 йил Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги катта таптана билан нишонланди. Бир қанча янги музейлар барпо этилди: Темурийлар тарихи давлат музейи, Олимпия шоншарафи музейи ва Ўзбекистон тарихи давлат музейи янги мазмунда бойитилди. Мақомчилар музейи ва бошқалар дунёга машҳур бўлди.

Халққа ўз тарихи ва хотираси қайтарилмокда. Миллий ва жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ватандошларимизнинг хизматлари ҳақида юбилей тантаналари ўтказилди. Ўтган йилларда Навоий, Бобур, Бехзод, Аҳмад Фарғоний юбилейлари нишонланди. Алоҳида тантаналар билан халқаро миқёсда Улуғбекнинг 600-йиллиги, Амир Темурнинг 660-йиллиги, Имом Бухорийнинг 1225 йиллиги ўтказилди. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги, «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллиги ва Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги кенг нишонланди. Айниқса катагон қурбонларининг беғуноҳ хоти-раси тикланиши катта аҳамиятга эга бўлди. Улар орасида кўплаб маданият арбобларининг номлари бор: жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари, шоир ва ёзувчилар-Мунавварқори Абдурашидхонов, А.Фитрат, Чўлпон, Рамзий, Боту ва бошқалар.

Миллий анъаналарни тиклаш бўйича ҳам кўплаб ишлар қилинди. Наврўз, Ҳайит каби байрамларимиз расман ҳаётга қайтарилди. Ҳайр мурувват удумларини давом эттириш ва ёш авлодни баркамол ўстириш мақсадида Ўзбекистон Республикасида Соғлом авлод учун жамғармаси ташкил қилиниб, дастлабки орден ҳам шундай аталди.

¹ Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., «Ўзбекистон». 1997, 137-бет.

Ногирон болалар учун «Меҳрибонлик» каби саҳоват фестивали мунтазам ўтказиб келинмоқда. Ўзбекистонда халқаро кино, театр ва «Шарқ тароналари» каби мусиқали фестиваллар ўтказиш яхши анъанага айланиб қолди. Халқ бахшичилиги санъатига эътибор кучайиб Республика таялов конкурслари ўтказилди. Шунингдек, миллий курашимиз халқаро мақомга эга бўлиб, юксалиб бормоқда.

Юқорида таъкидлаганидек, маданий қадриятлардаги ворисийлик жараёни нафақат миллий маданиятлар ривожига ворисийлик бўлмай, балки бошқа халқлар маданиятидаги ютуқларни умумлаштиришдан ҳам иборатдир. Марказий Осиё минтақасида яшовчи халқларнинг маданияти қадим замонларда ҳам Ғарб ва Шарқ мамлакатлари билан яқин маданий алоқалар асосида ривожланган. Маданий ҳамкорликнинг кенг қўлами, этник ва диний мазмундаги чекланмаганлик Ватанимиз маданиятининг асосий хусусиятидир. Ҳозирги даврда миллий маданиятни тиклашга асосий эътиборни қаратган ҳолда Ўзбекистон халқи жаҳон маданияти ва цивилизациясининг замонавий ютуқларини эгаллашга ҳаракат қилиб, жаҳон маданияти ривожига ҳисса қўшмоқда. Бу борада жадал амалий ишлар қилинмоқда: халқаро конкурс ва фестиваллар ўтказилди, чет мамлакатларнинг маданият кунлари ва санъат асарлари кўргазмаси намойиш қилинди, ҳинд маданият маркази, француз маданият уйи сингари доимий фаолият кўрсатувчи маданият марказлари очилди; ўз ўрнида Ўзбекистон маданиятининг ўзига хос хусусиятларини назарий асослаш ва унинг жаҳон маданиятидаги ўрнини муносиб баҳолаш иштиёқи ҳам кучли. Бунинг далили сифатида «Мирзо Улуғбек ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси» (1994), «Ўзбекистоннинг жаҳонда туганган ўрни ва роли. Бухоро ва жаҳон маданияти» (1995), «Ўрта Осиё ва жаҳон цивилизацияси» (1998) каби мавзуларда ўтказилган халқаро конференция ва семинарларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон ўзининг бой маданий анъаналари ва жаҳон маданияти жараёнларидаги фаол иштироки туфайли унинг халқаро миқёсидаги мавқеи тобора ошмоқда. Бунинг яққол мисоли 1993 йилда ЮНЕСКО аъзолигига Ўзбекистоннинг қабул қилиниши ва 1998 й. 6 ноябрда Тошкентда ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг 155 сессиясининг якуний йиғилиши ўтказилишидир. Унда Ўзбекистоннинг тақлифи билан «Дунёвий маданият ва ЮНЕСКОнинг аъзо мамлакатларидаги фаолияти» деган ҳужжат қабул қилинди. Жаҳон маданиятининг ажралмас қисми ҳисобланган миллий маданий меросни асраш ва ўрганиш режаси бўйича Ўзбекистон ЮНЕСКО билан ўзаро муноса-

батларини янада кенгайтириш тизимини такомиллаштиришни мўлжаллаган. Маълумки, ЮНЕСКО таълим, фан ва маданият соҳасида инсоният ақл-заковати эришган ютуқларни дунё бўйлаб ёйишдан иборат. Ҳозирда Ўзбекистон ва ЮНЕСКО алоқалари тобора мустаҳкамланиб раванқ топиб бормоқда.

Таянч тушунчалар

Маданий мерос, мерос механизми, маданий тараққиётда миллийлик ва умуминсонийлик, анъана, антик фалсафа, фольклор, маънавий мерос, ворисийлик.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданий мерос нима?
2. Маданият тараққиётининг асосий қонунини изоҳлаб беринг.
3. Маданият, анъана удумларни тўла инкор этиш нималарга олиб келди?
4. Турли маданиятлар мулоқотининг зарурлиги ва аҳамияти нимада?
5. Маданий ворисийлик механизми қандай хусусиятларга эга?
6. Миллий байрам ва анъаналарнинг аҳамияти нимадан иборат?
7. Ўзбек халқи яратган қадриятларнинг умуминсоний аҳамияти ҳақида тушунтириб беринг.
8. Ўзбекистонда маданий ва маънавий меросга бўлган муносабат қандай амалга оширилмоқда?
9. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО билан фаолияти ҳақида гапириб беринг.
10. Юртимизда маданий ва маънавий меросни тиклашга қаратилган тадбирлар ҳақида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т. 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. -Т.: 1997.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. -Т. 1994.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т. 1998.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг «Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ

фаолларини мукофотлаш тўғрисида” Фармони. 2007 йил 19 январ. Ишонч, 2007 йил 23 январь.

6. Президент Ислон Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Тошкент ҳақиқати. 2006 йил 3 ноябрь.

7. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазирамиздир. Туркистон. 2006 йил. 8 декабрь.

8. Президент Ислон Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. Қишлоқ ҳақиқати 2007 йил 26 август.

9. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи. 2007 йил. 31 август.

10. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. Туркистон. 2007 йил. 8 сентябрь.

11. Время и преемственность в развитии культуры. Саратов. 1991 г.

12. Хайруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. -Т. 1985.

13. Эгамкулов Э. Миллий ва маданий мероснинг ноёб дурдонаси. Жамият 2007 йил 4 май.

14. Бобоев Х., Ҳамроев Т., ва б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.

15. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.

16. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура. - Т.: 2001.

17. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. -Т., Академия. 2004.

18. Мустақил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. Т., “Шарқ” 2000.

19. Сағдуллаев А., Аминов Б., ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. -Т., Академия 2000.

20. Худойқулов Х., Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. -Т., ЎЗМУ. 2007.

21. Шодиев Н. Шарқ тафаккури. Жамият 2007 йил 6 июль.

Адабиётлар рўйхати

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. -Т., 1992.

2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. -Т., 1994.

3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т., 1998.

4. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т., 1998.

5. К Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: 1997.

6. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни халқ, миллатни –миллат қилишига хизмат қилсин. -Т., 1998.

7. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Т., 1999.

8. Каримов И.А. Адолат қонун устуворлигида. “Халқ сўзи” 2001 йил, 30 август.

9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. -Т., 2001

10. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. -Т., 1996.

11. Каримов И.А. Ватанимиз тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч қудратимизга ҳалқимизнинг ҳамжихатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ. Халқ сўзи, 2004 йил 30 апрель.

12. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. -Т.: 2005.

13. Каримов И.А. Янги ҳаётни эскича қараш ва ёндашувлар билан қуриб бўлмайди. Халқ сўзи, 2005 йил 17 февраль

14. Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. -Т., 1996.

15. Каримов И.А. Инсон унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари- энг олий кадрият. (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза 2005 йил 7- декабрь) Т.: 2005.

16. Каримов И.А. Орзу-умидларимиз амалий ифодаси. Президент Ислон Каримовнинг пойтахтда амалга оширилаётган бунёдкорлик ва ободонлаштириш ишлари билан танишини чоғидаги (шу жумладан талабалар шаҳарчасида талаба ёшлар билан учрашувида) сухбати. “Халқ сўзи” 29 декабрь 2005 й.

17. Президент Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи” 11 февраль 2006 й.

18. Каримов И.А. “Мамлакатимиз тараққиётининг қонуний асосларини мустаҳкамлаш фаолиятимиз мезони бўлиши даркор” “Халқ сўзи” 2006 йил 25 февраль.

19. Президент Ислом Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Тошкент ҳақиқати”. 2006 йил 3 ноябрь.

20. Каримов И. А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий тизимни такомиллаштириш устувор вазифамиздир. “Туркистон” 2006 йил. 8 декабрь.

21. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 15 йиллиги муносабати билан миллий маданий марказларнинг бир гуруҳ фаолларини мукофотлаш тўғрисида”ги Фармони. 2007 йил 19 январь. “Ишонч” газетаси, 2007 йил 23 январь.

22. Президент Ислом Каримовнинг Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Қишлоқ ҳақиқати” 2007 йил 26 август.

23. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. “Халқ сўзи”. 2007 йил. 31 август.

24. Каримов И. А. Озод ва Обод юрт дурдонаси. “Туркистон” 2007 йил. 8 сентябрь.

25. Каримов И. А. “Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир” Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. “Ўзбекистон овози” 2007 йил 8 декабрь.

Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари,

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т., 2007
2. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуни 1998 йил

Асосий адабиётлар

1. Абдуллаев М. Маданиятшунослик асослари. Фарғона. 1998.
2. Кармин А. Основы культурологии. Морфология культуры. Санкт-Петербург, 1997.
3. Розин В.М. Введение в культурологию. Дарслик (олий ўқув юртлари учун) Москва. 1988.
4. Ахмедова Э., Габидуллин Р. Культурология. Мировая культура.-Т.: 2001.
5. Розин В.М. Введение в культурологию. – М.: 1998.
6. Бобоев Х., Ҳамроев Т ва.б. Маданиятшунослик. Ўқув қўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2001.
7. Усмонов Қ. Каримов Б. Маданиятшунослик фанидан муаммоли маъруза матнлари. Т; “ТМИ”. 2004.
8. Умаров Э. Абдуллаев, Ҳакимов Э. Культурология (олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма). - Т.: Янги аср авлоди. 2004
9. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. (Сиртки бўлимлар учун) Т. Ҳамроев, В.Алимасов. Т. 2003
10. Гулматов Э; Маврулов А. ва бошқалар. Маданиятшунослик. Т; 2000.
11. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1-том, -Т., 1988.
12. Авдиев А. Қадимги Шарқ тарихи. Т., 1970.
13. Алимасов В. Маданият муассасаларида иқтисодий бошқариш усуллари. – Т., Фан, 1997.
14. Бобоев Х., Ғофуров З. Ўзбекистон маънавий юксалиш сари. – Т., 1998.
15. Бобомуродов А. Ислом одоби ва маданияти. Т., 1995.
16. Бойназаров Ф. Антик дунё. Т., 1993.
17. Бромлей Ю. Создано человечеством. –М., 1984.
18. Древние цивилизации. –М., 1987.
19. Древний Восток и мировая культура. –М., 1981.
20. Ерасов В. Культура, религия и цивилизация на Востоке. –М, 1990.
21. Жаббаров И. Руҳий олам жаҳолат ва қамолот, - Т., 1986.
22. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. –Т., 1961.
23. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига қизгилар. – Т., 1998.
24. Караматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти. –Т., Фан, 1993.
25. Касамби Д. Культура цивилизации древней Индии. –М., 1986.

26. Косвен И. Ибгидий маданият тарихидан очерклар. –Т., 1961.
27. Культура Древнего Египта. –М., 1976.
28. Культура эпохи Возрождения. –М., 1986.
29. Мавлонов Ў. Маҳкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., Академия. 2004.
30. Массон В. Средняя Азия и Древний Восток. –М., 1964.
31. Мустакиллик, илмий-оммабон луғат. –Т., 1998.
32. Маданий ва маърифий ишлар (луғат) –Т., Комуслар бош тахририяти. 1996.
33. Маҳкамов И. Ахлоқ-одоб сабоқлари. –Т., Фан, 1994.
34. Махмудов Р. Ҳуқуқ ва маданият. –Т.: Ўзбекистон 1999.
35. Махмудов Т. Мустакиллик ва маънавият. Т., 2001.
36. Маънавият юлдузлари. –Т., 1998
37. Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Самарканд, 1998.
38. Мустакил Ўзбекистон тарихи. 3-китоб. Т., “Шарқ” 2000 йил.
39. Муҳамедов Н. Улуғбек академиясининг шухрати. “Халқ сўзи” газетаси 2007 йил 27 март.

Қўшимча адабиётлар

1. Нурмухамедова М. Ўзбекистонда маданий-маърифий ишлар. –Т., “Ўқитувчи”, 1993.
2. Одобнома. –Т., 1992.
3. Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. –М., Норма, 1998.
- Саифназаров И. Маънавиятимизнинг умрбоқий сарчашмалари. –Т., 1997.
4. Пекелис В. Твои возможности человек. –М., 1984.
5. Пугаченкова Г. Шедевры Средней Азии. –М., 1986.
6. Пугаченкова Л. Ремпель. Очерки истории искусства Средней Азии. –М., 1982.
7. Россия-Узбекистан: от партнерства- к союзническим отношениям. “Труд” 23 ноябрь. 2005 года.
8. Сағдуллаев А. Аминов.Б ва бошқалар Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. Т., “Академия” 2000.
9. Саггор М. Ўзбек удумлари. –Т., “Фан”, 1993.
10. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т., 1997.
11. Темур тузуклари. –Т., “Шарқ” 2005.
12. Тожиҳонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. –Т., 1999.

13. Тожиҳонов У. Ички ишлар идоралари фаолиятида ҳуқуқий маданият ва қонунга итоатқўилик. –Т., 1995.
14. Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. Т., 1998.
15. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. –Т., “Ўзбекистон”, 1992.
16. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртларининг номутахассис талабалари учун дарслик) –Т.: 2003.
17. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқурси. –Т., “Ўзбекистон”, 1993.
18. Ўзбекистон ва Россия иттифоқчи давлатлар. Тошкент окшоми 2005 йил 15 ноябрь.
19. Хайруллаев М. Маданий мерос ва ижтимоий-фалсафий фикр тарихидан. Т., 1995.
20. Хайруллоев М. Уйғониш даври ва шарқ мутафаккирлари. –Т., 1985.
21. Халилов Э. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгинг ўрни. –Т., “Ўзбекистон”, 1997.
22. Хайруллаев М., Ширахмедов Д. Маданият ва мерос. –Т., “Ғ.Фулом номли адабиёт ва санъат наприёти”, 1973.
23. Шайхова Х. Инсон ва унинг маънавий дунёси. –Т., 1993.
24. Юсупов Э. Маънавият ва жамият тараққиёти. –Т., “Хўжанд”, 1996.
25. Юсупов Э., Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. –Т., 1990.
26. Қорабоев С. Ўзбекистон байрамлари. –Т., Ўқитувчи, 1992.
27. Ғофуров Ғ. Маданият ва жамият. Т., 1993.
28. Эгамкулов Э. Миллий ва маданий мероснинг ноёб дурдонаси. “Жамият” газетаси 2007 йил 4 май.
29. Худойкулов .Х Баратов Р. Маданиятшунослик. Ўқув услубий қўлланма. Т., ЎЗМУ. 2007.
30. Мусоев Н. Ўрта Осиёда деҳқончилик маданияти ва аграр муносабатлар тарихидан (тош даври охиридан – XX аср бошларига қадар) Т., “Фан” 2005.
31. Хайруллаев М. М. Буёқ истеъдод соҳиблари. Т., “Адолат”, 2002.
32. Қиличов Т. Кухна қалъалар днёри. Т., “Ўқитувчи”, 1993.
33. Абулғозий Бағодирхон. Шажарайи тароқима. Т., “Чўлпон”, 1995.
34. Абу Наср Ғоробий. Ғозил одамлар шаҳри. Т., “А. Қодирий номидаги халқ мероси наприёти”, 1993.
35. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. Т., “Ўзбекистон”, 1981.

36. Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. Т., 1996.
37. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда Т., “Ўқитувчи”, 1996.
38. Худойназаров Х. Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб. Т., “Ўзбекистон”, 1994.
39. Насафий. Хожа Аҳмад Яссавий. Т., 1993.
40. Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат. Т., 1996.
41. Темур ва Улугбек даври тарихи. Т., 1996.
42. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-2- жилдлар. Т., 1992.
43. Темурнома. Т., 1990.
44. Тухтаев И. Темур ва темурийлар тангалари. Т., 1992.
45. Азимов Х. Оқсарой – Соҳибқирон раҳмларидан бири. “Маҳалла” 2006 йил 7 апрель.
46. Азимов Х. Жаҳонгирнинг ҳарбий даҳоси. “Мулкдор”, 2006 йил 7 апрель.
47. Азимов Х. Амир Темур қадрияти – давлатчилик таянчи. “Ҳуқуқ”. 2007 йил 5 апрель.
48. Исломов З. Шайхонтоҳур мажмуаси : Беназир меъморий мерос. “Жамият”, 2007 йил 13 июль
49. Ҳожи Абдураззоқ Юнус. Ислом обидалари – маданиятимиз кўрки. “Моҳият” 2007 йил 29 июнь.
- 51.URL: <http://www.countries.ru/library.htm>
- 52.URL: <http://deja-vu4.narod.ru/>
- 53.URL: <http://www.allru.net/z06.htm>
- 54.URL: <http://lib.ru/CULTURE/>
- 55.www.referat.ru

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

«Маданият назарияси»

1-мавзу: Маданиятшунослик фанининг предмети ва вазифалари.....	4-17
«маданият» тушунчасининг талқини	
2-мавзу: Маданият тараққиётининг асосий қонуниятлари.....	18-31

«Маданиятшунослик ва жаҳон маданияти масалалари»

3-мавзу: Архаик (ибтидоий) маданият.....	32-46
4-мавзу: Анъанавий маданият.....	47-60
5-мавзу: Маданиятшунослик ва диний маданият.....	61-78
6-мавзу: Техноген маданият: унинг моҳияти (XVII-XX асрлар)....	79-90

«Ватан маданияти тарихи»

7-мавзу: Ўрта Осиё халқларининг қадимги маданияти.....	91-109
8-мавзу: Ўрта Осиё халқларининг V-VIII асрлардаги маданий ҳаёти.....	110-125
9-мавзу: Шарқ Уйғониш даври маданияти.....	126-149
10-мавзу: Амир Темур ва темурийлар даври маданияти (XIV асрнинг иккинчи ярми – XV аср).....	150-166
11- мавзу: Ўрта Осиё халқларининг хонликлар ва Чор Россияси ҳукмронлиги давридаги маданий ҳаёти.....	167-196
12-мавзу: Советлар ҳукмронлиги даврида Ўзбекистоннинг маданий ҳаёти.....	197-207
13-мавзу: Миллий истиқлол ва Ўзбекистонда маданий жараёнлар.....	208-224
14-мавзу: Маданий ва маънавий мерос.....	225-232
Адабиётлар рўйхати.....	233-238

Н. Мусаев, Ҳ.И.Азимов

МАДАНИЯТШУНОСЛИК

(Ўқув кўлианима)

Мухаррир: С.Салимова.

Техник мухарири: А.Боймаматов.

Компьютерда сахифаловчи: Ф.Нурлибаев.

Босишга рухсат этилди: 25.03.08

Ҳажми: 15. Адади: 200. Буюртма: № 1189

ТДЮИ кичик босмахонасида босилди.

Тошкент шаҳри, Сайилгоҳ, 35.